

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г. С. КОСТЮКА

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

№ 4 (8) / 2017

Київ
2017

УДК 159.9(082) П 86

Друкується та поширюється через мережу Інтернет за рішенням Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, протокол № 10 від 06 липня 2017 року

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 21164-10964 Р від 16 грудня 2014 року.

Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України згідно Додатку № 9 до наказу Міністерства освіти і науки України 22.12.2016 № 1604 як наукове фахове електронне видання.

Рецензенти:

Душка Алла Лукінічна, доктор психологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії психології навчання імені І. О. Синиці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (Україна).

Висковатова Тетяна Павлівна, доктор психологічних наук, професор завідувач кафедри диференціальної та експериментальної психології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Україна).

Головний редактор:

С. Д. Максименко, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна).

Редакційна колегія: *Н. В. Чепелева*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *М. Л. Смульсон*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *Л. М. Карамушка*, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *В. О. Моляко*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор (Україна); *О. М. Кокун*, доктор психологічних наук, професор (Україна); *З. Г. Кісарчук*, кандидат психологічних наук, доцент; *В. В. Турбан*, доктор психологічних наук, доцент (Україна); *Л. А. Терещенко*, кандидат психологічних наук, доцент (Україна); *Н. Ю. Максимова*, доктор психологічних наук, професор (Україна); *Т. І. Мельничук*, кандидат психологічних наук (Україна) — заступник головного редактора; *В. Є. Луньов*, кандидат психологічних наук (Україна); *Слободяник Н. В.*, кандидат психологічних наук (Україна) — науковий секретар видання.

Міжнародна редакційна рада: *Антон Фабіан*, професор, доктор габіліований, завідувач кафедри соціальної роботи, Університет Павла Йозефа Шафарика в Кошицях (Словаччина); *Марек Палюх*, професор надзвичайний, доктор габіліований гуманітарних наук, завідувач кафедри соціальної педагогіки в Інституті педагогіки Жешівського університету (Республіка Польща); *Євген Глива*, доктор філософських наук з психології, іноземний член НАПН України, професор (Австралія); *Роман Трач*, доктор філософських наук, професор, іноземний член НАПН України (США); *Альфред Прітц*, професор, доктор з психології та педагогіки, ректор університету ім. Зігмунда Фрейда (Австрійська Республіка); *Лешек Фрідерік Коженювські*, доктор габіліований з економіки, професор, президент Європейської асоціації безпеки (*European Association for Security*) (Республіка Польща); *Клімовський Станіслав*, кандидат юридичних наук, дослідник Наукової фундації суспільних наук (*La Fondation Maison des sciences de l'homme*) (Франція) — заступник головного редактора; *Горбанюк Юлія*, доктор габіліований, доцент (Республіка Польща); *Горбанюк Олег*, доктор габіліований, професор (Республіка Польща); *Хващ Джоанна*, доктор, доцент, Директор Інституту психопрофілактики і психотерапії в Любліні (Республіка Польща); *О. Я. Чебикін*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, ректор Південноукраїнського педагогічного університету (Україна); *Т. С. Яценко*, дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, професор Кримського гуманітарного університету та директор Центру глибинної психології НАПН України при Республіканському вищому навчальному закладі «Кримський гуманітарний університет» (Україна).

П 86 Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С.Д. Максименка. — № 4 (8). — Вип. 8. — Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2017. — 168 с.

Збірник містить результати наукових робіт з актуальної проблематики психологічної науки та практики, зокрема, особливу увагу приділено психологічному аналізу проблем становлення особистості, професійного розвитку та питанням успішності особистості у сучасному суспільстві, розглянуто психологічні аспекти релігійності та інші важливі для психологічної практики проблеми.

Цей випуск призначений для науковців у галузі психології, викладачів психологічних наук, практичних психологів та студентів-психологів.

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2017

© Колектив авторів, 2017

ЗМІСТ

Афанасьєва Н. Є.

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ФАХІВЦІВ
ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ
ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....5

Бойко-Бузиль Ю. Ю.

СТАНОВЛЕННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ТА
ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ.....16

Былинская Н. В.

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ УСПЕШНОМ ЧЕЛОВЕКЕ
У ЛЮДЕЙ РАЗНЫХ ПРОФЕССИЙ29

Чернега Н. С.

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА
МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ
КОМПОНЕНТІВ ІМІДЖУ УНІВЕРСИТЕТУ.....43

Гуртовенко Н. В.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ
ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ
ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ.....53

Камінська О. В.

РОЛЬ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ
САМОСВІДОМОСТІ ЮНАКА.....66

Предко Д. Є., Ларін Д. І.

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ
КРИТИЧНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ.....76

Мул С. А.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ
ПОЛІГРАФОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....87

Попелюшко Р. П.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ
СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОТРАВМУЮЧІЙ
СИТУАЦІЇ ЯК РЕСУРСУ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА.....98

Савелюк Н. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНОГО
РОЗУМІННЯ БАЗОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПТІВ
СУБ'ЄКТАМИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ РЕЛІГІЙНОЇ
АКТИВНОСТІ.....111

Юрченко-Шеховцова Т. І.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ.....134

Жовнер В. Ю.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА
МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ
КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....145

Вовк В. О.

ПРАГНЕННЯ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЯК
ІНТЕГРАТИВНИЙ ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ
СУБ'ЄКТНОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА.....155

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ФАХІВЦІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ НА ЕТАПІ АДАПТАЦІЇ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК: 159.9.001

Афанасьева Наталя Євгенівна

Кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології діяльності в особливих умовах Національного університету цивільного захисту України, Харків (Україна)

Анотація. У статті проаналізовано проблему адаптації до професійної діяльності фахівців екстремального профілю та шляхи психологічної допомоги особистості на даному етапі професіогенезу. Професійна адаптація є складним, багатовимірним та тривалим процесом. Її психологічний супровід потребує розробки спеціальної психотехнології консультування, яка враховує механізм адаптаційного процесу, специфіку професійної діяльності в екстремальних умовах, індивідуально-психологічні особливості фахівців. Запропонований підхід виявився ефективним більшою мірою для адаптаційних процесів у сфері соціальної взаємодії з суб'єктами професійної діяльності. Також у фахівців-клієнтів суттєво підвищилися психічна стійкість і поведінкова регуляція, адекватність сприйняття оточуючих та власної особистості. В цілому психоконсультативні сесії сприяють розвитку готовності змінювати поведінку відповідно до актуальної ситуації, тобто поводитися адекватно.

Ключові слова: професійна адаптація, фахівці екстремального профілю, психологічне консультування.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Професійна адаптація це процес пристосування особистості до вимог діяльності. Адаптація до професійної діяльності фахівців екстремального профілю є складним, динамічним, внутрішньо суперечливим процесом, протікання якого залежить від великої кількості об'єктивних та суб'єктивних факторів. Вона передбачає формування позитивної професійної мотивації, вироблення індивідуального стилю діяльності, трансформацію де-

яких психологічних особливостей особистості тощо. Одним з основних завдань психологічного забезпечення службової діяльності є оптимізація процесу адаптації працівників до умов служби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема адаптації фахівців екстремального профілю діяльності розглядалася такими вченими, як: А. В. Барабаншиков, М. І. Бородин, А. Д. Глоточкін, М. І. Дяченко, Ю. П. Зуєв, А. Т. Іваницький, В. П. Каширін, Ю. Я. Кі-

ршин, Н. І. Конюхов, Б. В. Кузьменко, В. В. Нечипоренко, В. В. Соболюков, М. І. Томчук, Н. Ф. Феденко та іншими.

Але слід відзначити, що проблема психологічного консультування фахівців екстремального профілю, які мають утруднення первинної адаптації до діяльності, майже не досліджувалася вітчизняними вченими.

У своєму дослідженні ми спираємося, в першу чергу, на роботи сучасних українських психологів з теорії та практики надання психологічної допомоги (А. Ф. Бондаренко, П. П. Горностай, С. В. Васьковська, Н. В. Чепелева, Т. С. Яценко та ін.), а також психології діяльності в особливих умовах (М. І. Томчук, Ю. А. Олександровський, Г. А. Балл, М. Д. Левітов, Ю. М. Швалб, М. С. Корольчук, А. М. Столяренко, О. В. Тімченко та ін.).

Мета даної статті – аналіз підходів до технології психологічного консультування фахівців екстремального профілю на етапі первинної адаптації до професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні брали участь фахівці екстремального профілю діяльності: пожежні-рятувальники, що проходять службу у рятувальних підрозділах різних областей України (Харківська, Київська, Дніпровська, Одеська, Чернігівська, Житомирська); інспектори патрульної поліції м. Харкова; інспектори Харківського прикордонного загону Східного регіонального управління Прикордонної служби України.

Професійна адаптація фахівців даної категорії характеризується додатковим освоєнням професійних можливостей (знань і навичок), а також формуванням професійно необхідних якостей особистості, позитивного ставлення до своєї роботи. Важливим аспектом професійної адаптації є прийняття людиною професійної ролі. При цьому ефективність професійної адаптації значною мірою залежить від того, наскільки адекватно людина сприймає свою професійну роль, а також свої професійні зв'язки і стосунки.

З точки зору практичної діяльності найбільший інтерес становить період первинної адаптації до умов служби в екстремальних умовах. У новачків відбувається зміна поведінкових стереотипів, зустріч з новими людьми, ознайомлення з усталеними звичаями і традиціями в службових колективах. Змінюється режим дня та система харчування, підвищується рівень фізичних навантажень, що зумовлює перебудову як енергетичних, обмінних процесів, так і усталених динамічних стереотипів, звичок поведінки. Одні працівники справляються з подібними ситуаціями цілком самостійно, іншим необхідна допомога психолога. При цьому дуже важливо враховувати, що стан здоров'я для роботи в екстремальних умовах молодих людей, на тлі зростаючих навантажень на особовий склад, часом не дозволяє без шкоди для психіки долати тяготи служби.

Визначити можливість виникнення

труднощів в адаптації можна провівши психологічний аналіз службової та бойової діяльності фахівців екстремального профілю. Причин таких труднощів кілька. Службова діяльність є однією зі специфічних форм людської діяльності. З психологічної точки зору, вона поєднує в собі аспекти навчання (заняття за програмою професійної підготовки), праці (різні види господарських робіт), спорту та бойових дій в екстремальних умовах. До того ж професії екстремального профілю базуються, вкриті-решт, на глибоких переживаннях соціального порядку.

У професіях цієї категорії можна спостерігати й елементи романтизму, створювані несподіванкою, непередбачуваністю, нерегламентованістю професійної поведінки.

Особливу роль в ефективності діяльності, а отже, і сприятливій психологічній адаптації, грає зниження дій негативних факторів на психіку особового складу: страху, паніки, прийняття помилкових рішень, прояву недисциплінованості тощо. Специфічна діяльність особового складу характеризується тим, що фахівці працюють в екстремальних умовах, в умовах ризику для життя. Їх праця пов'язана з великою емоційністю, обумовленою такими особливостями діяльності:

- безперервним нервово-психічним напруженням, спричиненим систематичною роботою в незвичній обстановці;
- постійною загрозою життю і здоров'ю;
- труднощами, обумовленими необхідніс-

тю проведення робіт в обмеженому просторі, що ускладнює дії, порушує звичні способи просування, робочі пози: просування поповзом, робота лежачи тощо;

- високою відповідальністю кожного при відносній самостійності дій і рішень щодо врятування життя людей, дорогого обладнання та інших матеріальних цінностей;
- наявністю несподіваних і раптово виникаючих перешкод, що ускладнюють виконання бойового завдання;
- дискомфортом станом через знаходження в робочому одязі та спорядженні.

Доведено, що тривожне напруження є однією з причин виникнення психологічної дезадаптації.

Аналіз психічного стану фахівців на чергуванні говорить про те, що у деяких осіб спостерігаються: надмірна схвильованість, підвищена емоційна напруженість, поява нав'язливих думок: «а раптом я загину», «отримаю травму ... отруєння ... радіоактивне зараження» і т.п.

У структурі адаптивних реакцій присутні скарги фізіологічного характеру: на підвищену стомлюваність, млявість, давлючий головний біль, зниження пам'яті, спостерігаються вегетативні порушення: пітливість, тремор, тахікардія, коливання артеріального тиску та інші.

У випадках посилення астеничних про-

явів, додавання депресивних розладів дезадаптація може досягти рівня психогенних реакцій, що характеризуються тривожно-емоційними та стресовими розладами (виніс поранених та обпечених людей, смерть або каліцтво товариша по роботі, смерть або каліцтво дитини чи осіб, врятувати яких не було можливості); значними фізичними навантаженнями, обумовленими високим темпом робіт з порятунку людей, використанням засобів індивідуального захисту тощо;

- депресивним синдромом, який розвивається на тлі слабо виражених соматичних захворювань. У цей період починають переважати особистісні характерологічні форми дезадаптації, можуть розвиватися соматизовані депресії, психосоматичні захворювання, декомпенсуватися органічні захворювання, формуватися патології особистості.

Перераховані психічні стани спостерігаються не тільки у пересічних бійців, а й у працівників начальницького складу. Більш того, виявляється, що психічні стани у начальницького складу проявляються не менше чітко, ніж у рядових. Особливість передробітничих станів начальницького складу полягає в тому, що вони можуть транслюватися підлеглим. Наприклад, яскраво виражена передробітничих лихоманка начальника варти (частини) може вивести пожежного перед виконанням завдання зі стану бойової готовності, і, навпаки, бойова готовність начальника варти (частини) вселяє упевненість у підлеглих і сприяє їх кращому стану перед майбутніми

діями.

Результати дослідження фахівців екстремального профілю у процесі добового чергування показали, що у частини осіб виявляються значні зміни показників психічного стану відносно вихідного рівня. Так, після завершення чергування у рятувальників був виявлений ряд розладів, що характеризувалися почуттями внутрішньої напруги, дискомфорту (50%), зниженим настроєм (60%), відчуттями шуму, тяжкості в голові (70%), млявістю (83%). У частини осіб були відзначені дратівливість, неспокій, зниження апетиту, підвищена чутливість (гіперестезія); у деяких — немотивована веселість, що супроводжувалася моторною загальмованістю.

Таким чином, психічний стан у фахівців на чергуванні завдає негативного впливу на загальний психічний стан, викликаючи появу у значної кількості осіб характерних психопатологічних феноменів і знижуючи рівень функціонального стану організму в цілому.

Сприятлива психологічна адаптація до умов служби залежить в першу чергу від індивідуально-психологічних особливостей особистості. Зокрема, були визначені такі якості особистості, що значно впливають на успішність засвоєння професії екстремального профілю: сила нервової системи за збудженням, тривожність, мотивація та схильність до ризику [2; 3].

Успішність адаптації до впливу чинників реальної загрози життю і збереження професійного здоров'я демонструють ті, кому

притаманна виразність наступних характеристик:

- сформованість механізмів психічної саморегуляції;
- комунікативні здібності;
- збереження орієнтації на дотримання норм поведінки, незважаючи на зазначені значні психоемоційні навантаження.

Оптимізація адаптаційного процесу професійної діяльності спрямована на скорочення термінів адаптації та досягнення відповідного рівня адаптованості, при якому можлива реалізація заданої ефективності та надійності роботи. Це здійснюється як шляхом прямого впливу на її механізми, так і непрямым впливом, тобто шляхом зміни зовнішніх і внутрішніх умов професійної діяльності.

Специфіка консультування фахівців екстремального профілю діяльності вимагає розробки спеціального підходу, що враховує наступні аспекти:

- короткостроковість;
- допомога повинна мати результат «тут і зараз» — вже на момент її надання;
- відсутність мотивації клієнта на отримання психологічної допомоги (як правило);
- особливість контексту психологічної роботи.

Для здійснення консультування даної категорії клієнтів необхідно знаходити:

- актуальні (найбільш значущі зараз) проблеми для даного клієнта;

- психологічні аспекти, на які можна вплинути безпосередньо і відносно швидко;
- психологічні підходи і методи для найбільш ефективної роботи в даних умовах [1].

Психологічне консультування фахівців даної категорії на етапі адаптації до професійної діяльності включає два основних напрями:

1. Створення умов для умовно адаптованих фахівців, спрямованих на формування адекватної внутрішньої картини адаптації.

2. Системна робота з клієнтами, що мають труднощі в адаптаційному процесі, в особистісно-смісловій, мотиваційній та психорегулятивній сферах, спрямована на формування адекватної реалістичної самооцінки, професійної ідентичності та «Я-концепції», професійної мотивації, підвищення комунікативного потенціалу й освоєння прийомів вольової та емоційної саморегуляції.

Консультант разом з клієнтом аналізує три гіпотези щодо проблем адаптації до професійної діяльності клієнта: *диференціальну* (у чому полягає проблема?), *динамічну* (чому виникли проблеми?) і *прецедентну* (як може бути вирішена проблема?). Отримані при аналізі факти (думки, почуття, поведінкові реакції) формують базис для створення стратегій, які повинні привести до вирішення проблем і повноцінної реалізації різних аспектів професійної діяльності — інтелектуального, особистісного, соціального і власне професійного.

У консультуванні з питань адаптації

застосовуються еkleктичні методи.

Спочатку з метою ідентифікації проблеми використовуються клієнт-центроване і центроване на розвитку консультування. На другій стадії процесу домінують психодинамічні методи, такі як інтерпретація, роз'яснення причин виникнення проблем. На заключній стадії процесу використовуються трейт-факторний та біхевіоральний підходи, щоб допомогти клієнту у вирішенні проблем.

Психологічна підтримка і допомога полягають у знятті стану тривоги, формуванні позитивної установки на подолання труднощів, розвитку почуття затребуваності та соціальної захищеності, актуалізації резервних можливостей фахівця.

Дослідження впливу психологічного консультування на адаптивні процеси проводилося з фахівцями екстремального профілю, стаж роботи яких не перевищував 1 року і чий психологічні проблеми в основному були пов'язані з адаптацією до професійної діяльності, нового колективу і т.п. Кількість респондентів — 37 осіб (рятувальники, поліцейські, прикордонники).

Для дослідження динаміки рівня адаптивності особистості до та після психологічного консультування використовувалися Багаторівневий особистісний опитувальник (БОО) «Адаптивність» А.Г. Маклакова і С.В. Чермяніна; «Шкала соціальної адаптивності» Ч. Снайдера в адаптації О.Г. Посипанова. Результати відображені в таблицях 1, 2.

Отримано значущі відмінності між показниками за шкалою «Нервово-психічна стійкість» ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента). Тобто внаслідок проведеного консультування у досліджуваних значно підвищилися психічна стійкість і поведінкова регуляція, адекватність сприйняття оточуючих та власної особистості. Показники за іншими шкалами підвищилися, але не досягли рівня значущості. Такі зміни пов'язані з тим, що на консультативних сесіях досить багато уваги приділялося проблемі саморегуляції, як в теоретичному, так і в прикладному аспекті. Освоювалися спеціальні прийоми, обговорювалися і моделювалися ситуації, в яких необхідно використовувати різні техніки, що сприяють стабілізації психічного, емоційного стану фахівців.

Таблиця 1

Показники адаптивності клієнтів до та після психологічного консультування (стани)

Шкали	До ПК (n=37)	Після ПК (n=37)	t	p
Нервово-психічна стійкість	4,5	6,7	2,31	0,05
Комунікативні особливості	3,8	5,4	1,68	-
Моральна нормативність	6,2	6,9	0,74	-
Особистісний адаптаційний потенціал	4,8	6,3	1,58	-

Таблиця 2

Показники соціальної адаптивності клієнтів до та після психологічного консультування (бали)

Шкали	До ПК (n=37)	Після ПК (n=37)	t	p
Конформність	3,2±1,2	5,4±1,9	2,31	0,05
Лабільність	2,8±1,0	5,1±1,8	2,42	0,04
Креативність	3,5±1,3	3,9±1,4	0,42	-

Отримано значущі відмінності між показниками досліджуваних за шкалами: «Конформність» ($p \leq 0,05$ за критерієм Стьюдента), «Лабільність» ($p \leq 0,05$). Показники за цими шкалами стали значно вищими після проведення консультування. Оскільки мова йде про соціальні якості особистості, такий результат ми вважаємо цілком очікуваним. Психоконсультативні сесії сприяють розвитку готовності змінювати поведінку відповідно до сформованої ситуації. До початку психологічного консультування означені фахівці були схильні поводитися ефективно тільки в одній, «звичній» групі, що не забезпечувало

достатню адаптацію, крім того, вони були мало чутливі до особливостей поточної взаємодії, до настрою і переживань інших людей. У ході психологічної роботи досить багато уваги приділялося опрацюванню особливостей соціальної поведінки, формуванню оптимального поєднання комунікативних знань, умінь і навичок, що й зумовило отримані результати психодіагностики.

Для дослідження особливостей адаптаційного процесу фахівців до та після психологічного консультування була використана «Методика діагностики соціально-психологічної адаптації» К. Роджерса, Р. Даймона, результати наведені в таблиці 3.

Таблиця 3

Показники соціально-психологічної адаптації клієнтів до та після психологічного консультування (%)

Шкали	До ПК (n=37)	Після ПК (n=37)	ϕ	p
Адаптація	53,8	63,5	0,74	-
Прийняття інших	51,2	72,8	1,65	0,05
Інтернальність	43,4	59,6	1,24	-
Самоприйняття	52,1	68,4	1,25	-
Емоційний комфорт	44,9	67,3	1,71	0,05
Прагнення домінувати	55,7	65,7	0,76	-

Отримані результати вказують на те, що після консультування значущо підвищилися такі показники, як «прийняття інших» ($p \leq 0,05$ за критерієм Фішера) та «емоційний комфорт» ($p \leq 0,05$). Це означає, що клієнти стали більш сприятливими до інших людей, менш конфліктними та боязкими у контактах. Вони відчують себе емоційно комфортно в різних ситуаціях, принаймні в тих, які раніше викликали у них зайве напруження. Ми вважаємо, що це сприятиме їх більш швидкій адаптації і до професійної діяльності, до професійного спілкування.

Висновки. Дослідження динаміки адаптаційних процесів та якостей особистості після психологічного консультування показало, що найбільших змін зазнала сфера, пов'язана з соціальною взаємодією. Фахівці-початківці, які отримали психологічну допомогу психолога-консультанта, стали більш стійкими в складних напружених ситуаціях, у тому числі і соціальної взаємодії. Вони стали більш конформними та лабільними в умовах групової взаємодії, тобто більш терпимими та уважними відносно інших членів групи, причому не тільки тієї, яка є для них значущою, референтною. У зв'язку з цим підвищився і рівень емоційного комфорту, який вони відчують у спілкуванні з колегами та іншими людьми.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Розробити психотехнологію консультування фахівців екстремального про-

філю, які мають проблеми професійного розвитку на різних етапах професіогенезу.

Список використаних джерел:

1. *Афанасьєва Н. С.* Організація психологічного консультування фахівців екстремального профілю діяльності / Н. С. Афанасьєва // Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» та Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Н. Ф. Шевченко, М. Г. Ткалич. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – №1(5). – 134 с. – С. 24–30.
2. *Балл Г. А.* Понятие адаптации и его значение для психологии личности / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1989. №1. – С. 92–100.
3. *Самсонов А. П.* Психология для пожарных: психологические основы подготовки пожарных к деятельности в экстремальных условиях / А. П. Самсонов. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1999. – С. 38–54.

References (Transliteration):

1. *Afanaseva N. E.* OrganIzatsIya psihologIchnogo konsultuvannya fahIvtstv ekstrelnogo profIlyu dIyalnostI / N. E. AfanasEva // Problemi suchasnoYi psihologIYi : zbIrnik naukovih prats Derzhavnogo vischogo navchalnogo zakladu «ZaporIzkiy natsIonalny unIversitet» ta Institut psihologIYi Im. G.S. Kostyuka NAPN UkraYini / za red. S. D. Maksimenka, N. F. Shevchenko, M. G. Tkalich. – ZaporIzhzhya : ZNU, 2014. – #1(5). – 134 s. – S. 24–30.
2. *Ball G. A.* Ponyatie adaptatsii i ego znachenie dlya psihologii lichnosti / G. A. Ball // Voprosyi psihologii. – 1989. #1. – S. 92–100.
3. *Samsonov A. P.* Psihologiya dlya pozharnyih: psihologicheskie osnovyi podgotovki pozharnyih k deyatelnosti v ekstrelnyih usloviyah / A. P. Samsonov. – Perm: Permskoe knizhnoe izdatelstvo, 1999. – S. 38–54.

Afanaseva Natalia

Candidate of Psychological Sciences, Docent, Associate Professor at the Department of Psychology of activity in special circumstances NUCDU, Kharkov (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL CONSULTATION OF SPECIALISTS OF EXTREME KIND OF ACTIVITY DURING THE ADAPTATION PHASE TO PROFESSIONAL ACTIVITY

ABSTRACT

The problem of adaptation to professional activity of specialists of extreme kind of activity and the steps of psychological assistance to an individual at this phase of professional development are analyzed in the article. Professional adaptation is complex, multidimensional and long process. Its psychological support requires special psycho technology, consultation that takes into account the mechanisms of adaptation, the specificity of professional activity in extreme conditions, personality traits of specialists.

Psychological consultation of specialists of this category during the adaptation phase to professional activity includes two main directions:

- Providing conditions for relatively adapted specialists aimed at forming effective internal adaptation.
- Methodical work with patients who have difficulties with the adaptation, personal semantics, motivation and psycho-regulation, aimed at forming of realistic self-esteem, professional identity and "self-concept", professional motivation, also it aimed at improving communication poten-

tial and at developing and strengthening self-control.

The study of the dynamics of the level of personality adaptability before and after psychological counseling showed that as a result of the counseling conducted, the psychological stability and behavioral regulation, the adequacy of the perception of others and their own personality significantly increased.

Such changes are due to the fact that during the advisory sessions a lot of attention was paid to the problem of self-regulation, both in the theoretical and in the applied aspect. Mastered special receptions, discussed and simulated situations in which it is necessary to use different techniques that help stabilize the mental, emotional state of specialists.

Customers have become more favorable to other people, less conflicting and timid in their contacts. They feel emotionally comfortable in different situations, at least in those that previously caused them unnecessary stress. We believe that this will facilitate their faster adaptation to professional activities, to professional communication.

The suggested approach is more effective for adaptation in sphere of social interaction with subjects of professional activity. Also, mental health and behavioral regulation, self-perception and the perception of others of the specialists-patients significantly improved.

Key words: professional adaptation, specialists of extreme kind of activity, psychological

consultation.

Афанасьєва Наталья Евгеньевна

Кандидат психологических наук, доцент, доцент кафедры психологии деятельности в особых условиях Национального университета гражданской защиты Украины, Харьков (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ЭКСТРЕМАЛЬНОГО ПРОФИЛЯ НА ЭТАПЕ АДАПТАЦИИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье проанализирована проблема адаптации к профессиональной деятельности специалистов экстремального профиля и пути психологической помощи личности на данном этапе профессиогенеза. Профессиональная адаптация является сложным, многомерным и длительным процессом. Ее психологическое сопровождение требует разработки специальной психотехнологии консультирования, которая учитывает механизм адаптационного процесса, специфику профессиональной деятельности в экстремальных условиях, индивидуально-психологические особенности специалистов.

Психологическое консультирование специалистов данной категории на этапе адаптации к профессиональной деятельности включает два основных направления:

1. Создание условий для условно адаптированных специалистов, направленных на формирование адекватной внутренней картины адаптации.

2. Системная работа с клиентами, имеющими трудности в адаптационном процессе, в личностно-смысловой, мотивационной и психорегулятивной сферах, направленная на формирование адекватной реалистической самооценки, профессиональной идентичности и «Я-концепции», профессиональной мотивации, повышение коммуникативного потенциала и освоение приемов волевой и эмоциональной саморегуляции.

Изучение динамики уровня адаптивности личности до и после психологического консультирования показало, что в результате проведенного консультирования психологическая стабильность и поведенческая регуляция, адекватность восприятия окружающих значительно увеличились.

Такие изменения связаны с тем, что в ходе консультативных сессий большое внимание уделялось проблеме саморегуляции как в теоретическом, так и в прикладном аспекте. Клиенты освоили специальные приемы, обсуждали и моделировали ситуации, в которых необходимо использовать разные методы, которые помогают стабилизировать психическое, эмоциональное состояние.

Предложенный подход оказался эффективным в большей степени для адаптационных процессов в сфере социального взаимодействия с субъектами профессиональной деятельности. Также у специалистов-клиентов существенно повысились психическая устойчивость и поведенческая регуляция, адекват-

ность восприятия окружающих и собственной личности.

Ключевые слова: профессиональная адаптация, специалисты экстремального профиля, психологическое консультирование.

Дата отримання статті: 21.06.2017

Дата рекомендації до друку: 01.07.2017

СТАНОВЛЕННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКЕ ТА ПСИХОЛОГІЧНЕ ПОНЯТТЯ

УДК: 159.9:125

Бойко-Бузиль Юлія Юріївна

Кандидат психологічних наук, доцент, докторант кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, м. Київ (Україна)

Анотація. В статті представлений теоретичний аналіз категорії «становлення» як філософського та психологічного поняття. З'ясовано, що у філософії «становлення» нероздільно розглядають з «буттям», у психології – з «розвитком». Однак спільним є беззаперечне визнання існування та цінності «становлення» як індивідуально-особливого феномену та поняття. Виявлено, що становлення за своєю суттю є переходом від однієї визначеності буття до іншої; виникненням, утворенням чогось в процесі розвитку; не маючий матеріальних механізмів результат протікання часу в онтогенезі. На основі здійсненого пошукового розгляду спадщини філософської та психолого-педагогічної думки, представлено авторське розуміння становлення як кристалізації (переходу) потенцій (можливостей) в оформлене ціле (акме).

Ключові слова: єдине, від'ємне, буття, розвиток, становлення.

Постановка проблеми. В умовах сучасної наукової дійсності особливої актуальності набувають дослідження спадщини філософської та психолого-педагогічної думки, основні положення якої сприяють ґрунтовному осягненню обраного предмету дослідження як в свідомості так і в практиці. Аналіз поняття становлення представлено у доробках «корифеїв мудрості» з метою всеосяжного його аналізу дасть можливість отримати всебічне уявлення про досліджувану філософсько-психологічну категорію.

Відтак, **мета статті** полягає у здійсненні пошуково-теоретичного аналізу поглядів філософів і психологів на категорію «становлення».

Виклад основного матеріалу дослідження. У філософії «становлення» нероздільно розглядають з «буттям». Становлення за своєю суттю є переходом від однієї визначеності буття до іншої. Все існуюче є таким, що становиться, а його буття і є становлення. Будь-яка річ може розглядатися під кутом зору буття та небуття, виникнення або зникнен-

ня. Становлення – це зміна [14, с. 582], яка за своєю суттю виражає мінливість речей та явищ [35, с. 434], їх перехідний стан [31, с. 513; 34, с. 539], який веде до формування явищ дійсності, пов'язаних з перетворенням [2, с. 68] від однієї визначеності буття до іншої [13, с. 79], від одного стану до іншого, від одного типу існування до іншого [23, с. 800], від можливості до дійсності [30, с. 87, с. 417; 36, с. 651].

Некрасова Н. А. та ін. у тематичному філософському словнику, доречно підмічають, що становлення – категорія, що виражає мінливість речей і явищ та використовується в трьох основних значеннях: а) як синонім категорії розвитку; б) як вираження процесу створення передумов процесів та явищ, що виникають на їх основі; в) як характеристика «першопочаткового формування» предмету, як процес, що представляє собою єдність виникнення та знищення, буття та небуття [20, с. 81–82].

Протиставлення становлення буттю як стійкості та незмінності бере свій початок ще в античній філософії. Основоположником концепції становлення був Геракліт. Його розуміння дійсності можливо виразити в формулі «*Panta rhei*», що перекладається як «Все тече» [1, с. 786]. Категорія становлення органічно пов'язана з діалектичним переконанням про світ: в її основу покладено погляд на будь-яку річ, явище, як на єдність протилежностей – буття та небуття [34, с. 539; 35, с. 434]. Ге-

ракліт розчиняв буття в становленні та представляв світ як те, що стає, вічно мінливе в цілому [33, с. 977]. Все тече, все змінюється, все проходить та нічого не стоїть на місці. Немоżliво двічі вийти в одну і ту ж річку. Як уточнює Кратіл, в одну і ту ж річку не можливо увійти навіть жодного разу: поки ти в ню входиш, вона вже стає іншою [14, с. 582].

Парменід, навпаки, вважав становлення таким, що здається та істинне існування приписував тільки буттю [33, с. 977]. Оскільки буття – це все, що є, що існує. Протилежність йому – небуття, тобто все те, чого не існує. І якщо в небутті нічого не існує, значить, що небуття не існує, тобто є тільки буття. Становлення виступає лише якістю буття. Бо те, що з'являється на світ, виникає або з буття, або з небуття. Якщо воно виникає з першого, значить, воно вже існувало, а якщо з останнього – значить, це ніщо, бо із «нічого» нічого не виникає. Становлення – це ілюзія. Буття просто є і воно єдине, оскільки множинність – теж ілюзія [11, с. 59].

Діалектичний зміст категорії становлення детально розвив Гегель. В його філософії категорія становлення виступає в якості «першої істини», що складає «стихію» всього наступного розвитку логічних визначень ідеї (категорії) [35, с. 434]. До руху становлення від ніщо до буття (становлення) і від буття до ніщо (приходження) неможлива жодна думка [32, с. 256]. Становлення як рух та зміна [32, с. 39] є іманентним синтезом буття та ніщо [7,

с. 155], хитким неспокоєм, що осідає, переходячи в деякий спокійний результат [16, с. 236] та представляє собою абстрактне вираження виникнення, породження речей та явищ: не існує нічого такого, «що не було б середнім станом між буттям та ніщо». Тобто, перше переходить у «друге» та «друге» в «перше» [14, с. 582]. Ось чому «становлення» – перше конкретне вираження думки (тоді як «буття» і «ніщо» по-суть пусті абстракції), а відповідно, і «первинна» істина. Гегель вірний Геракліту та реальності: істинне є те, що є становлення самого себе. Саме в становленні одиничні емпіричні явища знаходять свою кінцеву природу [32, с. 39].

В онтології Платона становлення – це визначення, що дається процесу народження та смерті, замкненому в коло становлення [24, с. 538]. Становлення – це те, що невловиме, не піддається твердій фіксації, що вислизає, змінюється на очах, постає «як то м'яке, то як тверде», про що неможливо висловити нічого конкретного. Для того, щоб стало можливим зупинити цей потік, виокремити в щось одне, відрізнити його від іншого, виміряти його в якому-небудь відношенні, необхідна якась інша реальність, яка б дозволила би здійснити стосовно до неї подібні процедури. Або, необхідно допустити таку реальність, яка б була умовою можливості здійснення цих операцій. Саме цю реальність Платон називає буттям [6, с. 120]. Речі, які становляться завжди виникають і ніколи не існують, тому що їх наукове

пізнання неможливе і доводиться задовольнятися думкою або міфом відносно них [24, с. 539]. Вічно існуючий розумоосягаючий світ ідей є парадигмою для чуттєво світу, що повсякчас сприймається та який вічно стає [33, с. 977]. Становлення є чимось змішаним з межі та безмежного [24, с. 183]. Для Платона «єдине» трансцендентне, тому становлення не заперечується, а належить до створеного світу. Становлення так же схоже на буття, як віра на істину [11, с. 286]. Філософ принципово протиставляв суще, буття, та зміни, становлення [41, с. 332] і наполягав, що становлення є зображенням сутності, остання ж володіє виходом за свої межі, який узгоджується з зверхсутнісною єдністю [24, с. 445]. На питання, який саме процес повинен відбуватися, щоб здійснилось становлення, Платон відповідав, що це можливо лише тоді, коли існує деякий початок і він зазнає зростання і так досягає другого розвитку, а відштовхуючись від нього – наступного, і коли, досягнувши третього, він може бути сприйнятий тими, кому притаманне сприйняття. Шляхом такої зміни і такого переходу виникає все, і воно має дійсне буття, оскільки залишається таким; та переходячи в інший стан, воно повністю зникає [28, с. 183].

Аристотель, який відмовився від буття в формі особливого світу ідей, надав становленню характеристику спрямованості через ентелехію [36, с. 651]. Джерелом та одночасно ціллю будь-якого становлення став Бог. Опис

світу як становлення почав передбачати особливу систему категорій, яка відрізняється від тієї, на якій ґрунтується опис світу як буття [37, с. 436]. Становлення описується в координатах абсолютних категорій, в той час, як буття потребує для свого опису порівняльних категорій. Якщо процес становлення викликається тим, що має виникнути, то спрямовується – ціллю. Завдяки ентелехії (діяльний, активний, формувальний початок) ціль може міститися в тому, хто становиться. Становлення існує як реалізація однієї з можливостей, яка будучи реалізованою виключає інші можливості, але тільки в дійсності, а не в можливості. Якщо актуалізована можливість знову стане просто можливістю, то її змінить інша актуалізована можливість [41, с. 426]. Аристотель писав, що «ніяке становлення не має нічого спільного з цілями, як будівництво будинку не має нічого спільного з самим будинком» [10, с. 30].

Матеріалістична діалектика К. Г. Маркса розуміє під становленням момент всякого розвитку і відповідно ототожнює становлення з розвитком [36, с. 651]. Коли явище вже виникає, але ще не досягло повного здійснення – його існування неможливо вважати завершеним, однак, почавшись, воно вже є. Становлення характеризує процес зародження можливостей та перетворення їх в дійсність. Становлення як єдність буття та ніщо виражає всезагальну боротьбу виникнення, існування, згасання та зникнення будь-яких речей та

явищ [1, с. 787].

У філософії життя О. Шпенглера, життя має сенс, близький до поняття становлення, тому основне, що привертає увагу філософа, це саме становлення та «ставше». Становлення та «ставше» – це факт та предмет життя [18, с. 331]. Життя у О. Шпенглера є первинним початком, яке лежить в основі всього буття. Законом цього первинного початку є доля [18, с. 332].

Разом з поняттями зміни, виникнення, перетворення, оновлення, формування, відтворення поняття становлення входить в склад визначень, які характеризують більш широкі поняття буття, руху, процесу. Становлення фіксує деяку парадоксальність буття – річ (організм, подія, ідея) вже визначилась, але її ще не існує; її ще не має, але вона вже здійснює вплив на оточуюче середовище, змінює сукупність умов та протікання подій. Парадоксальність становлення призводить це поняття в ранг характеристик людського буття, його єдності та різноманітності, його проблемності та суперечливості [31, с. 513].

С. О. Дружілов доцільно стверджує, що становлення розкривається як філософська категорія буття, яка виражає оформлення явищ, набуття ними нових ознак. З одного боку, становлення – це ще не буття того, що в процесі становлення, а тільки рух до буття. З другого боку, становлення – це актуалізація того, що вже в тій чи іншій формі існує, оскільки ніщо не може виникнути з неіснуючого

[9, с. 119].

А. Н. Уайтхвд у своїй найбільш відомій метафізичній роботі «Процес та реальність» визначив принципи становлення. «Принцип процесу» встановлює, що дійсність є становленням. «Принцип відносності» вказує на місце об'єкта в цьому процесі, тобто будь-яка об'єктивність є можливістю для становлення. Таким чином, становлення є перетворенням можливості в дійсність. Природу цього перетворення розкриває «реформований суб'єктивістський принцип», згідно до якого, становлення є становленням суб'єктивної єдності, яка вбирає в себе об'єктивну даність. Цей акт асиміляції об'єктивних даних і «стягування» їх в об'єктивну єдність «досвіду», філософ позначає спеціальним терміном «претензія» (*prehension*) – «схоплювання». Інколи він користується в якості синоніма слово «почуття», яке може бути двох типів – «фізичне» (якщо його об'єкт представляє собою стійкий елемент дійсності) або «концептуальне» (коли воно спрямоване на «вічний об'єкт»). Таким чином, не тільки можливість перетворюється в дійсність, але і дійсність стає можливістю, об'єктивною даністю для нового становлення, як тільки завершить процес самоформування. В даному випадку подія втрачає свою суб'єктивну єдність та стає будівельним матеріалом для нового «дійсного існування» або «дійсної події» [30, с. 417].

Становлення виявляє таку сторону ру-

ху, як неспинність, динамічність, процесуальність змін, що охоплюють увесь світ. У становленні світ постійно є чимось, чим він не є зараз, але при цьому залишається тим же самим, що був завжди [22, с. 58]. Становлення відображає об'єктивний процес перетворення нового предмета або явища з реальної можливості у дійсність та виражає раптову мінливість речей і явищ, їхнє неперервне перетворення з однієї властивості в іншу. Усе, що існує, перебуває у становленні, а його буття і є цим процесом [13, с. 79].

Ми переконані, що буття – це об'єктивно існуюча реальність, а становлення – перетворена в дійсність незавершена можливість буття, де внутрішньою метою руху виступає сама потенція. При чому, потенція (від лат. *potentia* – сила) [29, Т. 7. с. 403] – це приховані можливості, здатності, сили для якої-небудь діяльності, що можуть виявитися за певних умов. Бути у (в) потенції – бути в прихованому стані, не дістаючи зовнішнього вияву, застосування, втілення в життя.

Становлення також доцільно розглядати у тандемі з деградацією [39, с. 608]. Становлення і деградація – категорії, що характеризують процеси набуття (становлення) чи втрати (деградація) завершеної форми. Дані поняття поєднують моменти виникнення і зникнення речей, зародження можливостей і їх перетворення в дійсність або втрачання. Недарма, в словнику української мови вказано, що становлення – це процес виникнення, утворення

чого-небудь у сукупності характерних ознак і форм [29, Т. 9. с. 649], а деградація – поступове погіршення, втрата якихось якостей, властивостей; занепад, виродження [29, Т. 2. с. 230].

Хід процесів становлення і деградації залежить від багатьох факторів і позначається на проміжних формах їх реалізації, набуваючи характеру прогресу чи регресу, еволюції чи інволюції, стійкого стану або коливальних рухів, розпаду і зникнення деградацією [39, с. 608]. Суперечлива єдність становлення і деградації добре відбивається в понятті кенозису для позначення сходження Бога в світ, творення світу і одночасно спустошення, тобто вичерпання. В сучасній філософії подібна суперечність відбивається, зокрема, в понятті феноменологічної редукції, яке означає очищення, повернення назад, зведення одного явища до іншого з метою їх спрощення [38, с. 383], тобто збіднення Я від будь-яких психічних феноменів і натуралістичних уявлень, але в той же час – це рух до чистого (трансцендентального) Я.

Стає зрозумілим, що становлення не завжди має та і не обов'язково повинно мати успішний результат. Становлення може спотворюватися як внутрішніми так і зовнішніми чинниками. Потенція як ціль становлення може самовичерпатися або змінитися в самому зародку. Так само об'єктивні обставини, так би мовити реальне буття, ладне трансформувати одну потенцію в іншу, і таким чином

знищити необхідність становлення першої.

Цілком зрозуміло, що наш вектор наукового пошуку більше орієнтований на психологічне розуміння «становлення», яке безпосередньо у психології, нероздільно пов'язане з поняттям «розвитку», зокрема особистості. У зв'язку з цим виникає обґрунтована необхідність з'ясувати, чим «становлення» відрізняється від «розвитку».

Взагалі, розвиток – це 1) процес переходу з одного стану в інший, більш досконалий, перехід від старого якісного стану до нового якісного стану, від простого до складного, від нижчого до вищого; 2) ступінь свідомості, освіченості, культурності [1, с. 702; 9, с. 119; 15, с. 55; 21, с. 632; 37, с. 382; 27, с. 159; 20, с. 79-80]. А становлення – це виникнення, утворення чогось в процесі розвитку [21, с. 749], не маючий матеріальних механізмів результат протікання часу [40, с. 232] в онтогенезі [4, с. 28].

У підручнику з вікової психології за редакцією Г. С. Костюка вказано, що розвиток – це зміни живої людської системи, зміни не випадкові, а необхідні, послідовні, пов'язані з певними етапами її життєвого шляху, і прогресивні, тобто такі, що характеризують її рух від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності, її структурне й функціональне вдосконалення. Розвиток – це безперервний процес, що виявляється у кількісних змінах людської істоти, тобто збільшенні одних і зменшенні інших її ознак (фізичних, фізіологічних, психіч-

них). Але він не зводиться до кількісних змін, до зростання того, що вже є, а включає «перерви безперервності», тобто якісні зміни. Кількісні зміни зумовлюють виникнення нових якостей, тобто ознак, властивостей, які утворюються в ході самого розвитку, і зникнення старих. Розвиток є там, де народжується щось нове і водночас відживає старе [4, с. 28]. Саме в останні тезі чітко прослідковується зв'язок розвитку зі становленням.

В практичному словнику синонімів української мови С. Й. Караванського:

Розвиток – розвій, /роз/ріст, процес росту, (буйний) розмах, розквіт, процвітання; ФР. рух, хід, поступ; (чий) освіченість, рівень; розвинення, розвивання. Розвиватися – перебувати в розвитку, не зупинятися на досягнутому, розбудовуватися, зростати, відбуватися, міцніти, набирати сил, прогресувати, розгортатися, розкручуватися, розмотуватися, розплітатися; П. перебувати в розвитку; (фірму) розбудовуватися; (дітей) рости, зростати; (події) відбуватися; (рух) набирати сил, міцніти; (економіку) прогресувати, г. поступати, о. пишним цвітом процвітати; (бруньки) розбруньковуватися, розпускатися [12, с. 387].

Становлення – (ідеї) постання, вироблення, розбудова (держави). Становити, (на ноги тощо) ставити; (рекорд) установляти; (виняток) являти собою, бути чим; (себе) Д. виставляти; (частку цілого) р. складати. Становище, (тяжке) обставини, умови, умовний; (на війні) ситуація; пат; (чиє) роль, місце;

(воєнне) стан, режим; (своє) позиція, точка зору; (до чого) ставлення [12, с. 435].

У психологічних словниках становлення визначається як процес розвитку, у якому індивід перебирає на себе відповідальність за максимально повну реалізацію свого потенціалу [5, с. 210; 8, с. 40; 25, с. 467; 26, с. 521]. Паралельно, індивідуальний розвиток розглядається як: 1) послідовність змін протягом тривалості життя організму від народження до смерті; 2) дозрівання як біологічний процес обумовлений генетичними процесами, оскільки значення етимологічно походить від старофранцузького «*desveloper*» та означає розкриття і розгортання; 3) незворотна послідовність змін, що передбачає проходження одна за одною стадій; 4) прогресивна зміна, яка веде до більш високого рівня диференціації та організації, що передбачає позитивний характер прогресу, збільшення ефективності функціонування, дозрівання, покращення, збагачення та ускладнення [3, с. 163].

Є. Е. Крігер вважає, що в категорію становлення входять наступні три процеси розвитку особистості: 1) соціальний аспект, пов'язаний з засвоєнням соціального досвіду та входженням в соціальне середовище; 2) індивідуальний аспект як формування індивідуально-типологічних особливостей людини на основі природних задатків, соціальних умов та культури; 3) персоналізація, пов'язана з формуванням самої особистості [17, с. 241–242].

Отже, розвиток – це поступальний рух

чого-небудь з подальшим його вдосконаленням, при якому це будь-що набуває сили та міцності. Становлення – це кристалізація, виникнення чого-небудь з подальшим його укоріненням, при якому це будь-що набуває вигляду та форми, тобто оформленого цілого, що в найкращому своєму вияві стає акме. Де, кристалізація – це: 1) перехід речовини з аморфного стану в кристалічний; 2) у переносному значенні – становлення, набуття чітких форм [29, Т. 4. с. 349]; акме (від грец. *акме* – найвища степінь, вершина) – це найвища точка в розвитку, зокрема особистості [19, с. 35].

Ми вважаємо, що становлення є від’ємною категорією від розвитку, які мають досить схожі підвалини, але є абсолютно різними в своєму автентичному розумінні. Розвиток є продовженням становлення, оскільки як можна розвиватися не виникнувши, не з’явившись, тобто не ставши. Становлення є першою сходинкою утворення будь-якого психологічного явища, є процесом появи феномену, рухом вдосконалення. Спочатку відбувається становлення, яке через певний час трансформується в розвиток. Становлення започатковує психологічне явище, укріплює його, закладає основи, є немов би фундаментом, внутрішнім джерелом. А розвиток підхоплює дану хвилю та поступово насичує, удосконалює психологічне явище.

Враховуючи все вище зазначене, нами були сформульовані суттєві відмінності розвитку і становлення:

1) розвиток – це процес удосконалення, як перехідна послідовність від старого якісного стану до нового якісного стану; а становлення – це складна система, як множина взаємопов’язаних можливостей, які утворюють єдине ціле та взаємодіють між собою та з зовнішнім світом;

2) розвиток спрямований на підвищення наявного (вже сформованого) рівня можливостей, від нижчого до вищого; а становлення спрямоване на безпосередній розвиток самих можливостей (потенцій);

3) розвиток має мету, оскільки є цілеспрямованим рухом вперед; становлення має лише кінцевий результат, оскільки становлення відбувається заради становлення;

4) розвиток має якісний показник свого прояву (високий або низький, прогрес або регрес); а становлення має кількісну міру вияву (є або не існує, становлення або деградація);

5) розвиток можливо контролювати та направляти (ставити конкретну ціль і спеціально організованими заходами її досягати); а становлення супроводжувати і забезпечувати (бачити можливу ціль, тобто потенцію та сприяти її досягненню).

Відтак, ми переконані, що «становлення» – це кристалізація (перехід) потенцій (можливостей) в оформлене ціле (акме).

Висновки. Філософське та психологічне розуміння становлення різняться за своєю суттю. У філософії становлення нероздільно

розглядають з «буттям», в психології – з «розвитком». Однак спільним є беззаперечне визнання існування та цінності «становлення» як індивідуально-особливого феномену та поняття.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі вбачаємо в обґрунтуванні власної концепції становлення.

Перелік використаних джерел:

1. Андрущенко *И. В.* Философский словарь / И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба. – К.: «А.С.К.», 2006. – 1056 с.
2. Батаршев *А. В.* Моделирование профессионально-личностного становления и развития педагога профессиональной школы / А. В. Батаршев // Педагогика. – 2014. – № 8. – С. 68-77.
3. *Большой* толковый психологический словарь. Т. 2 (П-Я); Пер с англ. / Ребер Артур. ООО «Издательство АСТ»; «Издательство «Вече», 2003. – 560 с.
4. *Вікова* психологія: навчальний посібник / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Радянська школа, 1976. – 269 с.
5. *Военно-психологический* словарь-справочник / Под общ. ред. Ю. П. Зинченко. – М.: ИД Куприянова / Общество психологов силовых структур, 2010. – 592 с.
6. *Гайденко П. П.* Обоснование научного знания в философии Платона / П. П. Гайденко // Платон и его эпоха. – М.: Наука, 1979. С. 99-14.
7. *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики / Пер. с нем. Б. Г. Столпнера. – М.: Мысль, 1970. – Т. 1. – 500 с.
8. *Глоссарий* по психологии профессионального развития / Сост. А. М. Павлова, О. А. Рудей, Н. О. Садовникова; / Под общ. ред. Э. Ф. Зеера. Екатеринбург: Изд-во Рос. гос. проф.-пед. ун-та, 2006. – 62 с.
9. *Дружилов С. А.* Становление профессионализма как процесс профессионального развития человека и личностное здоровье как его ресурс / С. А. Дружилов // Международный журнал экспериментального образования. – 2013. – № 10. – Ч. 1. – С. 118-120.
10. *Зубов В. П.* Аристотель: монография / В. П. Зубов / Акад. наук СССР. – М.: Акад. наук СССР, 1963. – 364 с.
11. *История философии.* Древняя Греция и Древний Рим. Т. I. / Пер. с англ. Ю. А. Алакина. – М.: Центрполиграф, 2003. – 335 с.
12. *Караванський С. Й.* Практичний словник синонімів української мови / С. Й. Караванський. – 5-те вид., опрац. і допов. – Л.: БаК, 2014. – 530 с.
13. *Козирев М. П.* Професійне становлення студента в умовах вищого навчального закладу / М. П. Козирев // Науковий вісник ЛДУВС. Серія психологічна. – Львів: ЛьвДУВС, 2015. – Вип. 1. – С. 78-89.
14. *Конт-Спонвиль А.* Философский словарь / Пер. с фр. Е. В. Головиной. – М.: Этерна, 2012. – 752 с.
15. *Краснобокий Ю. М.* Словник-довідник науковця-початківця / Ю. М. Краснобокий, К. М. Левківський. / МОН України. Науково-методичний центр вищої освіти. – 2-ге вид, випр. і доп. – К.: НМЦВО, 2001. – 71 с.
16. *Кривуля О. М.* Філософія: Навчальний посібник / О. М. Кривуля. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – 592 с.
17. *Кригер Е. Э.* Особенности профессионального становления педагога / Е. Э. Кригер // Психологическая наука и образование. 2013. – №4. – С. 241-249. – Режим доступа: <http://psyedu.ru/journal/2013/4/Kriger.phtml>
18. *Лега В. П.* История западной философии. Часть вторая. Новое время. Современная западная философия: учеб. пособие / В. П. Лега. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2009. – 456 с.
19. *Мещеряков Б. Г.* Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – АСТ; АСТ-Москва; Прайм-Еврознак; Москва; СПб, 2008. – 868 с.
20. *Некрасова Н. А.* Тематический философский словарь: Учебное пособие / Н. А. Некрасова, С. И. Некрасов, О. Г. Садикова. – М.: МГУ ПС (МИИТ), 2009. – 164 с.
21. *Ожегов С. И.* Словарь русского языка: около 60000 сл. и фразеологических выражений / Общ. ред. Л. И. Скворцов. – 25-е изд., испр. и доп. – М.: ОНИКС: Мир

- и Образование, 2006. – 973 с.
22. П'янзін С. Д. Філософська пропедевтика: навч.-метод. посіб. / С. Д. П'янзін. – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – 108 с.
23. Постмодернізм: енциклопедія / Сост. и науч. ред.: А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – Минск: Интерпрессервис: Кн. дом, 2001. – 1038 с.
24. Прокл, Платоновская теология / Пер. с древнегреч., сост., статья, примечания, указатели, словарь Л. Ю. Лукомского. – СПб: РХГИ; «Летний сад», 2001. – 624 с.
25. Психологический словарь / Авт.-сос. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова; / Под. об. ред. Ю. Л. Неймера. – Р.-на-Д.: Феникс, 2003. – 640 с.
26. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів: близько 3 000 слів / В.О. Олефір [та ін.]; ред. В.Б. Шапар. – Х.: Прапор, 2009. – 672 с.
27. Психологія: терміни, поняття, визначення: словник-довідник / За заг. ред. Г. В. Ложкіна. – Луцьк: ВНУ ім. Л. України, 2011. – 188 с.
28. Слезак Т. А. Как читать Платона / Пер. с нем., предисл. и примеч. М. Е. Буланенко. – СПб: Изд-во СПб ун-та, 2008. – 314 с.
29. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол.: І. К. Білодід та ін. – К.: Наукова думка. – Т. 2. 1972. 552 с.; – Т. 4. 1973. 840 с.; – Т. 7. 1976. 723 с.; – Т. 9. 1978. – 920 с. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>
30. Современная западная философия: Словарь / Сост. и отв. ред. В. С. Малахов, В. П. Филатов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТОН-Острожье, 1998. – 544 с.
31. Современный философский словарь / Ред. В. Е. Кемеров. – М.; Бишкек; Екатеринбург: Одиссей, 1996. – 607 с.
32. Судьбы гегельянства: философия, религия и политика прощаются с модерном / Под ред. Козловски П. и Соловьева Э. Ю.; Пер. с нем. А. В. Кричевского, П. П. Гайденко, Е. Л. Петренко. – М.: Республика, 2000. – 383 с.
33. Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с.
34. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001. – 719 с.
35. Философский словарь / Под ред. М. М. Розенталя, П. Ф. Юдина. – М.: Политиздат, 1963. – 544 с.
36. Философский энциклопедический словарь / Ред. Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев. – М.: Советская Энциклопедия, 1983. – 840 с.
37. Философский энциклопедический словарь / сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
38. Філософія: мислителі, ідеї, концепції: Підручник / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.
39. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова). – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
40. Хасанов И. А. Время как объективно-субъективный феномен: словарь / И. А. Хасанов. – М.: Прогресс-Традиция, 2011. – 328 с.
41. Чанышев А. Н. Философия Древнего мира: Учеб. для вузов / А. Н. Чанышев. – М.: Высшая школа, 1999. – 703 с.

References (Transliteration):

1. Andruschenko I. V. Filosofskiy slovar / I. V. Andruschenko, O. A. Vusatyuk, S. V. Linetskiy, A. V. Shuba. – K.: «A.S.K.», 2006. – 1056 s.
2. Batarshhev A. V. Modelirovanie professionalno-lichnostnogo stanovleniya i razvitiya pedagoga professionalnoy shkoly / A. V. Batarshhev // Pedagogika. – 2014. – № 8. – S. 68-77.
3. Bolshoy tolkoviyiy psihologicheskii slovar. T. 2 (P-Ya); Per s angl. / Reber Artur. OOO «Izdatelstvo AST»; «Izdatelstvo «Veche», 2003. – 560 s.
4. Vikova psihologliya: navchalniy posibnik / Za red. G. S. Kostyuka. – K.: Radyanska shkola, 1976. – 269 s.
5. Voенно-psihologicheskii slovar-spravochnik / Pod obsch. red. Yu. P. Zinchenko. –M.: ID Kupriyanova / Obschestvo psihologov siloviyih struktur, 2010. – 592 s.

6. *Gaydenko P. P.* Obosnovanie nauchnogo znaniya v filosofii Platona / P. P. Gaydenko // Platon i ego epoha. – M.: Nauka, 1979. S. 99-14.
7. *Gegel G. V. F.* Nauka logiki / Per. s nem. B. G. Stolpnera. – M.: Myisl, 1970. – T. 1. – 500 s.
8. *Glossariy po psihologii professionalnogo razvitiya* / Sost. A. M. Pavlova, O. A. Rudey, N. O. Sadovnikova; / Pod obsch. red. E. F. Zeera. Ekaterinburg: Izd-vo Ros. gos. prof.-ped. un-ta, 2006. – 62 s.
9. *Druzhilov S. A.* Stanovlenie professionalizma kak protsess professionalnogo razvitiya cheloveka i lichnostnoe zdorove kak ego resurs / S. A. Druzhilov // Mezhdunarodnyy zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniya. – 2013. – № 10. – Ch. 1. – S. 118-120.
10. *Zubov V. P.* Aristotel: monografiya / V. P. Zubov / Akad. nauk SSSR. – M.: Akad. nauk SSSR, 1963. – 364 s.
11. *Istoriya filosofii. Drevnyaya Gretsya i Drevniy Rim. T. I.* / Per. s angl. Yu. A. Alakina. – M.: Tsentrpoligraf, 2003. – 335 s.
12. *Karavanskiy S. Y.* Praktichniy slovník sinonimiv ukrayinskoyi movi / S. Y. Karavanskiy. – 5-te vid., oprats. I dopov. – L.: BaK, 2014. – 530 s.
13. *Kozirev M. P.* Profesiyne stanovlennya studenta v umovah vischogo navchalnogo zakladu / M. P. KozirEv // Naukoviy visnik LDUVS. Seriya psihologichna. – Lviv: LvDUVS, 2015. – Vip. 1. – S. 78-89.
14. *Kont-Sponvil A.* Filosofskiy slovar / Per. s fr. E. V. Golovinoi. – M.: Eterna, 2012. – 752 s.
15. *Krasnobokiy Yu. M.* Slovník-dovidnik naukovtsya-pochatktivtsya / Yu. M. Krasnobokiy, K. M. Levkivskiy. / MON UkraYini. Naukovo-metodichniy tsentr vischoYi osvIti. – 2-ge vid, vipr. I dop. – K.: NMTsVO, 2001. – 71 s.
16. *Krivulya O. M.* Filosofiya: Navchalniy posibnik / O. M. Krivulya. – H.: HNU Imeni V. N. KarazIna, 2010. – 592 s.
17. *Kruger E. E.* Osobennosti professionalnogo stanovleniya pedagoga / E. E. Kruger // Psihologicheskaya nauka i obrazovanie. 2013. – № 4. – S. 241-249. – Rezhim dostupu: <http://psyedu.ru/journal/2013/4/Kruger.phtml>
18. *Lega V. P.* Istoriya zapadnoy filosofii. Chast vtoraya. Novoe vremya. Sovremennaya zapadnaya filosofiya: ucheb. posobie / V. P. Lega. – 2-e izd., dop. i pererab. – M.: Izd-vo PSTGU, 2009. – 456 s.
19. *Mescheryakov B. G.* Bolshoy psihologicheskiy slovar / B. G. Mesheryakov, V. P. Zinchenko. – AST; AST-Moskva; Praym-Evroznak; Moskva; SPb, 2008. – 868 s.
20. *Nekrasova N. A.* Tematicheskiy filosofskiy slovar: Uchebnoe posobie / N. A. Nekrasova, S. I. Nekrasov, O. G. Sadikova. – M.: MGU PS (MIIT), 2009. – 164 s.
21. *Ozhegov S. I.* Slovar russkogo yazyika: okolo 60000 sl. i frazeologicheskikh vyrazheniy / Obsch. red. L. I. Skvortsov. – 25-e izd., ispr. i dop. – M.: ONIKS: Mir i Obrazovanie, 2006. – 973 s.
22. *P'yanzIn S. D.* Filosofska propedevtika: navch.-metod. posIb. / S. D. P'yanzIn. – Cherkasi: ChNU Im. B. Hmelnitskogo, 2016. – 108 s.
23. *Postmodernizm: entsiklopediya* / Sost. i nauch. red.: A. A. Gritsanov, M. A. Mozheyko. – Minsk: Interpresservis: Kn. dom, 2001. – 1038 s.
24. *Prokl Platonovskaya teologiya* / Per. s drevnegrech., sost., statya, primechaniya, ukazateli, slovar L. Yu. Lukomskogo. – SPb: RHGI; «Letniy sad», 2001. – 624 s.
25. *Psihologicheskiy slovar* / Avt.-sos. V. N. Koporulina, M. N. Smirnova, N. O. Gordeeva, L. M. Balabanova; / Pod. ob. red. Yu. L. Neymera. – R.-na-D.: Feniks, 2003. – 640 s.
26. *PsihologIchniy tлумachniy slovník naysuchasnishih terminiv: blizko 3 000 sliv* / V.O. Olefir [ta In.]; red. V.B. Shapar. – H.: Prapor, 2009. – 672 s.
27. *PsihologIya: termIni, ponyattya, viznachennya: slovník-dovidnik* / Za zag. red. G. V. LozhkIna. – Lutsk: VNU Im. L. UkraYini, 2011. – 188 s.
28. *Slezak T. A.* Kak chitat Platona / Per. s nem., predisl. i primech. M. E. Bulanenko. – SPb: Izd-vo SPb un-ta, 2008. – 314 s.
29. *Slovník ukrayinskoyi movi: v 11 t.* / AN URSR, Institut movoznavstva Im. O. O. PotebnI; redkol.: I. K. BilodId ta In. – K.: Naukova dumka. – T. 2. 1972. 552 s.; – T. 4. 1973. 840 s.; – T. 7. 1976. 723 s.; – T. 9. 1978. – 920 s. – Rezhim dostupu: <http://sum.in.ua/>
30. *Sovremennaya zapadnaya filosofiya: Slovar* / Sost. i otv. red. V. S. Malahov, V. P. Filatov. – 2-e izd., pererab. i

dop. – M.: TON-Ostrozhe, 1998. – 544 s.

31. *Sovremennyiy filosofskiy slovar* / Red. V. E. Kemerov. – M.; Bishkek; Ekaterinburg: Odissey, 1996. – 607 s.

32. *Sudbyi gegelyanstva: filosofiya, religiya i politika proshchayutsya s modernom* / Pod red. Kozlovski P. i Soloveva E. Yu.; Per. s nem. A. V. Krichevskogo, P. P. Gaydenko, E. L. Petrenko. – M.: Respublika, 2000. – 383 s.

33. *Filosofiya: Entsiklopedicheskiy slovar* / Pod red. A. A. Ivina. – M: Gardariki, 2004. – 1072 s.

34. *Filosofskiy slovar* / Pod red. I. T. Frolova. – 7-e izd., pererab. i dop. – M.: Respublika, 2001. – 719 s.

35. *Filosofskiy slovar* / Pod red. M. M. Rozentalya, P. F. Yudina. – M.: Politizdat, 1963. – 544 s.

36. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* / Red. L. F. Ilichev, P. N. Fedoseev, S. M. Kovalev. – M.: Sovetskaya Entsiklopediya, 1983. – 840 s.

37. *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* / sost. E. F. Gubskiy, G. V. Korableva, V. A. Lutchenko. – M.: INFRA-M, 2000. – 576 s.

38. *Filosofiya: mislitell, Ideyi, kontseptsii: PIDruchnik* / V. G. Kremen, V. V. Ilyin. – K.: Kniga, 2005. – 528 s.

39. *Filosofskiy entsiklopedichniy slovník* / NAN Ukrayini, In-t filosofiyi Im. G. S. Skovorodi; redkol.: V. I. Shinkaruk (golova). – K.: Abris, 2002. – 742 s.

40. *Hasanov I. A. Vremya kak ob'ektivno-sub'ektivniy fenomen: slovar* / I. A. Hasanov. – M.: Progress-Traditsiya, 2011. – 328 s.

41. *Chanyishev A. N. Filosofiya Drevnego mira: Ucheb. dlya vuzov* / A. N. Chanyishev. – M.: Vysshaya shkola, 1999. – 703 s.

Boiko-Buzyl Yuliya Yuriivna

Candidate of Psychology, Associate Professor, Doctoral student of Kharkiv National University of Internal Affairs, Kiev (Ukraine)

FORMATION AS A PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL CONCEPT

ABSTRACT

This article presents a theoretical analysis of «formation» as a philosophical and psychological concept. It is known that in philosophy of «formation» is tightly connected with «being», while in psychology it is tightly connected with «development». However, both these sciences recognize and value «formation» as an individual-specific phenomenon and concept.

It has been discovered that being is an objective reality, while formation is a continued possibility of being transformed into reality, where the inner goal of development is a potential itself (hidden possibilities, abilities, power for any activity that may appear under certain conditions). Development is a gradual movement of something with its further improvement, which makes this something stronger. Accordingly, formation is crystallization, emergence of something with its subsequent striking roots, when this something takes shape, that is, becomes a whole and in the best case becomes acme. Development is formation continued, since you cannot develop if you haven't occurred, haven't become something. Formation is the first step in the formation of any psychological phenomenon. It is the process of appearance of the phenomenon, progress of perfecting. Formation comes first, and then after a certain time it transforms into development. Formation creates a psychological phenomenon, strengthens it, forms its basics, and is like its foundation and internal source. Development continues this movement and gradually fills and improves this psychological phenomenon.

Thus, based on the study of the inheritance of philosophical, psychological and pedagogical thoughts, the author's understanding of the formation as crystallization (transition) of potentials (possibilities) into a formalized whole (acme) is presented.

Key words: single, dispensable, being, development, formation.

Бойко-Бузыль Юлія Юрьевна

Кандидат психологических наук, доцент, докторант кафедры социологии и психологии факультета № 6 Харьковского национального университета внутренних дел, г. Киев (Украина)

СТАНОВЛЕНИЕ КАК ФИЛОСОФСКОЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

Аннотация. В статье представлен теоретический анализ категории «становление» как философского и психологического понятия. Установлено, что в философии «становления» неразрывно рассматривают с «бытием», в психологии – с «развитием». Однако общим является бесспорное признание существования и ценности «становления» как индивидуально-особенного феномена и понятия.

Выявлено, что бытие – это объективно существующая реальность, а становление – превращенная в действительность возможность бытия, где внутренней целью движения выступает сама потенция (скрытые возможности, способности, силы для какой-либо деятельности, которые могут проявиться при определенных условиях). Развитие – это поступательное движение чего-либо с последую-

щим его совершенствованием, при котором это что-то приобретает силу и мощь. Соответственно, становления – это кристаллизация, возникновения чего-либо с последующим его укоренением, при котором это что-то приобретает вид и форму, то есть сформированное целое, и в лучшем своем проявлении становится акме. Развитие является продолжением становления, поскольку невозможно развиваться не возникнув, не явившись, то есть не ставши. Становление является первой ступенью образования любого психологического явления, процессом появления феномена, движением совершенствования. Сначала происходит становление, которое через некоторое время трансформируется в развитие. Становление зачинает психологическое явление, укрепляет его, закладывает основы, является как бы фундаментом, внутренним источником. А развитие подхватывает эту волну и постепенно насыщает, совершенствует данное психологическое явление.

Следовательно, на основе проведенного поискового рассмотрения наследия философской и психолого-педагогической мысли, представлено авторское понимание становления как кристаллизации (перехода) потенций (возможностей) в оформленное целое (акме).

Ключевые слова: общее, отличительное, бытие, развитие, становление.

Дата отримання статті: 19.06.2017

Дата рекомендації до друку: 26.06.2017

ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ОБ УСПЕШНОМ ЧЕЛОВЕКЕ У ЛЮДЕЙ РАЗНЫХ ПРОФЕССИЙ

УДК: 159.923.316.6

Былинская Наталья Викторовна

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Брестского государственного университета им. А.С. Пушкина, г. Брест (Республика Беларусь)

Аннотация. В настоящей статье описаны понятия «успех», «успешность», «успешный человек» в контексте научных и житейских, обыденных представлений, изложены результаты изучения структуры и содержания представлений об успешном человеке, существующих в сознании людей разных профессий (программисты, моряки, учителя, продавцы, менеджеры). Сравнительный анализ структуры и содержания представлений показал, что успешный человек, по мнению респондентов, должен быть активным, ориентированным на достижение сознательно поставленных целей. Установлено, что структура и содержание представлений об успешном человеке имеет качественные и количественные особенности, характерные для представителей разных профессий.

Ключевые слова: успех, успешный человек, субъективные представления, обыденное сознание, факторный анализ, конструктор.

Постановка проблемы в общем виде и её взаимосвязь с важными научными и практическими задачами. В последнее время в жизнь и культуру современного общества прочно вошло понятие «успех». В обыденной жизни человек сталкивается с потоками информации о людях, успешных в самых разнообразных сферах жизнедеятельности. Подобная информация, исходящая из различных источников, так или иначе, оказывает влияние на сознание личности, закрепляясь в виде об-

разов и субъективных представлений об успешном человеке. Проблема заключается в том, что само понятие «успех» довольно многогранно, в связи с чем, успешность человека окружающими воспринимается и понимается по-разному. Например, можно быть успешным в криминальной среде, следуя вопреки законам, принятыми в конкретном обществе; можно быть успешным в профессиональной или творческой деятельности; можно, в конце концов, быть просто «везунчиком», что в обы-

денном сознании людей ассоциируется с успехом, и т.д.

Анализ существующих исследований и публикаций, в которых затрагивается рассматриваемая тематика. Необходимо отметить, что термины «успех», «успешный», «успешность» однозначно несут смысловую нагрузку позитивного характера. Слово «успех» близко по этимологии слову «преуспеть», что значит самоутвердиться в обществе, выделиться в нем, соответствовать социальным параметрам преуспевания, в связи с этим, «успех» часто определяют как выполнение, достижение цели [1; 2; 3].

Успех является одной из главных жизненных ценностей человека. Исследования успеха с этой точки зрения давно стали традиционными за рубежом (Дж. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд, Т. Роттер, Н. Фестер, Ф. Хоппе и др.). В отечественной психологической науке до недавнего времени рассматривались определенные прикладные аспекты проблемы успеха. В настоящее время ситуация изменилась не только в науке, но и в других областях социальной жизни общества [3]. Проблемой успеха начали активно заниматься в последние годы такие авторы как О.И. Ефремова, В.Ф. Биркенбиль, Г.Л. Тульчинский, А.Е. Чирикова и др. И если в житейской психологии проблема успешности связывается чаще всего с материальными благами, то в научной психологии понимание успеха в большей степени связано с такими понятиями, как активность,

самоактуализация, популярность, признание, самопреодоление, саморазвитие, самоутверждение [4].

Интересно, что в обыденном сознании людей могут сосуществовать различные модели успеха и представления об успешном человеке. Это обусловлено социальным статусом, уровнем образования, характером профессиональной деятельности и пр. При этом каждый человек сам для себя определяет критерии успеха. То, что для одного человека является успехом, совсем необязательно будет успехом для другого.

Постановка цели проводимого исследования. Целью настоящего исследования являлось изучение обыденных, субъективных представлений об успешном человеке у лиц разных профессий.

Изложение основного материала исследования. В исследовании принимали участие 300 респондентов, которые в зависимости от профессиональной принадлежности образовали пять групп: программисты, моряки, учителя, продавцы, менеджеры. Для изучения структуры и содержания представлений об успешном человеке был использован метод свободных описаний. Респондентам предлагалось в свободной форме описать личность успешного человека. В результате контент-анализа данных свободного описания был получен перечень характеристик, описывающих успешного человека для каждой группы соответственно. На основе индивидуальных про-

токолов составлялись обобщенные матрицы данных, обработка которых осуществлялась посредством факторного анализа. Для дальнейшего обсуждения представлены факторы, не случайные по своей валентности для респондентов. Число стоящее рядом с качеством, показывает его нагрузку как образующей фактора-категории. Основаниями для выбора факторов стали значимость по критерию Кайзера и неслучайность валентности для респондентов (т.е. превышение 5%-го вклада в общий разброс значений).

Представления об успешном человеке у программистов.

Первый фактор (13% общей дисперсии) включает следующие характеристики: разностороннее развитие (0,990), изобретательность (0,990), культурность (0,990). Содержание выделенного фактора указывает на то, что успешный человек должен обладать интеллектуальными и творческими способностями, а также уметь находить новые, нестандартные решения задач. Данный конструкт можно обозначить как «всестороннее развитие».

Второй фактор (12,4% общей дисперсии) включает дескрипторы: активность (0,992), гармоничность (0,893), совершенствование (0,801). Данный конструкт содержит в себе характеристики личности, активно взаимодействующей с окружающей действительностью, с оптимально интегрированной внутренней динамической структурой, с оптимальной согласованностью с внешним миром, спо-

собной к изменению и самоизменению. Назовем данный конструкт «гармония».

Третий фактор (10,7% общей дисперсии) содержит в себе шкалы: организованность (0,989), самостоятельность (0,889). Содержание фактора раскрывает качества личности успешного человека, проявляющиеся в саморегуляции, пунктуальности, чувстве личной ответственности за себя и свою деятельность. Данный фактор назовем «рациональный самоконтроль».

Четвертый фактор (10,2% общей дисперсии) образован характеристиками: власть (0,968), упрямство (0,968), лидерство (0,617), целеустремленность (- 0,433). Содержание данной категории образуют шкалы, характеризующие волевой аспект личности успешного человека. В целом этот фактор связан со стремлением человека получить влияние над кем-либо, с настойчивостью, стойкостью, своенравием, постоянством, выдержкой, умением вести за собой людей. Необходимо отметить, что в содержании фактора зафиксирован дескриптор «целеустремленность», который получил отрицательную нагрузку. Это может свидетельствовать о том, что целеустремленность, по мнению программистов, не является характеристикой, свойственной людям, обладающим властью. Обозначим четвертый фактор как «представитель власти».

Пятый фактор (8% общей дисперсии) включает: осуществление мечты (0,970), общение (0,970), бизнес (0,569). В содержании

этого личностного конструкта присутствуют характеристики, свидетельствующие о том, что благодаря взаимодействию индивидов, социальных групп и деятельности, направленной на достижение определенных результатов, успешный человек может позволить себе то, чего он хочет. Данный фактор можно определить как «ориентация на достижение цели».

Шестой фактор (6,5% общей дисперсии) включает следующие дескрипторы: доброта (0,923), удача (0,675), сила воли (0,559), ум (0,508), настойчивость (0,486). Содержание фактора раскрывает такие качества личности, как непритязательность по отношению к другим, способность мыслить, понимать, рассуждать, преодолевать внешние и внутренние трудности. Также для достижения успеха желательна стечением благоприятных условий, обеспечивающих достижение цели. Данному фактору можно дать название «мудрость».

Седьмой фактор (6,1% общей дисперсии) образован шкалами: уважение коллег (0,874), любимая работа (0,820), независимость (0,638). Данный фактор указывает на то, что коллеги должны признавать достоинства и заслуги человека, который считает себя успешным. Круг трудовых обязанностей не должен вызывать негативные эмоции, их выполнение должно доставлять удовольствие и радость, место работы должно удовлетворять основным требованиям человека. Зафиксируем фактор как «социальный статус».

Восьмой фактор (5,3% общей диспер-

сии) включает одну характеристику, присущую, по мнению респондентов, успешному человеку: харизма (0,916). Зафиксированный фактор можно обозначить как «харизматичная личность».

Девятый фактор (5% общей дисперсии) включает шкалы: жизнерадостность (0,959), уверенность (0,568). В конструкте присутствуют дескрипторы, которые свидетельствуют о том, что успешный человек имеет свои собственные убеждения, оптимистически относится к жизни и жизненным обстоятельствам, переносит трудности без уныния. Данный фактор можно назвать «оптимизм».

Представления об успешном человеке у моряков.

Первый фактор (12% общей дисперсии) образован дескрипторами: ответственность (0,990), самоконтроль (0,990), открытость (0,990), расчетливость (0,990). Содержание ведущего фактора раскрывает специфические для успешной личности качества, как саморегуляция и самодетерминация, выражающиеся в осознании себя как причины совершаемых поступков и их последствий. Данный фактор можно обозначить как «зрелость личности».

Второй фактор (10,9% общей дисперсии) включает в себя характеристики: доброта (0,979), честность (0,927). Данный фактор указывает на то, что успешный человек, по мнению моряков, выражает словами свое истинное отношение к чему-либо, отзывчивый и обладает гибким характером. Зафиксируем фактор как

«порядочность».

Третий фактор (9,6% общей дисперсии) содержит шкалы: предприимчивость (0,950), уверенность (0,790), материальный достаток (-0,334). В содержание конструкта включены качества, связанные с инициативностью, решительностью, осознанием силы и возможностей личности. При этом дескриптор «материальный достаток» с отрицательной нагрузкой говорит о том, что успешность человека, по мнению респондентов, необязательно опосредуется его материальным положением. Данную категорию обозначим «ориентация на достижение цели».

Четвертый фактор (8,3% общей дисперсии) включает: трудолюбие (0,986), надежность (0,800). Фактор образован шкалами, которые говорят о положительном отношении успешного человека к трудовой деятельности, устойчивости и твердости нравственных основ ее поведения. Данный конструкт можно зафиксировать как «личная вовлеченность».

Пятый фактор (7,9% общей дисперсии) включает: независимость (0,853), холостой (0,846), семья (-0,463), целеустремленность (0,380). Данный фактор указывает на то, что успешный человек должен ощущать внутреннюю свободу и внешнюю раскованность, должен быть способен ставить перед собой ясные цели и задачи. Вошедшие в данный фактор шкала «холостой» и шкала с отрицательной нагрузкой «семья» говорят о том, что, с точки зрения моряков, вступление в брак является

нежелательным условием для достижения успеха в жизни. Данный конструкт можно определить как «свобода личности».

Шестой фактор (7,7% общей дисперсии) включает характеристики: коммуникабельность (0,976), свободное время (0,861). По мнению респондентов, успешный человек стремится к установлению контактов с другими людьми и располагает временем, которое используется им по своему усмотрению. С экономической точки зрения свободное время рассматривается как расширение внерабочей силы, средство, превращающее индивида в необремененную ничем личность. Зафиксируем шестой фактор как «коммуникабельность».

Седьмой фактор (6,5% общей дисперсии) образован характеристиками: бизнес (0,982), карьера (0,982). Данный фактор образуют дескрипторы, указывающие на то, что успешный человек – человек, который занимается бизнесом. Конструкт можно назвать «бизнесмен».

Восьмой фактор (6,1% общей дисперсии) содержит шкалы: желание (0,970), настойчивость (0,751). Содержание конструкта отражает волевой аспект личности успешного человека. Фактор связан с внутренним влечением, стремлением к осуществлению чего-либо и упорным достижением сознательно поставленной цели. Данный фактор можно обозначить как «настойчивость».

Девятый фактор (5,6 % общей дисперсии) включает дескрипторы: лидерство

(0,902), харизма (0,884). Содержание данного фактора раскрывает такие качества личности, как способность воздействовать на других в целях интеграции совместной деятельности и привлекать к себе сторонников. Данный конструкт можно обозначить как «харизматичная личность».

Представления об успешном человеке у учителей.

Первый фактор (14,9% общей дисперсии) содержит шкалы: гибкость (0,997), ораторское мастерство (0,997), прямолинейность (- 0,915). Первый фактор образуют черты, которые говорят о том, что успешный человек, с точки зрения учителей, должен обладать искусством публичного выступления с целью убеждения и способностью легко приспосабливаться к обстоятельствам, успешно разрешать разнообразные трудности. Фактор обозначим как «коммуникативные умения».

Второй фактор (12,9% общей дисперсии) включает: понимание (0,866), жизнерадостность (0,835), моральная устойчивость (0,792). Данный фактор описывает морально-нравственные качества успешного человека, который оптимистически относится к жизни и жизненным обстоятельствам, умеет поддерживать других. Зафиксируем фактор как «оптимизм».

Третий фактор (11,7% общей дисперсии) образован дескрипторами: терпеливость (0,992), уверенность (0,809). Данный конструкт содержит профессионально значимые

качества личности педагога, успешного в профессиональной деятельности. Зафиксированный конструкт можно назвать «терпение».

Четвертый фактор (9,5% общей дисперсии) включает следующие характеристики: честность (0,951), известность (- 0,817), независимость (- 0,806), любимая работа (0,518), семья (0,414). Содержание конструкта указывает на то, что работа, которую выполняет успешный человек, не должна вызывать негативных эмоций, ее выполнение должно доставлять удовольствие и радость, и ему не обязательна похвала для того, чтобы продуктивно работать. Успешный человек, по мнению учителей, всегда выражает свое истинное отношение к чему-либо, объективно оценивает себя и окружающих, ценит взаимную моральную ответственность и взаимопомощь. Данный фактор назовем «альтруизм».

Пятый фактор (8,2% общей дисперсии) содержит: стабильность (0,987), самоуверенность (- 0,787). Содержание конструкта раскрывает качества личности успешного человека проявляющиеся в способности вести себя неизменным образом в широком диапазоне ситуаций. Дескриптор «самоуверенность», который получил отрицательную нагрузку, говорит о том, что успешный человек относится к своей личности объективно и критично, адекватно воспринимает свои позитивные и негативные качества. Данный фактор назовем «критичность мышления».

Шестой фактор (7,3% общей дисперсии)

сии) включает: карьера (0,880), сила воли (0,711). Содержание фактора отражает продуктивность деятельности, умение правильно ставить цели и достигать их. По мнению учителей, успешный человек прилагает все усилия, чтобы добиться желаемого результата. Зафиксируем шестой фактор как «карьерист».

Седьмой фактор (7% общей дисперсии) образован дескриптором коммуникабельность (0,702). Конструкт «коммуникабельность» уже встречался в содержании представлений об успешном человеке у моряков.

Восьмой фактор (5,4% общей дисперсии) включает: результат от работы (0,958), трудолюбие (0,514), целеустремленность (0,425). Зафиксированный фактор образуют качества, которые говорят о том, что успешный человек добросовестно, увлеченно относится к трудовой деятельности, сознательно ориентирован на определенный результат. Данный конструкт можно обозначить как «ориентация на достижение цели».

Представления об успешном человеке у продавцов.

Первый фактор (15,6% общей дисперсии) содержит характеристики: деловой (0,994), жестокость (0,814), упорство (0,744). Ведущий фактор образован шкалами, описывающими успешного человека как активного, предприимчивого, сильного характером, жестокое, настойчивого в достижении цели любой ценой. Зафиксируем данный фактор как «ориентация на достижение цели».

Второй фактор (11,6% общей дисперсии) включает дескрипторы: возможности (0,991), свобода (0,965), уверенность (0,707). По мнению продавцов, у успешного человека есть потенциал и внутренние резервы. Он имеет возможность сам определять свои жизненные цели и несет личную ответственность за результаты своей деятельности, уверен в безошибочности своих действий. Этот конструкт можно обозначить «свобода личности».

Третий фактор (9,9% общей дисперсии) образован: творчество (0,930), ум (0,922). Содержание конструкта свидетельствует о том, что успешный человек обладает как отдельными знаниями, умениями и навыками, так и готов к творчеству и инновациям. Обозначим фактор как «всестороннее развитие».

Четвертый фактор (9,3% общей дисперсии) включает: образованность (0,916), бизнес (0,877). Данный фактор уже встречается в структуре представлений у моряков и был обозначен «бизнесмен».

Пятый фактор (8,4% общей дисперсии) включает следующие характеристики: счастье (- 0,917), жизнерадостность (- 0,852). Данный конструкт говорит о том, что успешный человек не всегда ощущает полную удовлетворенность жизнью. Обозначим фактор как «эмоциональный дискомфорт».

Шестой фактор (7% общей дисперсии) включает характеристики: красота (0,948), трудолюбие (0,702), здоровье (0,622), карьера (-

0,434). Содержание этой категории указывает на то, что успешный человек должен обладать внешней привлекательностью и пребывать в состоянии полного физического, душевного и социального благополучия. В успешном человеке должно присутствовать нравственное и волевое качество личности, состоящее в стремлении и умении добросовестно, увлеченно и с чувством удовлетворения совершать трудовой процесс, не обязательно связанный с карьерой. Конструкт можно назвать «красота и здоровье».

Седьмой фактор (6,9% общей дисперсии) содержит дескрипторы: любимая работа (0,834), машина (0,743), семья (0,410). Седьмой фактор образуют шкалы, указывающие на то, что работа, которую выполняет успешный человек, приносит материальные блага. Это обеспечивает ему финансовую независимость, благодаря которой успешный человек может содержать свою семью. Данный конструкт можно зафиксировать как «материальный достаток».

Восьмой фактор (6,6% общей дисперсии) образован: сила воли (0,852), настойчивость (0,808). Фактор образуют дескрипторы, опосредующие волевой аспект личности. Данный конструкт был зафиксирован как «рациональный самоконтроль» в структуре представлений об успешном человеке у программистов.

Девятый фактор (5,5% общей дисперсии) включает: признание (0,852), материаль-

ный достаток (0,511), целеустремленность (-0,462). По мнению продавцов, успешный человек должен пользоваться популярностью, должен быть обеспечен необходимыми материальными и духовными благами, то есть предметами, услугами и условиями, удовлетворяющими человеческие потребности. Данный фактор можно назвать «социальный статус».

Представления об успешном человеке у менеджеров.

Первый фактор (13,2% общей дисперсии) включает следующие характеристики: известность (0,869), самостоятельность (0,764), карьера (0,744), ум (0,471). Выделенный фактор указывает на то, что успешный человек стремится к популярности, признанию достижений своей деятельности, ищет одобрения и похвалы со стороны окружающих и, несмотря на возникающие трудности, прилагает все усилия, чтобы добиться желаемого результата. Данный конструкт можно обозначить как «карьерист».

Второй фактор (11,2% общей дисперсии) содержит: самореализация (0,890), семья (-0,794), счастье (-0,696). Содержание конструкта отражает стремление успешного человека реализовать свои таланты и способности, проявить себя в обществе. При этом на задний план уходит внутренняя удовлетворенность условиями своего бытия, полнота и осмысленности жизни. Наличие семьи видится как нежелательное для достижения успешности.

Назовем данный конструкт «свобода личности».

Третий фактор (10,2% общей дисперсии) образован дескрипторами: трудолюбие (0,948), удача (- 0,843), упрямство (- 0,567), целеустремленность (0,446). Содержание фактора образуют качества личности успешного человека, проявляющееся в положительном отношении к трудовой деятельности, готовности отдавать свои силы и энергию работе. При этом успешный человек не надеется на везение, а добивается желаемого собственным трудом, придерживаясь социальных норм и учитывая мнение окружающих. Данный фактор назовем «ориентация на достижение цели».

Четвертый фактор (8,7% общей дисперсии) включает характеристики: высокодуховность (0,978), организованность (организованность). Конструкт образуют качества, отражающие умение придерживаться намеченного плана и сконцентрироваться на поставленной задаче, при этом соблюдая правила и нормы морали. Зафиксируем данный фактор как «морально-нравственный облик».

Пятый фактор (8,2% общей дисперсии) включает: спокойствие (0,876), власть (0,700). Содержание этого конструкта свидетельствует об умении сохранять ясность ума успешным человеком при любых обстоятельствах, его готовности действовать рационально, его самообладании и силе характера. Данный фактор можно определить как «представитель власти».

Шестой фактор (7,5% общей дисперсии) образован дескрипторами: выдержанность (0,756), деловой (0,717). По мнению менеджеров, личность успешного человека целеустремленная, настойчивая, терпеливая. Успешный человек знает, чего хочет, ориентирован на быстрое и качественное выполнение взятых на себя обязательств. Данному фактору можно дать название «деловые качества».

Седьмой фактор (7,5% общей дисперсии) содержит шкалы: независимость (- 0,796), опытность (- 0,692), материальный достаток (- 0,658), коммуникабельность (0,436). Данный фактор указывает на то, что успешная личность способна к общению, способна к конструктивной и взаимообогащающей коммуникации с другими людьми, не имеет предубеждений в отношении чужих взглядов. При этом на пути к успеху человек может не обладать большим опытом в сфере своей деятельности, зависит от обстоятельств и мнений других людей. Материальный недостаток в начале карьеры менеджеры считают временным явлением. Зафиксируем конструкт как «коммуникабельность».

Восьмой фактор (6,2% общей дисперсии) включает: умение рисковать (0,906), уверенность (0,550), сила воли (0,501). Данная категория включает характеристики, свидетельствующие о способности человека принимать решения и направлять свои мысли и действия в соответствии с принятым решением, убежденности человека в верности принятых решений и совершенных действий, позитив-

ной оценке собственных навыков и способностей, как достаточных для достижения значимых целей и удовлетворения потребностей. Данный конструкт можно обозначить как «рациональный самоконтроль».

Девятый фактор (5,7% общей дисперсии) включает дескрипторы: образованность (0,918), смелость (0,405). Содержание конструкта, говорит о том, что успешный человек – это человек образованный и смело использует это достоинство для достижения успеха. Данную категорию обозначим «образованность».

В результате проведенного исследования в структуре представлений об успешном человеке у людей разных профессий было обнаружено большое количество факторов (8-9), среди которых присутствуют двухполюсные конструкты. Это свидетельствует о том, что социальные представления об успешном человеке у людей разных профессий имеют сложную структуру. Факторизация данных показала, что в структуре представлений присутствуют общие и специфические конструкты. Общие свидетельствуют о единстве понимания респондентами личности успешного человека, а специфические говорят об участии в организации представлений личного, уникального жизненного опыта каждого отдельно взятого человека.

Общим фактором для всех групп респондентов является «ориентация на достижение цели». Это говорит о том, что успешному че-

ловеку присущи целеполагание, умение ставить перед собой и достигать как близкие, так и отдаленные цели. Кроме этого, общими факторами в структуре представлений у людей разных профессий выступают:

- для программистов и продавцов – «всестороннее развитие», «социальный статус»;
- для программистов и менеджеров – «представитель власти»;
- для программистов и учителей – «оптимизм»;
- для программистов и моряков – «харизматичность личности»;
- для программистов, продавцов, менеджеров – «рациональный самоконтроль»;
- для менеджеров и учителей – «карьерист»;
- для моряков и продавцов – «бизнесмен»;
- для моряков, учителей и менеджеров – «коммуникабельность»;
- для моряков, продавцов и менеджеров – «свобода личности».

Специфическими конструктами, образующими структуру представлений об успешном человеке являются:

- у программистов – «гармония», «мудрость»;
- у моряков – «зрелость личности», «порядочность», «личная вовлеченность», «настойчивость»;
- у учителей – «коммуникативные уме-

ния», «терпение», «альтруизм», «критичность мышления»;

– у продавцов – «эмоциональный дискомфорт», «красота и здоровье», «материальный достаток»;

– у менеджеров – «морально-нравственный облик», «деловые качества», «образованность».

Сравнительный анализ структуры и содержания представлений показал, что успешный человек, по мнению людей разных профессий, должен быть активным, направленным на достижение сознательно поставленных целей. Такой человек умеет контролировать собственные действия, эмоции и состояния. Для большинства респондентов значение имеют статусные характеристики («социальный статус», «представитель власти», «бизнесмен» и др.). Это говорит о том, что успешный человек – это человек авторитетный, пользующийся уважением и признанием окружающих. Успешный человек способен быть самостоятельным и не нуждается в помощи со стороны других, он ищет возможность полной профессиональной самореализации, и за счет этого стремится получать максимально высокую моральную и материальную оценку своей профессиональной деятельности. Успешный человек должен уметь легко устанавливать контакты, стремиться к конструктивному взаимодействию с окружающими.

Выводы проведенного исследования.

Таким образом, результаты проведенного ис-

следования свидетельствуют о том, что люди разных профессий, описывая личность успешного человека, акцентируют внимание на следующих аспектах успешности: целеустремленность, профессионализм, карьера, социальный статус, саморазвитие. При этом представления респондентов об успешном человеке содержат большое количество специфических конструкторов, характерных для людей конкретной профессиональной деятельности. Данные факты позволяют выдвинуть предположение о том, что представления об успешном человеке, существующие в обыденном сознании людей, опосредуют активность личности в профессиональном мире, в социуме, стимулируют стремление к саморазвитию, реализации собственных возможностей и творческого потенциала.

Перспективы дальнейших исследований. Перспектива дальнейших исследований в данном направлении видится в выявлении факторов-конструкторов, образующих иерархическую структуру представлений, которые выступают как критерии успешности человека для людей разного пола, возраста и разных профессий.

Список использованных источников:

1. Турецкая Г. В. Страх успеха: психологическое исследование феномена / Г.В. Турецкая // Психологический журнал. – 1998. – № 1. – с. 37–46.
2. Дементий Л. И. Ответственность личности как свой-

ство субъекта жизнедеятельности: дисс. док. психол. наук : 19.00.01 / Л.И. Дементий. – Москва, 2005. – 357 с.

3. *Лабунская В. А.* Социальная психология в вопросах и ответах / В.А. Лабунская. – Москва : Гардарики, 1999. – 198 с.

4. *Тульчинский Г. Л.* Разум, воля, успех: о философии поступка / Г.Л. Тульчинский. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1990. – 216 с.

References (Transliteration):

1. *Turetskaya G. V.* Strah uspeha: psihologicheskoe issledovanie fenomena / G.V. Turetskaya // *Psihologicheskij zhurnal.* – 1998. – # 1. – s. 37–46.

2. *Dementiy L. I.* Otvetstvennost lichnosti kak svoystvo sub'ekta zhizne-deyatelnosti: diss. dok. psihol. nauk : 19.00.01 / L.I. Dementiy. – Moskva, 2005. – 357 s.

3. *Labunskaya V. A.* Sotsialnaya psihologiya v voprosah i otvetah / V.A. Labunskaya. – Moskva : Gardariki, 1999. – 198 s.

4. *Tulchinskiy G. L.* Razum, volya, uspeh: o filosofii postupka / G.L. Tul-chinskiy. – Leningrad : Izdatelctvo Leningradskogo universiteta, 1990. – 216 s.

Bylinskaya Natalia

Candidate of Psychological Science, Assistant Professor of chair of psychology of the Brest state university of a name A.S. Pushkin, Brest (Belarus)

REPRESENTATIONS ABOUT THE SUCCESSFUL PERSON AT PEOPLE OF DIFFERENT TRADES

ABSTRACT

Recently, the concept of «success» has firmly embedded in the life and culture of modern society. Success is one of the main life val-

ues of a person who is confronted with information flows about people who are successful in different spheres of life. In the ordinary consciousness of people can exist different models of success and the idea of a successful person. This is due to social status, educational level, the nature of professional activity, etc. At the same time, each person determines the criteria for success for himself. What is a success for one person is not necessarily a success for another. The purpose of this research was to study the concepts of a successful person among people of different professions. To study the structure and content of ideas about a successful person, was used the method of free descriptions, the results of which were processed through factor analysis. The study showed that in the structure of representations there are general and specific constructs. The general shows the unity of respondent's understanding of the personality of a successful person, and the specific ones indicate the participation in the organization of personal representations, the unique life experience of each individual person. A comparative analysis of the structure and content of representations has shown that a successful person, in the opinion of people of different professions, should be active, aimed at achieving consciously set goals. People of different professions, describing the personality of a successful person, focus on the following aspects of success: dedication, professionalism, career, social status, self-development. At the same time, the respondent's perceptions of a suc-

successful person contain a large number of specific constructs that are characteristic of people of specific professional activity. These facts allow us to propose that the ideas of a successful person existing in the ordinary consciousness of people mediate the activity of the individual in the professional world, in society, stimulating the desire for self-development, realizing one's own capabilities and creativity.

Key words: success, the successful person, subjective representations, ordinary consciousness, the factorial analysis, construct.

Билінська Наталія Вікторівна

Кандидат психологічних наук, доцент, Брестський державний університет імені А. С. Пушкіна, м. Брест (Республіка Білорусь)

УЯВЛЕННЯ ПРО УСПІШУ ЛЮДИНУ У ЛЮДЕЙ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ

Анотація. Останнім часом в життя і культуру сучасного суспільства міцно увійшло поняття «успіх». Успіх є однією з головних життєвих цінностей людини, яка стикається з потоками інформації про людей, успішних в найрізноманітніших сферах життєдіяльності. У повсякденній свідомості людей можуть співіснувати різні моделі успіху і уявлення про успішну людину. Це обумовлено соціальним статусом, рівнем освіти, характером професійної діяльності та ін. При цьому кожна людина сама для себе визначає критерії успіху. Те, що для однієї людини є успіхом, зовсім необов'язково буде успіхом для іншої. Метою цього

дослідження було вивчення уявлень про успішну людину в осіб різних професій. Для вивчення структури і змісту уявлень про успішну людину був використаний метод вільного опису, результати якого оброблялися за допомогою факторного аналізу. Дослідження показало, що в структурі уявлень присутні загальні та специфічні конструкти. Загальні свідчать про єдність розуміння респондентами особистості успішної людини, а специфічні говорять про участь в організації уявлень особистого, унікального життєвого досвіду кожної окремо взятої людини. Порівняльний аналіз структури і змісту уявлень показав, що успішна людина, на думку людей різних професій, повинна бути активною, спрямованою на досягнення свідомо поставлених цілей. Люди різних професій, описуючи особистість успішної людини, акцентують увагу на таких аспектах успішності: цілеспрямованість, професіоналізм, кар'єра, соціальний статус, саморозвиток. При цьому уявлення респондентів про успішну людину містять велику кількість специфічних конструктів, характерних для людей конкретної професійної діяльності. Дані факти дозволяють висунути припущення про те, що уявлення про успішну людину, існуючі в повсякденній свідомості людей, опосередковують активність особистості в професійному світі, в соціумі, стимулює прагнення до саморозвитку, реалізації власних можливостей і творчого потенціалу.

Ключові слова: успіх, успішна людина,

ISSN 2414-0023 (Print)

ISSN 2414-004X (Online)

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

№ 4 (8) 2017

суб'єктивні уявлення, буденна свідомість, факторний аналіз, конструкт.

Дата отримання статті: 25.06.2017

Дата рекомендації до друку: 01.07.2017

Psychological Journal: Scientific Journal of G.S. Kostiyuk Institute of Psychology, National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

© Былинская Н. В.

№ 4 (8) 2017 <http://ua.appsyjournal.com/>

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ КОМПОНЕНТІВ ІМІДЖУ УНІВЕРСИТЕТУ

УДК: 159.922

Чернега Наталія Сергіївна

*Аспірант кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету,
м. Київ (Україна)*

Анотація. У статті «Організація роботи та концептуальна модель дослідження психологічних компонентів іміджу університету» представлено аналіз наукових підходів, організацію роботи, визначено психодіагностичний інструментарій дослідження компонентів, що впливають на формування іміджу вищого навчального закладу, розкрито зміст концептуальної моделі, обґрунтовано методи дослідження. При цьому використано загальнонаукові принципи дослідження: принцип системного підходу розуміння особистості, принцип детермінізму та розвитку, єдності свідомості та діяльності особистості, методологічні принципи організації дослідження.

Розроблено і розкрито зміст концептуальної моделі дослідження компонентів іміджу вищого навчального закладу з включенням таких блоків, як : теоретико-методологічне підґрунтя дослідження іміджу, етапи дослідження, психодіагностичний блок методик та компоненти формування іміджу вищого навчального закладу.

Ключові слова: концептуальна модель, дослідження, психодіагностика, імідж, вищий навчальний заклад.

Постановка проблеми. Дослідження проблем іміджу організацій набувають останнім часом все більшої практичної та теоретичної значимості. Це пов'язано з тими змінами та нововведеннями, які відбуваються в економічній, політичній, освітній та інших сферах життя нашого суспільства.

Перехід України до ринкових умов господарювання викликає в населення потребу отримання вищої освіти, що зумовлює конку-

ренцію між вищими навчальними закладами у боротьбі за якість навчання та кількість студентів, що зумовлює прискіпливу увагу адміністрації до іміджу вищого навчального закладу.

Проблеми, пов'язані з психологічною діагностикою іміджу вищої освітньої організації, в сучасній українській та закордонній науковій літературі розглядаються недостатньо повно, тому науковим практичним завданням нашого дослідження є обґрунтування методів

та розроблення концептуальної моделі дослідження формування іміджу університету.

За результатами аналізу наукових джерел теоретико-методологічних підходів дослідження психологічних детермінант формування іміджу освітніх установ з'ясовано, що значна кількість визначених компонентів свідчать про можливість та необхідність з'ясування внутрішніх та зовнішніх чинників, що зумовлюють формування іміджу, а з іншої сторони – вказують на необхідність комплексного підходу у дослідженні щодо психодіагностики детермінант іміджу вищого навчального закладу [4, 6, 7].

В загальному визначені проблема, що досліджується пов'язана з важливим науково-практичним напрямом, який зазначено в Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр. в якій стверджується, що освіта розглядається як стратегічний ресурс соціально-економічного, культурного та духовного розвитку суспільства, поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету та іміджу нашої держави, створення умов для самореалізації кожної особистості [16].

Аналіз останніх досліджень. Дослідження іміджу в зарубіжній літературі більше стосується загальних корпоративних аспектів, які можна перенести й на імідж навчальних закладів (Г. Даулінг, Л. Якока, Д. Мерсер). Вивчення аспектів іміджу вищих навчальних закладів досить широко представлені у

працях іноземних фахівців Е. Беккер, Т. Бурделова, А. Юданова та інших науковців [2].

Разом з тим, вітчизняні дослідження останнього часу значно розширили наукове уявлення про принципи діагностики формування іміджу освітньої установи (Л. Карамушка); створення іміджу вищого навчального закладу (Ю. Карпенко, В. Кубко); військовослужбовця (М. Корольчук, В. Корольчук, С. Миронець, В. Осьодло); держслужбовця (В. Дашевський) [4, 5, 6, 7, 9].

Отже, від загальних проблем дослідження, в яких започатковано вирішення даної проблеми, ми переходимо до з'ясування завдань щодо організації, обґрунтування психодіагностичного інструментарію та розробки концептуальної моделі дослідження.

Мета статті здійснити аналіз наукових підходів психодіагностичного інструментарію дослідження компонентів іміджу університету, а також розробити і розкрити зміст концептуальної моделі дослідження.

Виклад основного матеріалу. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження психологічних компонентів іміджу вищого навчального закладу складають фундаментальні принципи психологічної науки: принцип детермінізму та розвитку, єдності свідомості та діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн); принцип системного підходу розуміння особистості (Б. Ананьєв, Б. Ломов, С. Максименко, К. Платонов); принцип психологічної теорії діяльності (Г. Балл, О. Леонтєв, Н. Караму-

шка, С. Максименко); методологічні принципи організації дослідження (Б. Ломов, Н. Карамушка, М. Корольчук) [4, 5, 6, 7, 15].

Якість проведення психодіагностичного дослідження значною мірою залежить від дотримання необхідного алгоритму. Окрім таких аксіоматичних правил психодіагностики, як поєднання у дослідженні раціонального і чуттєвого, використання наукового методу, що забезпечує об'єктивність даних, важливого значення набувають й інші вимоги, зокрема порядок проведення дослідження, врахування різноманітних змінних, які впливають на об'єктивність діагностичного процесу [4, 7].

Так, починаючи дослідження, має бути чітке уявлення проблеми й основного методичного задуму експерименту, знання процедури, змісту методик, мають бути заготовлені необхідні матеріали. При підготовці до дослідження необхідно проаналізувати змінні, пов'язані з процедурою експерименту, що впливають чи можуть вплинути на якість діагностичної інформації [1, 7, 15].

Проведення вимірів у строго стандартизованих і контрольованих умовах дозволяє одержати найбільш точні результати експерименту і надійну інтерпретацію тестів. Поза стандартизацією якість інтерпретації психодіагностичних даних може погіршуватися в залежності від того, наскільки суттєві відхилення в процесі дослідження від заданих. Щоб уникнути переколювання досліджуваних явищ, процес дослідження повинен максима-

льно близько відтворити ті умови, при яких розроблені норми й отримані дані про надійність і валідність методики.

Нині широко використовується алгоритм проведення дослідження запропонований Л. Бурлачуком [1]:

- I. Пояснення обстежуваним мети проведення дослідження.
- II. Гарантування збереження таємниці проведення дослідження.
- III. Відповідно до вимог та рекомендацій проведення тренування.
- IV. Заповнення (якщо потрібно) паспортних та біографічних даних в реєстраційних бланках.
- V. Фіксування відповідей обстежуваного на запитання особистісного опитувальника або самостійне занесення обстежуваним відповідей у реєстраційні бланки.
- VI. Оброблення результатів тесту відповідно до вимог рекомендацій.

Для ефективності психодіагностичне дослідження, проводять так, щоб не дати зрозуміти обстежуваним, яка риса особистості вивчається і як будуть інтерпретуватися результати, інакше відповіді будуть відображати їхню власну точку зору, а не реальне положення справ (уявлення окремих обстежуваних про свою особистість можуть бути суттєво переколюваними) [1, 15].

Для проведення якісного дослідження необхідно дотримуватися загальних принципів психодіагностики: прогностична цінність,

валідність, надійність, точність, практичність [1, 4, 6, 7, 8, 10, 13, 15].

Дослідження ґрунтується на давно відомих нам методах, таких як: спостереження, анкетування, психодіагностика та експеримент, що дає первинний емпіричний матеріал для аналізу, узагальнення, осмислення в контексті єдиного методу [6, 7, 8].

Як зазначає Л. Карамушка, дослідження іміджу організації здійснюється з урахуванням психодіагностичних особливостей таких, як: характеристика персоналу, зовнішні атрибути, характеристика особистості керівника та його команди, якість діяльності, рівень комфортності діяльності, ціна послуг [4].

У відповідності до мети і завдань, дослідження виконувалося у три етапи.

На *першому етапі* проведено теоретичний аналіз сучасних тенденцій щодо дослідження створення іміджу вищих навчальних закладів країни. Досліджено наукові підходи вітчизняних та зарубіжних науковців щодо вивчення основних категорій, понять та змісту формування іміджу організацій. Підібрано та обґрунтовано психодіагностичний інструментарій дослідження компонентів іміджу. Визначено концептуальну модель дослідження.

На *другому етапі* проведено емпіричне дослідження. З'ясовано зміст, структуру іміджу вищого навчального закладу, визначено структурні компоненти, проаналізовано взаємозв'язки детермінант і компонентів іміджу вищого

навчального закладу, розроблено програму психологічної діагностики іміджу вищого навчального закладу.

На *третьому етапі* проведено формуючий експеримент. Здійснено порівняльний аналіз результатів апробації програми психологічної діагностики іміджу вищого навчального закладу і сформовано висновки [4, 7].

Під час проведення психодіагностичної роботи враховано ряд вимог, які зумовили вибір необхідних методик для об'єктивного вивчення предмета нашого дослідження. У дослідженні увага приділяється аналізу тих аспектів проблем, які відображають особливості психологічної діагностики компонентів іміджу освітньої установи, що вимагає створення відповідного комплексу тестів [4, 5, 6, 7].

Обов'язковою умовою успішного проведення психодіагностичної роботи є обґрунтування підбору адекватних методик, які відображають предмет нашого дослідження. Найбільш доцільним під час дослідження психологічних компонентів іміджу університету вважається інтегративний підхід, який базується на такій характеристиці особистості, як цілісність. Не менш важливий критерій відбору методик — їх інформативність [4, 6, 7, 8].

В науці існують певні загальноприйняті принципи, якими треба оперувати, проводячи психологічне дослідження. Основними принципами, яких ми дотримувались під час дослідження були такі:

- принцип розвитку – поняття іміджу університету вивчається в безперервному розвитку – дослідження іміджу проводились і раніше як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями, в наш час вивченню іміджу приділяється теж не мало уваги, і це сприяло подальшому вивченню цього феномену;
- принцип системності – досліджуючи поняття іміджу ми зважали на його взаємозв'язок з іншими проявами, а зокрема з поняттям індивідуального іміджу керівника, культурою організації. В роботах науковців зазначається взаємозв'язок іміджу керівника з іміджем всієї організації. Індивідуальний імідж керівника є одним з важливих чинників, які також впливають на формування організаційного іміджу. Також не мало уваги приділяється і організаційній культурі, яка входить до показників формування іміджу. Отже, імідж пов'язаний з безліччю компонентів, має достатньо проявів, які досліджуються в системності при вивченні іміджу організації;
- принцип детермінізму (причинної обумовленості): для вивчення даного явища виявлені причини, які його викликають і породжують дослідження цього феномену. А особливо, у сучасних умовах розвитку ринку в Україні все більшої актуальності набуває проблема створення та підтримки реального позитивного іміджу

джу освітніх установ, що дозволяє забезпечити стійкі конкурентні переваги, залучити до співпраці нових потенційних партнерів, вигравати різні освітянські гранти, брати участь в програмах обміну студентів [6, 7].

Для досягнення поставленої мети і визначених завдань використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження: *теоретичного характеру*: аналіз наукової літератури, узагальнення отриманої інформації, системний аналіз та інтерпретація даних; *емпіричного характеру*: спостереження, бесіда (для отримання соціально-психологічної інформації та психодіагностичних висновків керівного складу, науково-педагогічних працівників та обслуговуючого персоналу університету) [1, 7, 15].

Вся концепція роботи побудована на дослідженні 6 рівнів компонентів іміджу вищого навчального закладу.

В основу емпіричного дослідження покладено наступні методики: для дослідження індивідуально-психологічного рівня – 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла (В. Бодров) та Фрайбургський особистісний опитувальник FPI (у модифікації А. Крилова) [1, 7] 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла дозволяє з'ясувати особливості характеру, схильностей та інтересів особистості. Даний опитувальник Р. Кеттелла одна з найбільш відомих багатофакторних методик, створена в рамках об'єктивного

експериментального підходу до дослідження особистості. Фрайбургський багатофакторний особистісний опитувальник FPI призначений для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першорядне значення для процесу соціальної адаптації та регуляції поведінки.

Для дослідження мотиваційного рівня – «Тест загальних здібностей до підприємницької діяльності» Ю. Пачковського; Методика на визначення мотивів професійної діяльності (Л. Карамушка).

Для визначення соціального рівня – Діагностика соціально-психологічного клімату колективу (О. Михалюк, А. Шалито); Методика визначення рівня соціальної фрустрації; Оцінка рівня задоволеності якості життям; Методика «Вільних асоціацій» (В. Бодров), яку використовували для визначення критеріїв дослідження проблеми іміджу.

Для дослідження комунікативного рівня – методика Т.Лірі (В. Бодров) з метою визначення уявлення особистості про себе, ставлення до людей за самооцінкою.

Для дослідження професійного рівня – методика «Керівник очима підлеглих»; методика «Стиль керівництва» (В.Захарова, А.Журавльова); анкета «Викладач очима студентів»; методика Дж. Холланда (А. Крилов, С. Манічев), завдяки якій визначено рівень взаємозв'язків типу особистості зі сферою професійної діяльності.

Для дослідження типологічного рів-

ня – Опитувальник структури темпераменту В.М. Русалов (ОСТ); методика А.Зверкової, Е. Ейдмана на визначення рівня емоційно-вольової регуляції [1, 4, 6, 7, 15].

До статистичного оброблення емпіричних даних віднесено: обчислення первинних описових статистик; кореляційний аналіз (для встановлення кількісних залежностей між досліджуваними особливостями), факторний аналіз, моделювання [1].

Психологічний інструментарій дослідження компонентів іміджу університету має комплексне та системне призначення, що дає можливість з'ясувати особливості обстежуваних на психологічному, мотиваційному, соціальному, комунікативному, професійному та типологічному рівнях.

Відповідно до мети і завдань розроблено концептуальну модель дослідження, яка включає теоретичні засади дослідження компонентів іміджу, обґрунтування методів та методик, особливості організації роботи.

Отже, враховуючи різноманіття методичних підходів і принципів дослідження особистості під час дослідження компонентів іміджу до мети і завдань застосовано генетико-моделюючий метод (ГММ) дослідження особистості, в основу якого покладено систему таких п'яти принципів, як: аналіз результатів за «одинацями», єдності організаційної креативності, рефлексивного релятивізму, єдності генетичної і соціальної ліній розвитку, який запропонував С. Максименко (2012), що, на

наш погляд, нині є інтегруючим системно-функціональним методом дослідження особистості [10].

Висновки. На підставі аналізу наукових джерел визначено психодіагностичний інструментарій дослідження психологічних компонентів, що впливають на формування іміджу вищого навчального закладу. При цьому ми розглянули загальнонаукові принципи дослідження: принцип детермінізму та розвитку, єдності свідомості та діяльності, принцип системного підходу розуміння особистості; принцип психологічної теорії діяльності; методологічні принципи організації дослідження.

Окрім того, застосовано психомодельючий метод дослідження в основу якого покладено систему таких п'яти принципів, як: аналіз результатів за «одиницями», єдності організаційної креативності, рефлексивного релятивізму, єдності генетичної і соціальної ліній розвитку, який запропонував С. Максименко (2012), що, на наш погляд, нині є інтегруючим системно-функціональним методом дослідження особистості.

Психологічний інструментарій дослідження психологічних компонентів іміджу вищого навчального закладу має системне призначення, що дав можливість з'ясувати особливості обстежуваних на індивідуально-психологічному, мотиваційному, соціально-комунікативному, професійному, типологічному рівнях.

Розроблено і розкрито зміст концептуа-

льної моделі дослідження детермінант іміджу вищого навчального закладу з включенням таких блоків, як : теоретико-методологічне підґрунтя дослідження іміджу, етапи дослідження, психодіагностичний блок методик та компоненти формування іміджу вищого навчального закладу.

Перспектива подальшого дослідження – полягає у апробації психодіагностичного інструментарію, спрямованого на визначення психологічних детермінант іміджу вищого навчального закладу і обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо психологічної діагностики іміджу вищого навчального закладу.

Перелік використаних джерел:

1. Бурлачук Л. Ф. Психодіагностика: Учебник для вузов. — СПб.: Питер, 2006. — 351 с.
2. Беккер Е., Бурделова Т., Юданова А. Бренд и экономическая устойчивость вуза. – М.: КноРус, 2012. – 560с
3. Даниленко Л. В. “Все про імідж: відповіді до рекомендацій”, журнал “Маркетинг і маркетингові дослідження” № 04. - 2007. – 250 с.
4. Карамушка Л. М. Психологічні детермінанти розвитку організаційної культури: Монографія / Л.М. Карамушка, О.В. Креденцер, К.В. Терещенко [та ін.] ; за ред. Л.М. Карамушки. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 288 с.
5. Карамушка Л. М. Створення іміджу навчального закладу як важливий напрямок менеджменту освіти / Л.М. Карамушка // Управління сучасними навчально-виховними закладами в системі освіти : Матеріали міжрег. наук.- практ. конф.- Запоріжжя, 1996. – 140 с.
6. Карамушка Л. М., Сняданко І.І. Психологія організаційної культури: Навчальний посібник. — К. – Львів:

Край, 2010. — 212 с.

7. *Корольчук М. С.* Психодіагностика. / М. С. Корольчук, В. І. Осюдло. Навч. посібник. — К. : Ніка-Центр, 2014. — 400 с.

8. *Корольчук М. С.* Психологія реклами: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О.В.Зазимко, М.С. Корольчук, В.М. Корольчук та ін. — Київ: нац. торг.- екон. ун-т, 2016. — 384с.

9. *Кубко В. П.* Передумови та особливості формування моделі іміджу вищого навчального закладу / В. П. Кубко // Гілея: науковий вісник. - 2015. - Вип. 103. — 283-286 с.

10. *Максименко С. Д.* Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти: навч. посібник / С. Д. Максименко, А. А. Мазаракі, Л. П. Кулаковська, Т. Ю. Кулаковський. — К. : КНТЕУ, 2012. — 720 с.

11. *Маценко В.* Технологія іміджу / В. Маценко.—К. : Главник, 2005. — 96 с.

12. *Панасюк А. Ю.* Я – имиджмейкер. А. Ю. Панасюк. — М. : Дело, 2003. — 470с.

13. *Психолого-педагогічні особливості розвитку особистості в освітньому просторі: збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 17-18 травня 2017 р., Мукачево /Ред.кол.:Т.Д. Щербан (гол.ред) та ін. — Мукачево: Вид-во МДУ, 2017. — 250 с.*

14. *Перелигіна О. Б.,* Психологія іміджу. — М.: Аспект-Прес, 2002. — 360 с.

15. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты. — Самара: Издательский Дом «БАХРАМ-М», 2001. —672 с.

16. *Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року Президент України; Указ, Стратегія від 25.06.2013 № 344/2013.*

References (Transliteration):

1. *Burlachuk L. F.* Psychodiagnostics: Textbook for high schools. - St. Petersburg: Peter, 2006. - 351 p.

2. *Becker E., Burdelova T., Yudanov A.* Brand and eco-

nom stability of the high school. - M. : KnoRus, 2012. - 560s

3. *Danilenko L. V.* "Everything about image: from approaches to recommendations", magazine "Marketing and marketing research" number 04. - 2007. - 250 s.

4. *Karamushka L. M.* Psychological determinants of organizational culture development: Monograph / L. M. Karamushka, O.V. Kredentser, K.V. Tereshchenko [and others]; Ed. LM Karamushki - K. : Pedagogical thought, 2015. - 288 pp.

5. *Karamushka L. M.* Creating an image of an educational institution as an important direction of education management / L.M. Karamushka // Management of Modern Educational Institutions in the System of Education: Interregional Materials. Sciences - practice Conf. - Zaporozhye, 1996. - 140 с.

6. *Karamushka L. M., Snyadanko I.I.* Psychology of Organizational Culture: Textbook. - K. - Lviv: Krai, 2010. - 212 p.

7. *Korolchuk M. S.* Psychodiagnostics. / M. S. Korolchuk, V. I. Osiodlo. Teaching manual. - K.: Nika-Center, 2014. - 400 s.

8. *Korolchuk M. S.* Psychology of advertising: Teach. Manual For the stud Higher Teach Shut down / O.V. Zazimko, MS Korolchuk, V.M. Korolchuk et al. - Kyiv: National Trade.- econ. Un-t, 2016. - 384 pp.

9. *Kubko V. P.* Prerequisites and Peculiarities of Modeling the Image of a Higher Educational Institution / V.P.Kubko // Gilea: Scientific Bulletin. - 2015. - Issue 103. - 283-286 p.

10. *Maksimenko S. D.* Entrepreneurship: psychological, organizational and economic aspects: teaching. Manual / S. D. Maksimenko, A. Mazaraki, L. P. Kulakovskaya, T. Yu. Kulakovsky. - K.: KNTEU, 2012. - 720 p.

11. *Matsenko V.* Technology of image / V. Matsenko. - K.: Chief, 2005 - 96 p.

12. *Panasyuk A. Yu.* I am an image maker. A. Yu Panasyuk. - M.: Case, 2003. - 470s.

13. *Psychological and pedagogical peculiarities of personality development in the educational space: a collection of*

abstracts of the All-Ukrainian scientific-practical conference, May 17-18, 2017, Mukachevo / Ed. Col.: T.D. Scherban (Goal.red) and others. - Mukachevo: MSU, 2017. - 250 s.

14. *Periligina O. B.*, Psychology of the image. - М.: Aspect-Press, 2002. - 360 p.

15. *Raygorodsky D. Ya.* Practical psychodiagnostics. Methods and tests. Tutorial. - Samara: Publishing House "BAKHRAM-M", 2001. - 672 p.

16. *About the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021* President of Ukraine; Decree, Strategy dated June 25, 2013 № 344/2013.

Chernega Natalia

Ph.D. student in psychological department at Kyiv National Trade and Economic University, Kyiv (Ukraine)

ORGANIZATION OF WORK AND CONCEPTUAL MODEL OF THE STUDY OF PSYCHOLOGICAL COMPONENTS OF UNIVERSITY IMAGE

ABSTRACT

In the article «Organization of the conceptual model and research the psychological components of the image of the University» an analysis of scientific approaches, organization of work, research tools psychodiagnostic defined components that affect the formation of the image of the university, defining the content of the conceptual model, grounded methods. This study uses general scientific principles: the principle of system approach to understanding personality principle of determinism and development, unity and consciousness of the individual, methodological principles of research.

The analysis of scientific sources theoretical and methodological approaches of psycholog-

ical determinants of image formation educational institutions found that a significant number of identifiable components indicate the possibility and the need to clarify the internal and external factors that contribute to image formation, and on the other side - indicate need for an integrated approach to research on determinants psychodiagnostic image of higher education.

Problems related to psychological diagnosis image of higher education organization in modern Ukrainian and foreign scientific literature considered insufficiently because scientific research is a practical objective study methods and develop a conceptual model study forming the image of the university.

Therefore, the analysis of scientific sources of theoretical and methodological approaches developed and the content model research component image of the institution of higher education to include such units as the theoretical and methodological basis of research image stages of research psychodiagnostic block techniques and components forming the image of higher education institution.

Key words: conceptual model, research, psychodiagnostic, image, components, higher educational institution.

Чернега Наталья

Аспирант кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ (Україна)

**ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ И
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ
ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ
КОМПОНЕНТОВ ИМИДЖА
УНИВЕРСИТЕТА**

Аннотация. В статье «Организация работы и концептуальная модель исследования психологических компонентов имиджа университета» представлен анализ научных подходов, организацию работы, определены психодиагностические инструментальный исследования компонентов, влияющих на формирование имиджа высшего учебного заведения, определено содержание концептуальной модели, обоснованы методы исследования. При этом использованы общенаучные принципы исследования: принцип системного подхода понимания личности, принцип детерминизма и развития, единства сознания и деятельности личности, методологические принципы организации исследования.

По результатам анализа научных источников теоретико-методологических подходов исследования психологических детерминант формирования имиджа образовательных учреждений установлено, что значительное количество определенных компонентов свидетельствуют о возможности и необходимости выяснения внутренних и внешних факторов, обуславливающих формирование имиджа, а с другой стороны - указывают на необходи-

мость комплексного подхода в исследовании по психодиагностики детерминант имиджа высшего учебного заведения.

Проблемы, связанные с психологической диагностикой имиджа высшей образовательной организации, в современной украинской и зарубежной научной литературе рассматриваются недостаточно полно, поэтому научной практической задачей исследования является обоснование методов и разработки концептуальной модели исследования формирования имиджа университета.

Итак, по результатам анализа научных источников теоретико-методологических подходов, разработано и раскрыто содержание модели исследования компонентов имиджа высшего учебного заведения с включением таких блоков, как: теоретико-методологическое основание исследования имиджа, этапы исследования, психодиагностический блок методик и компоненты формирования имиджа высшего учебного заведения.

Ключевые слова: концептуальная модель, исследования, психодиагностика, имидж, компоненты, высшее учебное заведение.

Дата отримання статті: 15.06.2017

Дата рекомендації до друку: 03.07.2017

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ, ПОКАЗНИКИ ТА РІВНІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

УДК:159.9: 331.108.2:355

Гуртовенко Наталія Вікторівна

Викладач психології Уманського медичного коледжу, м. Умань (Україна)

Анотація. У статті обґрунтовується вибір критеріїв оцінки, показників та рівнів готовності до професійної самореалізації у майбутніх педагогів. Зазначається, що психологічна готовність майбутнього педагога до професійної самореалізації представляє собою наявність певних індивідуально-особистісних якостей, на базі яких відбувається процес підготовки до професійної самореалізації під час його навчання у виші та формування професійно важливих якостей особистості. Виокремлення блоків якостей, необхідних для сформованості психологічної готовності до професійної самореалізації дозволив визначити та обґрунтувати критерії оцінки з відповідними їм показниками: комунікативний критерій (вміння налагодити контакт і взаємодіяти з ближнім на вербальному та емпатійному рівнях); емоційно-вольової критерій (емпатія, настрої, емоційна стійкість, стійкість до стресових ситуацій, життєрадісність, стійка психіка і т. п.); інтелектуально-смісловий критерій (високий рівень інтелекту, ерудиція, розвинене мислення, аналітичний склад розуму, рефлексія); мотиваційно-пізнавальний критерій (креативність, адекватна самооцінка, винахідливість, високий рівень мотивації досягнення, допитливість, ініціативність, прагнення до саморозвитку та самореалізації); морально-етичний критерій (чуйність, відповідальність, ввічливість, тактовність, людяність, чесність, альтруїзм, безкорисливість, доброзичливість, працьовитість, щирість, людяність).

Ключові слова: критерії оцінки, показники, рівні готовності, психологічна готовність, професійна самореалізація, майбутні педагоги.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Особливості кожної професійної діяльності створюють певні умови для розвитку особистості і процесу професійного становлення, який у свою чергу, впливає на особливості її розвитку, її самореалізацію на обраному шляху. У зв'язку з цим однією з найважливіших задач у психологічній науці залишається вивчення професійної самореалізації, яка передбачає суттєві зміни

особистості людини у становленні і подальшому розвитку професійної діяльності. Як будь-який інший процес, професійна самореалізація характеризується якісними внутрішніми перетвореннями, які забезпечують відповідну роботу людини у її професійній діяльності.

Особливий інтерес представляє концепція самореалізації як процесу переживання цінностей професійної діяльності, що містить інтелектуально-смісловий, мотиваційно-потребнісний, активно-діяльнісний і креативно-пізнавальний аспекти. При цьому важливо наголосити на необхідності вивчення феномена самореалізації особистості з врахуванням специфіки кожної конкретної діяльності, а також специфіки конкретних історичних, соціально-демографічних, економічних умов, в яких розвивається особистість, оскільки навколишнє середовище обумовлює прояв активності людини.

Незважаючи на те, що адаптація до умов роботи на конкретних місцях відбувається на основі основного багажу знань та вмінь, одержаних у вищій, важливу роль, а часом одну з головних, відіграє наявність у молодого фахівця готовності до професійної діяльності взагалі і професійної самореалізації зокрема [1-4 та ін.]. Саме тому в умовах реформування вищої освіти, забезпечення конкурентоспроможності фахівців на ринку праці особливої актуальності набуває проблема

формування психологічної готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Професійна самореалізація – це пошук і знаходження свого місця у системі людських знань, досягнення поставлених цілей у професійній діяльності, а також особистісне самовизначення. Професійна самореалізація передбачає зміну себе, власної професійної позиції, подолання перешкод, що виникають у професійній діяльності. Феномен професійної самореалізації у сучасній філософії, психології та педагогіці в основному вивчається у двох аспектах: з боку його компонентів – цілі, мотиви, процес досягнення мети, і з боку результатів – станів особистості. На цей час дослідження самореалізації особистості, певної діяльності проводились на вікових: учнів (В. П. Завада, М. Ю. Рись), студентів (Е. В. Бакієва, К. Е. Безукладніков, Л. Х. Гудієва, В. М. Журавчик, І. Л. Беккер, О. В. Коломієць, І. В. Лебедик, Г. А. Лєвова, К. А. Поселецька, О. В. Торшевська, С. М. Усова); гендерних (В. А. Гупаловська, О. М. Мірошніченко, О. Г. Угрін) та професійних групах: педагогів (О. В. Волошенко, С. В. Калашнікова, З. Ю. Крижановська, Т. В. Куценко, С. О. Мулькова, В. І. Хрипун, М. І. Ярославцева); психологів (О. Ф. Бондаренко, І. В. Коновалова,

А. Б. Косарева, М. М. Радул, О. Д. Сафін, Я. В. Чаплак); в економічній діяльності (О. В. Іващенко, О. В. Мелешко), творчих професіях (Т. В. Андрєєва, Т. П. Вівчарик), невиробничій сфері суспільства (О. О. Ідінов), особливих видах праці (О. В. Пітерська). В усіх цих дослідженнях підкреслюється, що професійна самореалізація – це пошук і знаходження свого місця у системі людських знань, досягнення поставлених цілей у професійній діяльності, а також особистісне самовизначення.

Професійну реалізацію у психології розглянуто з різних з точок зору. Так наприклад, представники особистісного підходу (Б. Г. Ананьєв, Л. І. Божович, В. С. Мерлін, О. М. Леонтєв, І. П. Маноха та ін.) на перше місце ставлять людину, у якій з самого початку закладено прагнення до самовизначення, саморозвитку, самопізнання і самореалізації. Людина усвідомлює свої мотиви і потреби, власну життєву позицію і відповідає їй, вона сама вільна у своєму виборі та обирає свій життєвий шлях. Тут ми стикаємося з мотиваційною складовою, яка впливає на самовизначення людини. І майбутній фахівець, обираючи професію, розуміє, чи може він відповідати їй за своїми індивідуальними характеристиками, здібностями, темпераментальними особливостями, тому важливим є врахування своїх бажань і можливостей [5-8]. Майбутній педагог перш за все сам повинен відповісти собі на питання – чи

готовий він психологічно до виконання такої важкої, складної, десь непередбачуваної професії, чи зможе він реалізувати себе у ній, досягти свого «акме», чи відповідає він, перш за все особистісним характеристикам і вимогам до цієї професії.

Представники діяльнісного підходу (К. О. Абульханова-Славська, О. О. Бодальов, В. О. Бодров, А. В. Брушлинський, В. В. Давидов, Ю. М. Забродін, Є. О. Клімов, Л. М. Мітіна, С. Л. Рубінштейн, В. Д. Шадриков та ін.), розглядають самореалізацію під кутом професійної діяльності. Тут успішність професійної діяльності розглядається через здібності, які допомагають в її здійсненні, необхідно активно застосовувати ці здібності і по можливості вдосконалювати і розвивати їх. Тут студенту важливо зрозуміти, наскільки активно він готовий брати участь у майбутній професійній діяльності, самореалізуючись у ній. Необхідно зауважити, що прихильники діяльнісного підходу приділяли увагу і індивідуально-психологічним особливостям у професії.

У межах вікового підходу становить інтерес розгляд професійного становлення як процесу і як результату. П. П. Блонський, Л. С. Виготський, П. Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін та ін. дотримуються думки, що оскільки особистісне становлення охоплює весь життєвий шлях людини, то професійна та особистісна самореалізації є невіддільними.

Вони розглядали становлення як поетапний процес, який є безперервним і постійно рухається.

Професійно орієнтований підхід Є. Ф. Зеєр, Є. О. Клімова, Н.С. Пряжнікова та ін. заснований на визнанні нерозривного взаємозв'язку людини і професії, з врахуванням відповідності людини виконуваним нею професійної діяльності. Зазначений підхід дозволяє побачити взаємозв'язок людини і професії через професійну придатність, тобто психологічну готовність майбутнього педагога до виконання діяльності, яка повинна зводитися до розуміння та усвідомлення ним значущості своєї професії, готовності до подолання труднощів при вступі у професію, адекватно оцінювати себе і свої сили, щоб бачити та освоювати нові професійні рубежі.

Заслужує на увагу гетентико-моделюючий і суб'єктно орієнтований підходи до професійної самореалізації особистості (С. Д. Максименко, В. І. Осьодло), які отримали потужний розвиток в Україні останніми роками [9-10].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. На сьогодні процес формування психологічної готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації, їхні психологічні резерви і потенційні можливості вивчено недостатньо, зокрема, не на належному рівні враховуються особистісні якості, здатність до виокремлення і

врахування власного «Я», наявність адекватного образу майбутньої професійної діяльності, усвідомлення вимог, що пред'являються професією до особистості професіонала на етапі навчання у педагогічному виші. У зв'язку з цим дослідницький інтерес представляє структура і зміст психологічної готовності майбутнього педагога до професійної самореалізації.

Мета статті – обґрунтування вибору критеріїв оцінки, показників та рівнів готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Теоретичний аналіз літератури з питання дослідження індивідуально-особистісних особливостей педагогів дозволив узагальнити їх і виявити головні, які були виокремлено за допомогою контент-аналізу: комунікативність, емпатія, високий рівень інтелекту, прагнення до саморозвитку та самореалізації, відповідальність, адекватна самооцінка.

Спілкування як складний, багатоплановий процес встановлення і розвитку контактів між людьми обумовлює для педагога одну з базових якостей, що зумовлює весь процес роботи з людиною - комунікативність. У спілкуванні виокремлюють три аспекти: перцептивний, комунікативний та інтерактивний. Комунікативний аспект спілкування пов'язаний з виявленням

специфіки інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами. Засобами комунікативного процесу є різні знакові системи: мова, оптикокінетична система (жести, міміка, пантоміміка), паралінгвістична та екстралінгвістичні системи, система організації простору і часу комунікації, система «контакту очей».

Емпатію одні відносять як якість – до професійно важливих, інші – до індивідуально-особистісних. На думку К. Роджерса, бути в змозі емпатувати означає сприймати внутрішній світ іншого точно, зі збереженням емоційних і смислових відтінків. Неначе стаєш цим іншим, але без втрати відчуття «начебто». Так, відчуваєш радість або біль іншого, як він їх відчуває, і сприймаєш їхні причини, як він їх сприймає. Але, на думку К. Роджерса, обов'язково повинен залишатися відтінок «начебто» [11].

Під емпатією ми розуміємо розуміння емоційного стану, проникнення-вчувствування у переживання іншої людини. Хотілося б відзначити, що ця риса у трійці найбільш важливих для педагога. Вміння емоційно повернути до себе людину і дати відчути їй спокій і психологічну підтримку є не менш важливим завданням педагога [12].

Високий рівень інтелекту педагога, на думку багатьох вчених (В. М. Дружинін, Р. Мей, М. М. Обозов та ін.) є одним з головних критеріїв, необхідних для його успішної діяльності. Багато вчених

виокремлюють прагнення до саморозвитку і самореалізації (за А. Маслоу – самоактуалізація) як важливу особистісну і, в певному сенсі, професійну якість. Як зазначає А. Маслоу, у кожної людини існує прихований потенціал, необхідно лише прагнути до його повного розкриття, а це залежить у першу чергу, від мотивації. Звичайно, успішність та ефективність діяльності безпосередньо залежить від бажання і прагнення педагога відбутися як особистість і як професіонал.

Більшість вчених виокремлюють таку якість, як відповідальність і вважають її однією з основних якостей людини. У вимогах до професії «педагог» ця якість стоїть одним з перших і багато вчених (М. О. Амінов, Є. О. Клімов, М. В. Молоканов, В. Ф. Сафін та ін.) підтверджують це. Педагог не може безвідповідально підходити до вирішення питання, не може порушувати етичний кодекс, не має права на помилку, тому, що психічний стан вихованця, його доля і життя вимагають відповідального підходу. Також, більшість вчених зазначають обов'язкову наявність адекватної самооцінки у педагога, так як адекватне сприйняття, перш за все себе, своїх здібностей, можливостей, особистісних якостей дає можливість не лише допомогти знайти правильне рішення для іншої людини, але і самому педагогу працювати над собою, самовдосконалюватися, формувати свою життєву позицію, знати про свої недоліки і

працювати над їхнім усуненням.

Один з головних критеріїв психологічної готовності майбутнього педагога до професійної самореалізації, його зрілості як фахівця у своїй галузі, є професійна готовність, тобто ступінь відповідності змісту і стану його психіки і фізичного здоров'я якісним вимогам виконуваної професії. К. К. Платонов зазначав, що професійна готовність фахівця – це суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до виконання відповідної професійної діяльності та прагне її виконувати [13]. Основними компонентами професійної готовності психіки фахівця є:

- орієнтовний, інтелектуально-пізнавальний (певний рівень професійного розвитку пізнавальної сфери особистості фахівця: професійне сприйняття, мислення, уява і т. п.).

- спонукальний, потребнісно-мотиваційний (професійна спрямованість особистості, сила докладених зусиль, ступінь старанності у діяльності, тобто мотиваційна готовність, яка виражається у розумінні сенсу своєї професії, спеціальності, позитивне ставлення до неї, адекватна самооцінка);

- виконавчий (містить професійну майстерність, тобто сукупність професійно-важливих якостей, знань, вмінь і навичок, звичок професійної поведінки, необхідний рівень розвитку професійно важливих якостей, здібностей саморегуляції поведінки і

діяльності).

Особливу роль у психологічній готовності майбутнього педагога до професійної самореалізації відіграє комунікативна готовність, яка передбачає наявність у професіонала достатнього рівня розвитку вмінь і навичок ефективної контактної взаємодії з людьми і професійним середовищем.

У сучасних дослідженнях вчені виокремлюють такі основні психологічні передумови досягнення успіху: мислити категоріями успіху; набути впевненості у собі; активізувати сильну мотивацію досягнення; кожен перешкоду перетворювати у трамплін для досягнення мети; твердо знати, чого необхідно досягти [14].

Виходячи з вище викладеного матеріалу, можна зробити висновок про те, що психологічна готовність майбутнього педагога передбачає наявність певних індивідуально-особистісних якостей, на базі яких має здійснюватися процес підготовки до професійної самореалізації під час його навчання у виші, формування у нього професійно важливих якостей особистості. Виокремлюючи блоки якостей, необхідних для сформованості психологічної готовності до професійної самореалізації, можна сформулювати її критерії оцінки та показники:

- комунікативний критерій (вміння налагодити контакт і взаємодіяти з ближнім на вербальному та емпатійні рівні

- нях);
- емоційно-вольової критерій (емпатія, настрої, емоційна стійкість, стійкість до стресових ситуацій, життєрадісність, стійка психіка і т.п.);
 - інтелектуально-смісловий критерій (високий рівень інтелекту, ерудиція, розвинене мислення, аналітичний склад розуму, рефлексія);
 - мотиваційно-пізнавальний критерій (креативність, адекватна самооцінка, винахідливість, високий рівень мотивації досягнення, допитливість, ініціативність, прагнення до саморозвитку та самореалізації);
 - морально-етичний критерій (чуйність, відповідальність, ввічливість, тактовність, людяність, чесність, альтруїзм, безкорисливість, доброзичливість, працьовитість, щирість, людяність).

Відповідно, рівні сформованості психологічної готовності до професійної самореалізації виокремлені за кожним блоком:

1. Комунікативний критерій:

високий рівень: вміння налагодити контакт з людиною, взаємодіяти з нею на вербальному та емпатійному рівнях, високий рівень товариськості, високий рівень довіри, незалежність суджень і думок, прямолінійність;

середній рівень: вміння налагодити

контакт, але в окремих випадках, не з перших хвилин, контакт може налагодити не з кожним, мало спілкується, сором'язливий;

низький рівень: не може налагодити контакт взагалі, складнощі у взаємодії з іншими на вербальному рівні, мовчазний, недовірливий, замкнутий, має залежність суджень і думок.

2. Емоційно-вольовий критерій:

високий рівень: емпатія розвинена дуже добре, переважання хорошого позитивного настрою, висока емоційна стійкість до дратівливих чинників і дій з боку оточуючих, висока стійкість до стресових ситуацій, життєрадісність, оптимізм, високий рівень самоконтролю, сміливість, стійка психіка, спокійне ставлення до ситуації, виражена сила «Я», організованість, відсутність безпричинної напруженості, впевненість у собі;

середній рівень: середня вираженість емпатії, переважання зміни настрою, але частіше настрої позитивні, іноді важко контролювати свої емоції і ситуацію, пов'язану з ними, що свідчить про середній рівень стійкості до стресової ситуації і невисоку емоційну стійкість, бувають моменти невпевненості у собі і в правильності власних вчинків, існує зрідка невелика напруженість і тривожність по відношенню до ситуації і оточуючих людей;

низький рівень: слабка вираженість емоційного співпереживання (емпатія), переважання пригніченого настрою або часта

зміна настрою, слабка емоційна стійкість до дратівливих чинників, низький рівень самоконтролю, невпевненість у власних силах, підвищена тривожність і напруженість.

3. Інтелектуально-смісловий критерій:

високий рівень: високий рівень інтелектуального розвитку, прекрасна кмітливість і швидкість розумових операцій, високий рівень креативності, практичність, високий рівень загальної ерудиції, високо розвинене мислення, аналітичний склад розуму, висока здатність до рефлексії, прагнення до перетворення, удосконалення, впровадження нового у вирішення проблем;

середній рівень: добре розвинена креативність, добре розвинені інтелектуальні здібності, наявний певний рівень ерудиції, але деколи не вистачає знань для інформування людини і пояснення її причин поведінки у ситуації, що склалася, невисока швидкість розумових операцій, мислення розвинене відповідно із середнім рівнем, існує здатність до рефлексії, не завжди є бажання пробувати прогресивні методи для вирішення ситуації, швидше і простіше йти вже перевіреними методами;

низький рівень: низький рівень креативності, у зв'язку з цим винахідливість проявляються дуже слабо або відсутня зовсім, недостатньо розвинені інтелектуальні здібності для педагогічної діяльності (низький рівень інтелекту), не вистачає знань (загальної ерудиції) навіть у загальновідомих областях,

непрактичність, слабо розвинене мислення (операції, види мислення), відсутня рефлексія, немає ніякого прагнення перетворювати чи удосконалити методи, застосування стандарту і шаблону до усіх ситуацій.

4. Мотиваційно-пізнавальний критерій:

високий рівень: індивідуальний і комплексний (різносторонній) підходи до розв'язуваної проблеми, адекватна самооцінка, винахідливість, схильність до спокійного, але твердого відстоювання своєї думки, допитливість, ініціативність, високий рівень мотивації досягнення, прагнення до саморозвитку і самореалізації в особистісному і професійному аспектах;

середній рівень: підхід до вирішення проблеми здійснюється шляхом вивчення проблеми і виявлення її головної ланки, самооцінка дещо завищена або занижена; в основному створюються не нові конструкти, а застосовуються старі шаблони, слабо виражена ініціативність, схильність до залежності, ніж до відстоювання своєї думки, мотивація не прагнути до високого рівня досягнення, можливо, і існує прагнення до саморозвитку та самореалізації, але воно не здійснюється через якісь причини;

низький рівень: підхід до проблеми розглядається лише у межах ситуації, боячись вийти за її рамки, відсутність комплексного вирішення проблеми, самооцінка сильно завищена або занижена, неможливість відстояти перед іншим свою думку, або

навпаки диктаторське нав'язування своєї думки іншому, безініціативність, мотивація уникнення невдачі, немає навіть прагнення до саморозвитку своєї особистості і до самореалізації.

5. Морально-етичний критерій:

високий рівень: чуйність, ввічливість, щирість, гуманність, тактовність, людинолюбство, чесність, альтруїзм, безкорисливість, доброзичливість, відкритість, довіра. Високий рівень моральної відповідальності, який говорить про те, що життя і доля людини довірена педагогу як найближчій на конкретний момент часу людині. Обов'язкове дотримання норм і правил моралі, а так само етичного кодексу педагога («принцип нанесення шкоди», «принцип професійної компетентності», «принцип конфіденційності», «принцип наукової обґрунтованості та об'єктивності», «принцип поваги» та ін.);

середній рівень: недостатня обізнаність про морально-етичні постулати і, як наслідок, не завжди обов'язкове виконання їх, недотримання чесності і порядності, недостатньо розвинене почуття відповідальності, неповне усвідомлення особистої відповідальності, рідкісне, але порушення принципів етичного кодексу педагога.

Низький рівень: відсутність чуйності, ввічливості, щирості, гуманності, тактовності, теплоти, відсутність у пріоритетах чесності і

порядності, орієнтир на вирішення власних проблем, задоволення власних потреб, грубе порушення законів моралі і моральності, а також етичного кодексу педагога.

Висновки з даного дослідження.

Таким чином, на основі теоретичного аналізу літератури з питання дослідження індивідуально-особистісних особливостей педагогів за допомогою контент-аналізу виявлено головні з них. Після об'єднання їх у блоки визначено та обґрунтовано критерії і відповідні ним показники щодо оцінки сформованості психологічної готовності майбутніх педагогів до професійної самореалізації.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Подальше дослідження зазначеної проблематики може фокусуватися за такими напрямками як дослідження взаємозв'язку професійної самореалізації молодих педагогів з їхньою первинною адаптацією, вивчення основних шляхів та засобів гармонізації професійного та особистісного аспектів самореалізації, а також психологічних умов корекції їхніх домагань в умовах недостатнього професійного досвіду.

Перелік використаних джерел:

1. *Артемова О. І.* Професійна самореалізація особистості в сучасних умовах / О.А. Артемова Український науковий журнал «Освіта регіону» Політологія, психологія комунікації. - №1, 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://social->

science.com.ua/article/186

2. *Боринштейн Е. Р.* Особенности самореализации личности в современном украинском обществе /Е.Р. Боринштейн// Актуальні проблеми філософії та соціології. – Серія : Філософія. – 2014. – Вип. 2. – С. 29-35.

3. *Пилипенко Н.* Психологічні особливості самореалізації особистості в умовах професійної кризи /Н.Пилипенко// Соціальна психологія. – 2005. – № 3. – С. 72–79.

4. *Садова М. А.* Професійна самореалізація особистості: біографічний аспект /М.А. Садова// Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: міжвузівський збірник наукових праць. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 39-40. – С. 291–296 с.

5. *Долгих Л.* Кар'єрні домагання як суб'єктивний механізм професійної самореалізації /Л.Долгих // Соціальна психологія. – 2005. – №2. – С. 64-71.

6. *Алешина И. Ш.* Уровень притязаний студентов педвуза с различными акцентуациями характера : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 - педагогическая психология / Ирина Шамильевна Алешина. – М., 2003. – 139 с.

7. *Федяев А. А.* Соотношение уровня притязаний, мотивации достижения и самооценки на этапе профессионального становления личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.13 - психология развития, акмеология / Андрей Анатольевич Федяев. - Санкт-Петербург, 2005. – 229 с.

8. *Шумихина А. В.* Притязания студентов-психологов в связи с особенностями их я-концепций : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 - общая психология, психология личности, история психологии / Анна Владимировна Шумихина. - Ростов-на-Дону, 2009. – 201 с.

9. *Максименко С. Д.* Теоретичні проблеми самоздійснення особистості /С.Д. Максименко, К.С. Максименко// Проблеми сучасної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України ; Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. – К., 2009. – Вип. 5. – С. 3–13.

10. *Максименко С. Д.,* Осьодло, В.І. Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта /С.Д. Максименко, В.І. Осьодло// Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 3-19.

11. *Роджерс К.* Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Роджерс. Пер. с англ. М. Злотник. - М.; Изд-во Эксмо-Пресс, 2001. - 416 с.

12. *Маркова А. К.* Психология труда учителя. Книга для учителя / А.К. Маркова. - М.: Просвещение, 1993. - 192 с.

13. *Платонов К. К.* Структура и развитие личности / К.К. Платонов. - М.: Наука, 1986. - 481 с.

14. *Питерская О. В.* Психологические основания успешности самореализации личности в особых видах труда : дис.. канд. психол. наук : 19.00.01 - общая психология, психология личности, история психологии / Оксана Владимировна Питерская. - Барнаул. - 161 с.

References (Transliteration):

1. *Artemova O. I.* Profesiynna samorealizatsiya osobistosti v suchasnih umovah / O.A. Artemova *Ukraininskiy naukoviy zhurnal «Osvita regionu» Politologiya, psihologiya komunikatsini.* - #1, 2010. [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://social-science.com.ua/article/186>

2. *Borinshteyn E. R.* Osobennosti samorealizatsii lichnosti v sovremennom ukrainskom obschestve /E.R. Borinshteyn// Aktualni problemi fillosofiyi ta sotsiologiyi. – Seriya : Filosofiya. – 2014. – Vip. 2. – S. 29-35.

3. *Pilipenko N.* Psihologichni osoblivosti samorealizatsiyi osobistosti v umovah profesiynoyi krizi /N.Pilipenko// Sotsialna psihologiya. – 2005. – # 3. – S. 72–79.

4. *Sadova M. A.* Profesiynna samorealizatsiya osobistosti:

biografichniy aspekt /M.A. Sadova// Sotsialni tehnologiyi: aktualni problemi teorii ta praktiki: mizhvuzivskiy zbirnik naukovih prats. – Odesa: Astroprint, 2008. – Vip. 39-40. – S. 291–296 s.

5. *Dolgh L.* Kar'erni domagannya yak sub'ektivniy mehanizm profesiynoyi samorealizatsiyi /L.Dolgh // Sotsialna psihologiya. – 2005. – #2. – S. 64-71.

6. *Aleshina I. Sh.* Uroven prityazaniy studentov pedvuza s razlichnyimi aktsentuatsiyami haraktera : diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 - pedagogicheskaya psihologiya / Irina Shamilevna Aleshina. – M., 2003. – 139 s.

7. *Fedyayev A. A.* Sootnoshenie urovnya prityazaniy, motivatsii dostizheniya i samoosenki na etape professionalnogo stanovleniya lichnosti : diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.13 - psihologiya razvitiya, akmeologiya / Andrey Anatolevich Fedyayev. - Sankt-Peterburg, 2005. – 229 s.

8. *Shumihina A. V.* Prityazaniya studentov-psihologov v svyazi s osobennostyami ih ya-kontseptsiy : diss. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01 - obshchaya psihologiya, psihologiya lichnosti, istoriya psihologii / Anna Vladimirovna Shumihina. - Rostov-na-Donu, 2009. – 201 s.

9. *Maksimenko S. D.* Teoretichni problemi samozdlysnennya osobistosti /S.D. Maksimenko, K.S. Maksimenko// Problemi suchasnoyi psihologiyi : zb. nauk. pr. In-tu psihologiyi imeni G.S. Kostyuka NAPN Ukrayini ; Kam'yanets-Podilskogo nats. un-tu imeni Ivana Ogiienka. – K., 2009. – Vip. 5. – S. 3–13.

10. *Maksimenko S. D., Osodlo V. I.* Struktura ta osobistisni determinanti profesiynoyi samorealizatsiyi sub'ekta /S.D. Maksimenko, V.I. Osodlo// Problemi suchasnoyi psihologiyi: Zbirnik naukovih prats Kam'yanets-Podilskogo natsionalnogo universitetu imeni Ivana Ogiienka, Institutu psihologiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrayini / Za red. S.D. Maksimenka, L.A. Onufrievoyi. – Vip. 8. – Kam'yanets-Podilskiy: Aksioma, 2010. – S. 3-19.

11. *Rodzhers K.* Stanovlenie lichnosti. Vzglyad na psihoterapiyu / K.Rodzhers. Per. s angl. M. Zlotnik. - M.; Izd-vo Eksmo-Press, 2001. - 416 s.

12. *Markova A. K.* Psihologiya truda uchitelya. Kniga dlya uchitelya / A.K. Markova. - M.: Prosveschenie, 1993. - 192

s.

13. *Platonov K. K.* Struktura i razvitie lichnosti / K.K. Platonov. - M.: Nauka, 1986. - 481 s.

14. *Piterskaya O. V.* Psihologicheskie osnovaniya uspekhov samorealizatsii lichnosti v osobnykh vidakh truda : diss. kand. psihol. nauk : 19.00.01 - obshchaya psihologiya, psihologiya lichnosti, istoriya psihologii / Oksana Vladimirovna Piterskaya. - Barnaul. - 161 s.

Gurtovenko Natalia

Teacher of psychology of the Uman medical college, Uman (Ukraine)

CRITERIA OF ESTIMATION, INDEXES AND LEVELS OF PSYCHOLOGICAL READINESS OF FUTURE TEACHERS TO PROFESSIONAL SELF-REALIZATION

ABSTRACT

The choice of criteria of estimation is grounded in the article, indexes and levels of readiness to professional self-realization for future teachers. It is marked that professional self-realization is a search and being of the place in the system of human knowledge, achievements of the put aims in professional activity, and also personality self-determination. Professional self-realization envisages a change itself, own professional position, overcoming of obstacles that arise up in professional activity. Psychological readiness of future teacher to professional self-realization is a presence of certain individually-personality qualities on the base of that there is a process of preparation to professional self-realization during his studies in university and forming professionally of important qualities of personality. Selection of

blocks of qualities necessary for formed of psychological readiness to professional self-realization allowed to define and ground the criteria of estimation with corresponding to them indexes: communicative criterion (ability to put right a contact and co-operate with a fellow creature on verbal and empathy levels); emotionally-volitional criterion (empathy, mood, emotional firmness, firmness to the stress situations, blitheness, proof psyche etc.); an intellectually-semantic criterion (is a high level of intellect, erudition, developed thinking, analytical composition of mind, reflection); motivational-cognitive criterion (creativity, adequate self-appraisal, ingenuity, high level of motivation of achievement, curiosity, initiativeness, aspiring to self-development and self-realization); mental and ethical criterion (sensitiveness, responsibility, politeness, tactfulness, humaneness, honesty, altruism, disinterestedness, goodwill, industriousness, sincerity, humaneness).

Key words: criterias of estimate, indicators, levels of readiness, psychological readiness, professional self-realization, future teachers.

Гуртовенко Наталія Вікторівна

Преподаватель психологии Уманского медицинского колледжа, г. Умань (Украина)

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ФАКТОРЫ ОДИНОЧЕСТВА ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В статье обосновывается выбор критериев оценки, показателей и

уровней готовности к профессиональной самореализации у будущих педагогов. Отмечается, что профессиональная самореализация - это поиск и нахождение своего места в системе человеческих знаний, достижения поставленных целей в профессиональной деятельности, а также личностное самоопределение. Профессиональная самореализация предусматривает изменение себя, собственной профессиональной позиции, преодоления препятствий, которые возникают в профессиональной деятельности. Психологическая готовность будущего педагога к профессиональной самореализации представляет собой наличие определенных индивидуально-личностных качеств, на базе которых происходит процесс подготовки к профессиональной самореализации во время его учебы в виші и формированию профессионально важных качеств личности. Выделение блоков качеств, необходимых для сформированности психологической готовности к профессиональной самореализации позволило определить и обосновать критерии оценки с соответствующими им показателями: коммуникативный критерий (умение наладить контакт и взаимодействовать с ближним на вербальном и эмпатийному уровнях); эмоционально-волевой критерий (эмпатия, настроение, эмоциональная стойкость, стойкость к стрессовым ситуациям, жизнерадостность, стойкая психика и т. п.); интеллектуально-

смысловой критерий (высокий уровень интеллекта, эрудиция, развитое мышление, аналитический состав ума, рефлексия); мотивационно-познавательный критерий (креативность, адекватная самооценка, изобретательность, высокий уровень мотивации достижения, любознательность, инициативность, стремление к саморазвитию и самореализации); морально-этический критерий (чуткость, ответственность, вежливость, тактичность, человечность, честность, альтруизм, бескорыстие, доброжелательность, трудолюбие, искренность, человечность).

Ключевые слова: критерии оценки, показатели, уровни готовности, психологическая готовность, профессиональная самореализация, будущие педагоги.

Дата отримання статті: 14.06.2017

Дата рекомендації до друку: 28.06.2017

РОЛЬ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ЮНАКА

УДК: 159.923.2

Камінська Ольга Володимирівна

*Доктор психологічних наук, доцент, професор
кафедри загальної психології та психодіагностики
Рівненського державного гуманітарного універси-
тету м. Рівне (Україна)*

Анотація. Стаття присвячена аналізу ролі рефлексії в процесі розвитку самосвідомості особистості юнацького віку. Проаналізовано погляди вітчизняних та зарубіжних вчених на феномен рефлексії, встановлено її вплив на становлення особистості. Визначено підходи до аналізу самосвідомості, її структури та механізмів. Встановлено, що важливим елементом самосвідомості є самоставлення особистості, що відображає модальність сприйняття юнаком самого себе та ґрунтується на домінуючих характеристиках «Я-концепції». Емпіричним шляхом досліджено рівень розвитку рефлексії в юнаків та встановлено його зв'язок зі специфікою самоставлення як компоненту самосвідомості. Доведено, що високий рівень розвитку рефлексії в юнацькому віці корелює з адекватністю самоставлення, самоповагою, аутосимпатією, самоприйняттям та найбільшою мірою з саморозумінням.

Ключові слова: рефлексія, самосвідомість, самооцінка, самоставлення.

Постановка проблеми. В умовах трансформацій сучасного соціуму особливо важливим є створення умов, сприятливих для формування особистості. Однією з таких умов ми вбачаємо розвиток самосвідомості юнаків, що сприятиме їх особистісному зростанню та професійній самореалізації в подальшому, формуванню активної життєвої позиції. Одним з провідних засобів розвитку самосвідомості є формування рефлексивності, як якості, що забезпечує глибокий аналіз власної особистості

та специфіки взаємодії з соціумом, що, в свою чергу, сприяє виділенню актуальних напрямків самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В сучасній науці проводяться численні дослідження особливостей самосвідомості осіб різного віку. Зокрема О. Г. Спіркін вважає, що здатність до самосвідомості та самопізнання – це виключний здобуток людини, яка усвідомлює саму себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дій. Він стверджує, що тіль-

ки в цій формі і може існувати самосвідомість, основна особливість якої в тому, що вона орієнтована на осмислення людиною своїх вчинків, почуттів, думок, мотивів поведінки, інтересів, свого становища в суспільстві. Самосвідомість – знання людини про саму себе. Завдяки самосвідомості людина сприймає себе як індивідуальну реальність, відокремлену від природи та інших людей [6, с. 141].

І. І. Чеснокова вважає, що самосвідомість відображує єдність трьох сторін: пізнавальної (самопізнання), емоційно-ціннісної (самоставлення) і дієво-вольової чи регулятивної (саморегуляція). Це складний психічний процес, суть якого полягає у сприйнятті особистістю багатьох образів самого себе в різних ситуаціях діяльності й поведінки, у всіх формах взаємодії з іншими людьми та в поєднанні цих образів у єдине цілісне утворення – в уявлення, а потім в поняття свого власного «Я» як суб'єкта, що відрізняється від інших. У результаті розгорнутих актів самосвідомості, яка стає все більш складною, в міру збільшення кількості образів, що інтегруються в уявлення і поняття про самого себе, формується все більш бездоганний, глибокий і адекватний образ власного «Я» [9, с. 29-30].

Н.Є. Трофименко робить спробу узагальнити погляди вітчизняних та зарубіжних вчених і розглядає самосвідомість як установче утворення, яке складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного і поведінкового, які мають відносну незалежну логіку розвитку, однак у своєму реальному функціо-

нуванні взаємопов'язані. Сам зміст образу «Я», якості, які утворюють його формально структурні характеристики, визначають як окрему самооцінку, так і глобальне ставлення до себе у вигляді самоприйняття чи самовідторгнення [8].

Праці цих учених підтверджують наявність взаємодії афективних і когнітивних процесів у самосвідомості, при цьому стверджується, що як емоційна, так і когнітивна оцінка виникає при порівнянні уявлень особистості, що сформувались відносно власної «Я-концепції».

Самосвідомість як результат часто описується в термінах «Я-концепції». Думки про те, що в «Я-концепції» поряд із самооцінкою можна виділити ще одну складову і позначити її поняттям «самоцінність», висловлювалася в роботах В. Сатір [5].

На наш погляд, цікавою є класифікація компонентів самосвідомості, запропонована І. С. Коном. Вона відрізняється від інших за критерієм диференціації структурних елементів самосвідомості. Він виділяє в структурі самосвідомості чотири компоненти: усвідомлення своєї тотожності, усвідомлення власного «Я», усвідомлення своїх психічних властивостей і певну систему соціально-моральних самооцінок [2, с. 232-240]. Така кількість структурних компонентів категорії «самосвідомість», які умовно виділяються, не є остаточною.

В. Кайгер, в свою чергу, виділяє дві групи елементів, з яких складається самосві-

домість: елементарні когнітивно-оцінні структури та амбівалентні або мультивалентні за оцінками елементи. Він також стверджує, що структура самосвідомості має переважно підсвідоме існування, бо чітке й повне усвідомлення власної особистості й переживань, психічних процесів і дій вимагається від людини тільки в певних проблемних ситуаціях [2].

С. Л. Рубінштейн критикує погляд на самосвідомість, згідно з яким наявність психічного співпадає з його усвідомленням, сутність психіки в тому, що вона є знанням про самого себе, психічне ототожнюється зі свідомістю, свідомість – із самосвідомістю. У результаті психічне обмежується сферою усвідомленого. Він виділив в структурі самосвідомості самоставлення як один із провідних компонентів та вважав, що воно має опосередкований характер і зумовлюється життєвим досвідом особистості [3, с. 236].

На нашу думку, однією з найбільш відомих концепцій природи самосвідомості є теорія В. В. Століна [7], в основу якої було покладено положення О. М. Леонтьєва про взаємозв'язок свідомості та діяльності. Однією з основних структурних одиниць свідомості вважається уявлення про особистісний зміст. При цьому самосвідомість особистості скерована на її власний спосіб інтеграції діяльності. У відповідність з цією концепцією самоставлення не є наслідком знань про себе чи реакцією на певні аспекти образу «Я». Воно пов'язується з реальною життєдіяльністю

суб'єкта саме через особистісні мотиви.

В. В. Столін використовує поняття «глобальне самоставлення», яке він розглядає як суму емоційних компонентів. Адитивність самоставлення полягає в тому, що один із окремих його компонентів, наприклад, таких як саморозуміння, самоповага, самовпевненість, не має суттєвого впливу на інтегральне самоставлення. Тобто, при відсутності порушень у структурі самосвідомості, зменшення одного з цих показників може бути збільшене за рахунок іншого, таким чином, інтегральне чи глобальне самоставлення залишається на відносно стабільному рівні [7, с. 170-171].

Самоставлення у вітчизняній літературі розглядається як складна багаторівнева емоційно-оціночна система, яка поділялась на два блоки – об'єктивний («Я», як об'єкт) та суб'єктивний («Я», як суб'єкт). Обидва ці способи самоставлення реалізуються завдяки когнітивній активності, емоційним реакціям і системам дій або готовності до таких дій стосовно самого себе [4].

Розмаїття наукових поглядів щодо структури самосвідомості дозволяє нам більш чітко зрозуміти сутність цього феномену через виділення когнітивного, афективного та поведінкового компонентів. Аналізуючи різні аспекти і поділяючи їх на більш дрібні складові, ми маємо змогу уявити процес становлення самосвідомості. Самоставлення реалізується через афективну складову самосвідомості, яка нерозривно пов'язана з когнітивним компоне-

нтом, оскільки саме на основі знань про себе в людини виникає ставлення до власної особистості, яке може бути позитивним чи негативним, адекватним чи ні. І вже на основі самоставлення будується модель вчинків та дій, яка і утворює поведінковий чи регулятивний компонент самосвідомості. Узагальнюючи все вищесказане, слід зазначити, що саме самоставлення є одним із важливих елементів самосвідомості.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених аналізу піднятого питання, не достатньо дослідженим залишається вплив рефлексії на розвиток самосвідомості юнака.

Враховуючи це **метою статті** є визна-

методики: методика визначення рівня розвитку рефлексивності А. В. Карпова, тест двадцяти тверджень самоставлення М. Куна і Т. Мак Партланда, тест-опитувальник самоставлення В. В. Століна.

Для дослідження особливостей розвитку рефлексії в юнаків нами була використана методика А. В. Карпова, результати якої представлені в таблиці 1.

За результатами дослідження виявлено, що у дівчат рівень розвитку рефлексії вищий, ніж у хлопців. Завдяки розвинутій рефлексії дівчата мають здатність до самосприймання змісту власної психіки і його аналізу, а також розуміння психіки інших людей, що включає,

Таблиця 1

Особливості розвитку рефлексії за методикою А.В. Карпова (%)

Рівні	Високий	Середній	Низький
Респонденти			
узагальнений показник	17,6	70	12,4
дівчата	24,6	67,7	7,7
хлопці	10,7	72,3	17

чення ролі рефлексії в процесі розвитку самосвідомості особистості юнацького віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою встановлення впливу рефлексії на особливості самоставлення як компоненту самосвідомості було проведено емпіричне дослідження. Воно здійснювалось протягом 2017 р. та охопило 98 осіб, що навчаються на першому курсі в Рівненському державному гуманітарному університеті. Використано такі

поряд із рефлексивністю, можливість стати на місце іншого, а також механізми проєкції, ідентифікації, емпатії.

Рефлексія забезпечує самоконтроль поведінки в ситуації, що є для особистості актуальною, осмислення її елементів, аналіз подій, що відбуваються, здатність людини до співвіднесення своїх дій з ситуацією і їх координації у відповідності з умовами, що змінюються і власним станом. Дівчата з розвиненою ре-

флексією постійно аналізують події, що відбуваються, процеси прийняття рішення характеризуються виваженістю, проявляється значна схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях. Також проявляється схильність до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і подій, що вже відбулися. В цьому випадку аналізуються передумови, мотиви і причини того, що відбулося, зміст минулої поведінки, а також її результати, і особливо допущені помилки. Поряд з цим для дівчат юнацького віку характерна схильність до аналізу діяльності, що планується, прогнозування наслідків власних дій. В цьому випадку рефлексивність проявляється у чіткому плануванні деталей власної поведінки, в спрямуванні на майбутні події. Рефлексивність залежить від рівня розвитку інших когнітивних і особистісних якостей та в той самий час впливає на них, оскільки дозволяє більш повно та глибоко проаналізувати власні властивості, особливості та риси характеру, виявити певні недоліки в особистісному розвитку та ефективно працювати над їх усуненням. Важливою характеристикою рефлексивності є можливість організації і координації індивідуальних якостей особистості. Рефлексивність дозволяє конструювати та вдосконалювати психічні якості, зумовлює формування більш складного внутрішнього світу людини.

Високий рівень розвитку рефлексії пов'язаний зі сформованою самосвідомістю, здатністю людини об'єктивно оцінювати свої

можливості та досягнення, а також риси характеру та особистісні властивості. Він дає змогу ефективно планувати власні дії та передбачувати їх наслідки, оцінювати свою поведінку, усвідомлювати сильні сторони особистості та притаманні недоліки.

У хлопців юнацького віку спостерігається нижчий рівень розвитку рефлексії. Це зумовлює гіршу здатність до пізнання себе, нездатність об'єктивно оцінити свої позитивні та негативні риси, виробити оптимальне ставлення до себе. Нездатність усвідомити багатогранність свого внутрішнього світу, вірно оцінити власні дії та можливості призводить до виникнення емоційного дискомфорту. Низький рівень розвитку рефлексії супроводжується амбівалентним ставленням до себе, що зумовлено невідповідністю власних самооцінок та оцінок оточуючих, нездатністю виробити стійкий та послідовний погляд на особистісні властивості, якості та риси характеру.

Отже, як показують результати використаної методики, дівчатам притаманний вищий рівень розвитку рефлексивності, що дозволяє краще розуміти себе, глибше усвідомлювати особистісні прояви та риси характеру. Хлопці відрізняються менш розвинутою здатністю до рефлексії, що зумовлює обмеженість уявлень про власне «Я», виділення меншої кількості особистісних характеристик, які є нестійкими та не зовсім адекватними.

Для встановлення взаємозв'язку рівня

розвитку рефлексії з особливостями самоствалення як компоненту самосвідомості використовувався коефіцієнт кореляції (за Пірсоном). Встановлено, що високий рівень розвитку рефлексії корелює з самоповагою $r = + 0,703$ ($p \leq 0,05$), аутосимпатією $r = + 0,722$ ($p \leq 0,05$), самоприйняттям $r = + 0,698$ ($p \leq 0,05$), саморозумінням $r = + 0,864$ ($p \leq 0,05$).

Для більш глибокого аналізу розвитку рефлексії в юнаків використовувався тест двадцяти тверджень самоствалення М. Куна і Мак Партланда. При цьому висловлювання в самохарактеристиках були розділені на перцептивні, тобто ті, які ґрунтуються на оцінці інших людей, та рефлексивні – засновані на самоаналізі особистості юнака. Ці дві групи висловлювань були розділені на позитивні й негативні. На основі цього була складена таблиця 2.

Отримані результати свідчать про те, що рефлексивні судження переважають над перцептивними. Але наявність досить значної кількості перцептивних характеристик свідчить про недостатній розвиток рефлексій у

групі. Переважання позитивних характеристик свідчить про високий рівень самоповаги та самоприйняття, про позитивне емоційно-ціннісне ставлення до себе. Те, що поряд з позитивними, юнаки виділяють і негативні риси своєї особистості, свідчить про сформовану самосвідомість, що дозволяє більшості опитаних скласти адекватне уявлення про себе.

Серед перцептивних характеристик також переважають позитивні. Так, показник позитивних характеристик становить 22%, тоді як негативних – 15,3%. Це свідчить про те, що юнаки більшою мірою схильні приймати і передавати позитивну інформацію про себе, яка не загрожує цілісності «Я-образу». Але наявність негативних перцептивних характеристик свідчить про те, що опитувані знають про свої негативні риси, але не завжди приймають цю інформацію, і тому говорять про свої недоліки від третьої особи. Наприклад: «Кажуть, я ледача; інші вважають мене безініціативною; на думку інших людей, я невдаха» і т.п.

Порівнюючи рефлексивні характерис-

Таблиця 2.

Співвідношення перцептивних і рефлексивних самохарактеристик за тестом двадцяти тверджень самоствалення М.Куна і Мак Партланда (%)

Рівні Респонденти	Перцептивні	Рефлексивні "+"	Перцептивні	Рефлексивні "-"
всі респонденти	22	42,1	15,2	20,7
дівчата	7,5	63,5	6,2	22,8
хлопці	36,5	20,7	24,2	18,6

Де: «+» – позитивні характеристики; «-» – негативні характеристики.

тики хлопців та дівчат, бачимо, що показник негативних характеристик у дівчат дещо вищий (22,8 % у дівчат та 18,6 % у хлопців). Отже, дівчата виділяють у собі більше негативних рис, ніж хлопці, що пов'язано з більш адекватним сприйняттям себе. Тобто, хлопці часто не помічають вад та недоліків, які притаманні їх особистості, орієнтуються тільки на позитивні самооцінки, що свідчить про бідніший об'єм уявлень про себе, недостатньо сформовану самосвідомість. Дівчата ж здатні оцінити себе об'єктивно, не проявляючи прагнення нівелювати власні недоліки. Крім того, дівчата виділяють більшу кількість самохарактеристик в цілому. Їх самоописи є розширеними, аналізуються та оцінюються різні особистісні сфери й прояви.

При аналізі показника позитивних рефлексивних характеристик помітно, що дівчата мають значно вищий показник (63,5% у дівчат та 20,7% у хлопців). Це вказує на тенденцію дівчат краще усвідомлювати як свої позитивні, так і негативні риси, що пов'язано з більш високим рівнем сформованості у них самосвідомості.

Порівнюючи перцептивні характеристики, бачимо, що показник позитивних висловлювань набагато більший у хлопців (36,5%, тоді як у дівчат – 7,5%). Це вказує на схильність хлопців оцінювати себе зі слів оточуючих, переказуючи думки інших стосовно себе, що, в свою чергу, підтверджує слабку здатність об'єктивно оцінити себе, тому

що оцінки оточуючих можуть бути суперечливими та неадекватними. Хлопці виділяють у собі більше позитивних перцептивних характеристик, тобто, з інформації, яку вони отримують від оточуючих стосовно їх «Я», вони обирають ту, яка характеризує їх із позитивної сторони, підкреслює переваги.

При порівнянні негативних перцептивних характеристик помітно, що вони переважають у хлопців (24,2%, тоді як у дівчат – 6,2%). Це пов'язано з тим, що в хлопців більший загальний показник перцептивних характеристик. Оскільки показник хлопців вищий – це говорить про їх залежність від думки оточуючих.

У дівчат значно переважає кількість рефлексивних характеристик. Дівчата більш глибоко оцінюють себе, краще усвідомлюють свої особистісні риси, індивідуальні властивості, і хоча думка оточуючих є для них важливою, вона не змінює «Я-образу», який ґрунтується на глибинному усвідомленні власних рис.

Отже, в процесі дослідження виявлено відмінності у співвідношенні перцептивних і рефлексивних характеристик. Так, у дівчат рефлексивні характеристики значно переважають. Це вказує на те, що дівчата краще усвідомлюють свої особистісні характеристики та особливості власного «Я». Хлопці ж орієнтуються на оцінку оточуючих, яка часто буває неоднозначною і непослідовною, що заважає юнаку сформувати чіткий та глибокий

«Я-образ». З цього випливає тенденція до завищення юнаком своєї самооцінки, оскільки він перестає помічати негативну інформацію про себе та орієнтується тільки на позитивні оцінки оточуючих, що допомагає уникнути неузгодження чи зниження самооцінки.

Аналіз отриманих результатів, перевірка їх статистичної значущості показала, що чим менше перцептивних характеристик при описі власного «Я» використовує юнак, тим адекватніше його самоставлення. Так, коефіцієнт кореляції (за Пірсоном) адекватності самоставлення з перцептивними характеристиками становить $r = -0,688$ ($p \leq 0,05$), тоді як з рефлексивними $r = +0,772$ ($p \leq 0,05$). Таким чином, у юнацькому віці відзначається переважання рефлексивних характеристик, які пов'язані з адекватністю самоставлення.

Висновок: високий рівень розвитку рефлексії в юнацькому віці пов'язаний з адекватністю самоставлення, самоповагою, ауто-симпатією, самоприйняттям та найбільшою мірою з саморозумінням.

Перспективним напрямком дослідження є проведення подальших емпіричних досліджень та розробка програми розвитку рефлексії в юнаків.

Перелік використаних джерел:

1. *Кайгер В.* Одиниці самосвідомості «образу Я» особистості / В. Кайгер // Соціальна психологія : Український науковий журнал. – К., 2006. – №6. – С. 68-71.

2. *Кон И. С.* Открытие «Я» / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1998. – 367 с.

3. *Рубинштейн С. А.* Бытие и сознание. О месте психического в общей взаимосвязи явлений материального мира / С. А. Рубинштейн. – М.: АН СССР, 1997. – 327 с.

4. *Сарджвеладзе Н. И.* Личность и её взаимодействие с социальной средой / Н. И. Сарджвеладзе [Электронный ресурс] – Режим доступа до джерела : <http://psylib.org.ua/books/sarjv01/txt05.htm>- Вільний. - 15.06.2017.

5. *Сатир В.* Как строить себя и свою семью [пер. с англ.] / В. Сатир. – М.: Педагогика – Пресс, 1992. – 123 с.

6. *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1992. – 303 с.

7. *Столин В. В.* Самосознание личности / В. В. Столин. – М.: МГУ, 1993. – 284 с.

8. *Трофименко Н. С.* Самоставлення як один з ефективних компонентів розвитку самосвідомості в сучасних умовах / Н. С. Трофименко [Электронный ресурс] – Режим доступа до джерела : http://www.rusnauka.com/DN2006/Psichologia/5_trofimenko.dok.htm.- Вільний. - 12.06.2017.

9. *Чеснокова И. И.* Проблема сознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М.: Наука, 1997. – 144 с.

References (Transliteration):

1. *Kaiher V.* Odyntsi samosvidomosti «obrazu Ya» osobystosti / V. Kaiher // Sotsialna psykholohiia : Ukrainyskyi naukovyi zhurnal. – K., 2006. – №6. – С. 68-71.

2. *Kon Y. S.* Otkrutye «Ja» / Y. S. Kon. – М.: Polytyzdat, 1998. – 367 s.

3. *Rubynshtein S. A.* Butye y soznanye. O meste psykhycheskoho v obshchei vzaymosvyazy yavleni materyalnoho myra / S. A. Rubynshtein. – М.: AN SSSR, 1997. – 327 s.

4. *Sardzhveladze N. Y.* Lychnost y ee vzaymodeistvye s sotsyalnoi sredoi / N. Y. Sardzhveladze [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do dzherela : <http://>

- psylib.org.ua/books/sarjv01/txt05.htm- Vilnyi. -
15.06.2017.
5. *Satyr V. Kak stroyt sebia y svoiu semiu* [per. s anhl.] / V. Satyr. – M.: Pedahohyka – Press, 1992. – 123 s.
6. *Spyrkyn A. H. Soznanye y samosoznanye* / A. H. Spyrkyn. – M. : Polytyzdat, 1992. – 303 s.
7. *Stolyn V. V. Samosoznanye lychnosti* / V. V. Stolyn. – M.: MHU, 1993. – 284 s.
8. *Trofymenko N. Ye. Samostavleniia yak ody n z efektyvnykh komponentiv rozvytku samosvidomosti v suchasnykh umovakh* / N. Ye. Trofymenko [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu do dzherela : http://www.rusnauka.com/DN2006Psychologia/5_trofimenko.dok.htm. - Vilnyi. - 12.06.2017.
9. *Chesnokova Y. Y. Problema soznaniia v psykhologii* / Y. Y. Chesnokova. – M.: Nauka, 1997. – 144 s.

Kaminska Olga

Doctor of Psychological Sciences, associate professor, assistant professor of general psychology and psychodiagnostics Rivne State Humanitarian University, Rivne (Ukraine)

THE ROLE OF REFLECTION IN THE PROCESS OF DEVELOPMENT OF SELF-CONSCIOUSNESS IN YOUNGERIC AGE

ABSTRACT

The article is devoted to the analysis of the role of reflection in the process of developing the self-consciousness of a person of youth. The views of domestic and foreign scientists on the phenomenon of reflection are analyzed, and its influence on the formation of personality is established. Approaches to the analysis of self-consciousness, its structure and mechanisms are determined. It is established that an important element of self-consciousness is the self-relationship

of the individual, which reflects the modality of the perception of the young men themselves and is based on the dominant characteristics of the «I-concept». When conducting an empirical study, the following methods were used: the method for determining the level of development of reflexivity Karpova, test of twenty assertions of the self-relationship of M. Kuhn and T. Mak Partland, test -questionnaire of self-relations V.V. Stolin. During the research, differences in the ratio of perceptual and reflexive characteristics were revealed. Thus, in girls the reflexive characteristics are much more prevalent. This indicates that the girls better understand their personal characteristics and the characteristics of their own «I». Young people are guided by the assessment of others, which is often ambiguous and inconsistent, which prevents the formation of a clear and deep «I-image». From this follows the tendency to overstate the young men of their self-esteem, as he ceases to notice negative information about himself and focuses only on positive assessments of others, which helps to avoid inconsistency or reduce self-esteem. Empirically, the level of development of reflexion in young men has been studied and its relation to the specifics of the self-relationship as a component of self-consciousness has been established. It is proved that the high level of development of reflexion in adolescence correlates with the adequacy of self-relationship, self-esteem, autosympathy, self-acceptance and, to the greatest extent, self-understanding.

Key words: reflexion, self-awareness, self-esteem, self-relationship.

Каминская Ольга Владимировна

Доктор психологических наук, доцент, профессор кафедры общей психологии и психодиагностики Ровенского государственного гуманитарного университета, г. Ровно (Украина)

РОЛЬ РЕФЛЕКСИИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ САМОСОЗНАНИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу роли рефлексии в процессе развития самосознания личности юношеского возраста. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на феномен рефлексии, установлено его влияние на становление личности. Определены подходы к анализу самосознания, его структуры и механизмов. Установлено, что важным элементом самосознания является самоотношение личности, которое отражает модальность восприятия юношей себя и основывается на доминирующих характеристиках «Я-концепции». При проведении эмпирического исследования использованы следующие методики: методика определения уровня развития рефлексивности А.В. Карпова, тест двадцати утверждений самоотношения М. Куна и Т. Мак Партланда, тест-опросник самоотношения В.В. Столина. В процессе исследования выявлены различия в соотношении перцептивных и рефлексивных характеристик. Так, у девушек рефлексивные характеристики значительно преобладают. Это

указывает на то, что девушки лучше понимают свои личностные характеристики и особенности собственного «Я». Юноши же ориентируются на оценку окружающих, которая часто бывает неоднозначной и непоследовательной, что мешает сформировать четкий и глубокий «Я-образ». Из этого следует тенденция к завышению юношей своей самооценки, поскольку он перестает замечать негативную информацию о себе и ориентируется только на положительные оценки окружающих, что помогает избежать несогласованности или снижения самооценки. Эмпирическим путем исследован уровень развития рефлексии у юношей и установлена его связь со специфической самоотношения как компонента самосознания. Доказано, что высокий уровень развития рефлексии в юношеском возрасте коррелирует с адекватностью самоотношения, самоуважением, аутосимпатией, самопринятием и в наибольшей степени – с самопониманием.

Ключевые слова: рефлексия, самосознание, самооценка, самоотношение.

Дата отримання статті: 15.06.2017

Дата рекомендації до друку: 20.06.2017

РЕЛІГІЙНА ВІРА ЯК ЧИННИК ПОДОЛАННЯ КРИТИЧНИХ ЖИТТЄВИХ СИТУАЦІЙ

УДК: 234.2+159.96.

Предко Денис Єрофєйович

Кандидат філософських наук, асистент кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

Ларін Дмитро Ігорович

Аспірант кафедри загальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, м. Київ (Україна)

Анотація. Висвітлюється сенсожиттєва спрямованість релігійної віри та виявляється її можливості в подоланні критичних життєвих ситуацій. Стверджується, що релігійна віра здатна пом'якшити чи подолати певні життєві ситуації, виступаючи інтегратором та мобілізатором особистісних ресурсів. Наголошується на терапевтичній функції релігійної віри, яка задовольняє психологічні потреби індивіда, «пом'якшує» екзистенційну напругу, надає емоційну розрядку і заспокоєння, стабілізує душевний стан особистості. Фатальна особливість релігійної віри уможлиблює її розгляд як складову особистісних ресурсів.

Ключові слова: релігійна віра, критична життєва ситуація, сенс життя, фатальність, особистісний ресурс.

Постановка проблеми. В умовах сучасних глобалізаційних процесів, коли предметний зміст ціннісного світу людини все більше урізноманітнюється, психологічна наука, використовуючи формування уявлень про психічний і духовний розвиток особистості в контексті транскультурального і багаторівневого підходу, дедалі частіше звертається до дослідження ірраціональних систем світовід-

чуття, до тих духовних надбань, які дотичні до абсолютного сенсу, граничних основ рефлексуючого змісту буття.

У зв'язку з цим особливе місце в системі психологічного знання займає екзистенційно-духовна парадигма, яка розглядає розвиток і становлення особистості як творчий пошук людиною свого призначення, актуалізації своїх життєвих можливостей. Однак життєвий

шлях особистості пов'язаний з проходженням різних критичних ситуацій, які здатні як інтегрувати її, так і дезінтегрувати. Часто-густо таким психологічним конструктом стає релігійна віра, як унікальний імператив ідентичності особистості, завдяки якому вона прилучається до царини трансцендентного, можливості духовно збагатитися та пом'якшити чи подолати критичну життєву ситуацію.

Аналіз досліджень і публікацій. Сьогодні проблематика «людина в критичних ситуаціях» все активніше розробляється в психології особистості, соціальній психології, психотерапевтичній практиці тощо. Вивчення психологічного подолання важких життєвих ситуацій пов'язано з дослідженнями психологічного захисту (Г. Вайлант, Л. Вассерман, Ф. Василюк, Р. Грановська, І. Нікольська, Н. Хаан та ін.); психічної та соціально-психологічної адаптації (Ф. Березін, Л. Дика, С. Шапкін); подолання стресів (В. Бодров, А. Біллінг, С. Карвер, Р. Лазарус, У. Леєр, Р. Моос, Г. Томе, Ш. Фолкман, М. Шейер); саморегуляції діяльності та поведінки, регулювання функціональних станів (В. Бодров, О. Конопкін, А. Леонова, В. Марищук, А. Прохоров, Є. Сергієнко); активності і її ролі в подоланні життєвих труднощів (Б. Ананьєв, К. Абульханова, А. Білоусова, Б. Ломов та ін.). Відтак у останній час появилось багато досліджень про критичні життєві ситуації, зокрема стрес, фрустрацію, конфлікт і кризу. Однак теоретичні уявлення про критичні си-

туації розвинені досить слабо. Особливо це стосується проблеми дослідження взаємозв'язку релігійної віри та різних життєвих ситуацій, коли спостерігається порушення психічної, душевної, емоційної рівноваги. **Мета нашого** дослідження – з'ясувати роль релігійної віри в критичних життєвих ситуаціях особистості.

Виклад основного матеріалу. Продуктивною для розуміння ролі релігійної віри, як чинника подолання критичних життєвих ситуацій, є думка М. Мамардашвілі про віднайдення людиною певної «точки опори» в житті, що уможливорює «виходити за межі будь-якої культури, будь-якої ідеології, будь-якого суспільства і знаходити підстави свого буття, які не залежать від того, що трапиться в часі із суспільством, культурою, ідеологією чи соціальним рухом. Це і є так звані особистісні підстави» [4, с. 114]. За допомогою віри людина знаходить «точку опори», яка є, на переконання М. Мамардашвілі, запорукою і умовою «нерозпаду особистості» [4, с.114]. Перспективним у методологічному плані є також підхід А. Козирєвої, яка вважає віру інтегральним станом людини, тобто таким, що цілісно охоплює всі аспекти людської особистості – розум, почуття і діяльнісний аспект психіки людини [2, с.154]. При цьому дослідниця зазначає, що емоційні, інтелектуальні і вольові теорії віри склалися саме завдяки традиційному поділові психіки людини. Однак, коли ми говоримо про віру, як стан індивіда, не варто

виокремлювати в ній різні аспекти волі, думки та емоції, оскільки все це існує водночас і синкретично в єдиному акті віри. Ці елементи дійсно можуть утворюватися в акті віри в різних співвідношеннях, але, на нашу думку, переважання емоційних чи інтелектуальних стимулів залежить лише від індивідуальної психологічної конституції кожної конкретної особи, яка переживає стан віри. Навряд чи можна говорити про різні види віри. Коли ж йдеться про відчужене від індивіда існування віри, її доцільніше називати віруванням, підкреслюючи, що мається на увазі лише її змістовна сторона. Отже, потрібно розрізняти віру як психологічний акт, інтегральний стан людини та вірування, тобто формулювання, певний концептуально оформлений ідейний компонент.

Зазвичай найсильнішими критичними ситуаціями особистості є ті, що пов'язані з усвідомленням власної смертності (невеликовна хвороба, участь в бойових діях тощо) або зіткнення зі смертю іншого (переживання втрати близької людини). Критична ситуація переживається особистістю по-різному. З одного боку, вона може викликати руйнівну дію, підвищуючи тривогу і депресію, почуття безпорадності і безнадійності, що може привести до життєвої кризи, а з іншого – надати сенс життю, зробити його більш повним і змістовним. У будь-якому випадку зіткнення з критичною ситуацією болісно переживається особистістю і змінює її ставлення до життя, смерті, себе і цінностей, що формує

різні життєві стратегії, які допомагають людині вийти з критичної ситуації. Все зазначене вище дозволяє говорити про необхідність психологічної допомоги особам, які перебувають у критичній життєвій ситуації.

Безперечно, критичні ситуації змінюють ставлення особистості до життя, до самого себе, інших. Напрямок цих змін буде залежати від можливості особистості інтегрувати психотравмуючий досвід, пов'язаний з критичною ситуацією, а також від ставлення до самої ситуації. Тому й проблема взаємозв'язку релігійної віри та критичних життєвих ситуацій має багато зрізів. Ми спробуємо продемонструвати, що релігійна віра, сенс життя є, по суті, єдиним вузлом, завдяки якому розгортається життєва ситуація. Загальновідомо, що в основі релігійного світогляду лежить проблема життя та смерті, яка в багатьох релігійних системах стає проблемою «спасіння». Тобто «правильне життя» є запорукою «безсмертя» в тій чи іншій формі, власне, наповнення життя смислом, натомість «неправильне» – призводить до мук, смерті та всіляких негараздів.

За Д. Магнусоном [3, с.28-33], при аналізі ситуації її елементи можна поділити на дві групи. Першу групу Д. Магнусон називає власне визначаючі ситуаційні властивості – це складність, ясність, сила і сприяння. До другої групи відносяться властивості ситуації, пов'язані з людиною – це завдання, правила, ролі, цілі, очікування, мотивації. Продовжуючи розвиток ідеї про способи аналізу ситуації, автор

пропонує рівні її аналізу: через зовнішні, об'єктивні прояви; через сприйняття і переживання діючих індивідів в контексті ситуації; через загальні інваріантні характеристики ситуації; через опис конкретних ситуацій.

Для того, щоб зрозуміти дослідження релігійної віри, пов'язані як з розумовим, так і з фізичним здоров'ям, нам потрібно досягнути проблему життєвих критичних ситуацій у людей похилого віку. Старість є важливим стресовим чинником для багатьох людей. Відомий американсько-німецький психолог Е. Еріксон останні роки життя особистості ідентифікував як боротьбу між власною цілісністю та відчаєм. Адже старіюча людина повинна протистояти ряду помітних змін та втрат: фізичні та розумові навички погіршуються, особистісна значимість знижується після виходу на пенсію, вмирають близькі люди і, нарешті, єдине, що залишається, це розуміння того, що життя може швидко закінчитись. В цей період також зростає сприйнятливості до хвороб, серед яких є підвищення ймовірності раку, захворювань серця, артриту та неврологічні розлади.

Встановлення у такому ракурсі зв'язків між вірою і раціональним пізнанням відповідає одній з духовних тенденцій нашого часу, яка полягає у подоланні суперечності між вірою і мисленням. Хто хоче вірити, має навчитися іти і шляхом мислення. Віра без мислення є обхідним маневром, надто далеким від справжнього Життя. Відомий православний психіатр Д. Мелехов вважав, що релігійні пе-

реживання допомагають чинити опір хворобі, пристосуватися до неї, компенсувати частково психічний дефект. На думку Г. Оллпорта, психіатрія і релігія повинні тісно співпрацювати. Про психотерапевтичний потенціал релігійної віри свідчать такі дослідження. О. Венгер та О. Чабан провели обстеження 64 хворих, які знаходились на стаціонарному лікуванні в обласній клінічній психоневрологічній лікарні з діагностованим невротичним розладом [1, с.24]. Підбір пацієнтів проводився за критеріями феноменологічної схожості та невротичної належності психопатологічних проявів. Метою дослідження було встановлення залежності розвитку невротичного впливу ступеня релігійності на формування та особливості синдрому комплексу.

Було виділено 5 ступенів релігійності з відповідними критеріями: I — невіруючі; II — віруючі без дотримання атрибутів віри; III — віруючі з нестійкими переконаннями; IV — віруючі з стійкими переконаннями; V — віруючі з всеохоплюючими переконаннями. Відповідно було встановлено у I групі рівень невротизації — 38,6; психопатизації — 37,6; у II групі рівень невротизації — 32,6; психопатизації — 30,8; у III групі рівень невротизації — 28,4; психопатизації — 27,1; у IV групі рівень невротизації — 20,4; психопатизації — 18,2; у V групі рівень невротизації — 16,2; психопатизації — 12,0. Було встановлено, що із зростанням інтенсифікації релігійної віри спостерігалось зниження рівнів невротизації та пси-

хопатизації. На основі досліджень було встановлено, що віруюча людина захищена від невротичних проявів більше, ніж людина невіруюча.

Дослідження, які були проведені в США свідчать, що релігійність постійно зростає упродовж дорослішання людини. 47% респондентів у віці від 19 до 29 років відзначили, що релігія відіграє важливу роль у їхньому житті, 72% – старше 65 вважають так само [7, с.175]. Відтак через вікову призму можна чітко відстежити зростання ролі релігійної віри під час критичних життєвих ситуацій. Ряд досліджень, які були проведені американськими вченими засвідчують, що релігійна віра допомагає літнім людям, що знаходяться у критичному стані. Наведемо приклад дослідження [7, с.183], у якому приймало участь 232 кардіопациєнти літнього віку; 21 людина з них згодом померла. Дослідники проаналізували життєві орієнтири померлих та живих за різними критеріями, які включали у себе такі аспекти особистості: соціальна взаємопідтримка, релігійна приналежність, участь у релігійних заходах, рівень релігійності пацієнтів, відчуття сили та комфорту, що надавала їм релігійна віра. Так як кількість померлих була незначною – результати були чіткими: рівень смертності серед нерелігійних був у тричі більший, ніж серед активних учасників релігійних практик. Серед тих, хто був доволі релігійним та тих, кому віра надавала силу та комфорт, смертність була значно меншою. Отже, в да-

ному випадку, релігійна віра, «пом'якшуючи» екзистенційну напругу, сприяла подоланню критичної життєвої ситуації.

Зазвичай патологічні реакції горя як різновид психогенних депресій, що виникають у зв'язку зі смертю близької людини, широко поширені в похилому віці. При обстеженні осіб похилого віку, які відвідують територіальний центр соціального обслуговування, було встановлено факт частого звернення пацієнтів з патологічними реакціями горя до релігійної віри та релігійної практики для полегшення критичної життєвої ситуації [5, с. 95-96]. Метою роботи було визначити можливість лікувального та реабілітаційного впливу релігійної віри в осіб літнього віку з патологічними реакціями горя і станами самотності, що виникли після смерті чоловіка. Об'єктом вивчення стали 42 жінки у віці від 61 до 83 років з наявністю клінічних проявів патологічних реакцій горя як варіанти психогенної депресії, що виникли після смерті чоловіка. У 10 пацієнток під час депресивного стану важкого ступеня вираженості виникали суїцидальні думки і наміри. 28 пацієнток, що залишилися самотніми, переживали гостре відчуття самотності, втрату сенсу життя, безвихідь.

До моменту смерті чоловіка 34 хворих вважали себе в тій чи іншій мірі віруючими в Бога, були воцерковленими, 8 пацієнток були невіруючими. У зв'язку зі смертю чоловіка 37 обстежених здійснювали за участю родичів релігійні обряди: відспівування небіжчика у

церкві, поминки на 9-й і 40-й дні після смерті, часто ходили в церковний храм, старанно молилися або намагалися молитися, залишали записки за упокій, ставили свічки. Перебування в храмі, молитовний стан, занурення в релігійні уявлення та переживання чинили, за даними самозвітів хворих, заспокійливий вплив: стихав душевний біль втрати, упорядковувалися думки і уявлення, на якийсь час з'являлося почуття смирення. У багатьох виникали уявлення про вічне загробне життя, про безсмертну душу померлого, з якою можна вести уявну або вголос розмову, що й робили більшість обстежених під час частих відвідин кладовища, перебирання речей чоловіка, його фотографій. Уявне спілкування з образом померлого приносило на час полегшення душевного стану, пом'якшення депресивних розладів. Зміцнювалися думки про необхідність смирення з втратою. Все це більшою мірою було виражено в осіб з внутрішньою або близькою до неї релігійною орієнтацією. Ці пацієнтки були православними віруючими з дитинства або юності, виховувалися в сім'ях віруючих. Після смерті чоловіка відбувалася актуалізація релігійних ідей і уявлень, занурення в релігійні почуття і переживання, що супроводжувалося полегшенням важкого психічного стану. У 8 обстежених інтерес і прагнення до релігії після смерті чоловіка виникли вперше в житті. 5 з них мали вищу освіту. Втрата чоловіка і тяжкі переживання у зв'язку з нею штовхали їх на пошуки психотерапевтичного чинника, в

якості якого й виступила релігія; вони стали часто ходити до храму, читати Біблію, релігійну літературу, завдяки чому виникало почуття причетності, прилучення до вічних духовних істин. Це, в свою чергу, супроводжувалося заспокоєнням, зменшенням почуття скорботи. Регулярні щоденні молитви сприяли формуванню та поглибленню релігійного умонастрою і релігійного світосприйняття. Релігійні обряди та ритуали, які практикувалися більшістю обстежених, також мали психотерапевтичний вплив. Їх виконання супроводжувалося полегшенням психічного стану.

Все вищевикладене свідчить про позитивний вплив релігійної віри на душевнохворих. Відтак релігійна віра – це не лише внутрішнє відношення людини до світу, в результаті якого відбувається вибудова суб'єктивної реальності, а й той чинник, який стабілізує її душевний стан, укорінює в людську буттєвість надію як пошук сенсу життя, що призводить до іншого, більш глибокого розуміння життя та світосприйняття, підносить людський потенціал на інший рівень. Тим паче, такі пошуки є важливим аспектом духовного розвитку особистості. В. Франкл цілком справедливо підкреслював: «Однаке, коли пацієнт стоїть на твердому ґрунті релігійної віри, годі заперечити терапевтичний ефект його релігійних переконань і, у зв'язку з цим, мобілізації його духовних ресурсів» [6, с.102]. В даній ситуації релігійна віра виконує сенсожиттєву функцію, дивовижним чином поєднуючи в єдиний ду-

ховно-екзистенційний акт такі феномени як сенс життя та критичну життєву ситуацію. Поряд з цим доцільно звернути увагу на деякі нюанси, що розмежовують ці поняття. Наявність сенсу життя не обов'язково передбачає його розгортання в релігійній царині. З іншого боку, певна життєва ситуація може не мати значимості сенсу життя і лише в ході її реалізації набуває все більшої життєвої значимості для особистості. Поняття «сенс життя» в більшій мірі відображає внутрішній зміст душевного життя людини, його духовне оприявлення. Натомість поняття «життєва ситуація» більш тісно пов'язане з майбутнім результатом і практичною діяльністю по його досягненню. Релігійна віра – передумова здійснення, необхідна підтримка, умова релігійної активності. Для успішного здійснення діяльності недостатньо самого прийняття рішення, свідомості мотиву, доводів розуму, зусиль волі тощо. Людині необхідно наявність цілісного образу майбутнього, який підтримується і живе в ній, з яким у неї емоційний зв'язок, у який вона вірить, часто незважаючи на коливання, послаблення волі або розумні доводи.

Віру ж можна вважати цілком релігійною лише в тому випадку, коли вона є центральним інтегратором свідомості та стабілізатором психічних процесів, самоцінністю. Адже віра, як упевненість, не порушує екзистенційні основи людини. Якщо зіставляти між собою віру, як складову життєвої ситуації, та релігійну віру з точки зору їх смислоутворюючої фу-

нкції, то можна сказати, що перша відповідає на запитання як жити, як зберегти життя, а друга відповідає на запитання про те, навіщо потрібно жити. В даному випадку ми маємо справу з специфічною рисою релігійної віри – її фатальністю, під якою ми розуміємо виняткове значення, яке має віра при вирішенні найбільш болючих питань людського існування. Фатальність, в свою чергу, обумовлюється, по-перше, кумулятивним ефектом релігійної віри, який синтезує як віру, якою вірять, тобто індивідуальний психологічний стан, так і віру, в яку вірять, тобто феномен соціального підсилення особистих переживань за рахунок людей з такими ж переживаннями. Іноді подібні переживання навіть викликаються у невіруючих людей. По-друге, значимість релігійної віри в особистому житті та в системі особистісної орієнтації настільки велика, що навіть зіткнення з фактами, що суперечать їй, ініціюють механізми психологічного захисту, які діють в ситуаціях когнітивного дисонансу (зокрема, витіснення, ігнорування тощо). Таким чином, релігійна віра є складовою особистісних ресурсів, які можуть бути представлені як система здібностей людини для усунення протиріч особистості з життєвим середовищем, подолання несприятливих життєвих обставин за допомогою трансформації ціннісно-сміслового виміру особистості, що задає її спрямованість і створює основу для самореалізації.

Відомі також думки, що власне навер-

нення є переходом від невір'я до глибокої й активної віри або від однієї релігії до іншої. Нерідко наверненню передують релігійна криза, що виникає найчастіше як стан смисложиттєвої, екзистенційної фрустрації, переживання безнадійного духовного занепаду, невідомого зникнення духовних цінностей, ідеалів. У такій ситуації людина відчуває втрату себе, а все, що донедавна здавалось їй важливим, постає як жалюгідна метушня. Якщо вона раніше була релігійною, то насамперед відбувається глибокий перегляд її ставлення до Бога, до релігії. Людина з душевною гіркотою, розчаруванням і докорами собі усвідомлює, що її спонукою до молитви була егоїстична марнота, а не щира віра, сповнена милосердям і любов'ю.

Однак ті, хто переживає релігійну кризу, здебільшого не сприймають її як остаточну душевну катастрофу. Вони свідомо чи несвідомо, на рівні налаштування чи установки (неусвідомлюваної готовності сприймати і діяти певним чином) готові прийняти нові чи радикально оновлені духовні орієнтири, духовну підтримку. Душі таких людей щиро відкриваються відповідним щодо їх готовності орієнтирам. Це і є початком духовної зміни особистості.

Висновки. Отже, релігійна віра пов'язана з екзистенційними питаннями, проблемами цінностей. Адже людина не буде вірити в те, що не має для неї смислу, особливого значення. Тому й ми вважаємо, що релігійна ві-

ра – інтегративне утворення, що включає в себе не тільки емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти, але і аспекти, пов'язані з ситуаційним контекстом. Адже саме в певній життєвій ситуації особистість постає у всьому різноманітті своїх проявів. Таким чином, можна виділити основний фундаментальний аспект впливу релігійної віри на особистість – її реконструктивну дію через подолання критичної життєвої ситуації і зміни духовної перспективи, що сприяє переоцінці зв'язків у системі «релігійна віра – особистість – ситуація».

Перелік використаних джерел:

1. Венгер О. П. Психологічний феномен віри при невротичних розладах / О. П. Венгер, О. С. Чабан // Психіатрія і релігія на стьке тисячелетий: Сборник научных работ Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последипломного образования / Под общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина. — Харьков, 2006. — Т. 4. — С. 24.
2. Козырева А. К. Природа веры / А. К. Козырева // Ученые записки ЛГПИ: Философские исследования. — Т. 365. — 1968. — С. 152-171.
3. Магнусон Д. Ситуационный анализ: эмпирические исследования соотношений выходов и ситуаций / Д. Магнусон // Психологический журнал. - 1993. - №2. - С. 29-33.
4. Мамардашвили М. К. Необходимость себя. Введение в философию. Доклады, статьи, философские заметки / М. К. Мамардашвили. — М. : Лабиринт, 1996. — 432 с.
5. Полищук Ю. И. Значение религиозной веры в преодолении реакций горя в позднем возрасте / Ю. И. Полищук // Психиатрия и релігія на стьке тыся-

челетий: Сборник научных работ Харьковской областной клинической психиатрической больницы № 3 (Сабуровой дачи) и Харьковской медицинской академии последиplomного образования / Под общ. ред. П. Т. Петрюка, Р. Б. Брагина. — Харьков, 2006. — Т. 4. — С. 95–96.

6. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. / В. Франкл. - Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2016. - 160 с.

7. Hood, Ralph W. The psychology of religion: an empirical approach // Ralph W. Hood Jr., Peter C. Hill, and Bernard Spilka. - 4th ed. - New York: The Guilford Press, 2009. - 1-205 pp.

References (Transliteration):

1. Venger O. P. Psychologichniy fenomen viry pry nevrotychnykh rozladax / O. P. Venger, O. S. Chaban // Psyhyatryya y relygyya na stuke tusyacheletyi: Sbornyk nauchnykh rabot Xarkovskoi oblastnoi klynicheskoi psyhyatrycheskoi bolnyczy # 3 (Saburovoj dachy) y Xarkovskoy medycynskoy akademiyi posledyplomnogo obrazovanyya / Pod obshh. red. P. T. Petryuka, R. B. Bragyna. — Xarkov, 2006. — Т. 4. — S. 24.

2. Kozireva A. K. Pryroda veri /A.K.Kozireva // Uchenie zapysky LGPY: Fylosofskye yssledovanyya. – Т. 365. – 1968. – S. 152-171.

3. Magnuson D. Sytuacyonnyy analiz: empyrycheskye yssledovanyya sootnoshenyi vixodov y situacyj / D. Magnuson // Psychologycheskyj zhurnal. - 1993. -#2.- S. 29-33.

4. Mamardashvily M. K. Neobxodymost sebya. Vvedenye v fylosofyyu. Doklady, staty, fylosofskye zametky/ M. K. Mamardashvily. – М. : Labyrint, 1996. – 432 s.

5. Polyshhuk Yu. Y. Znachenye relygoznoj veru v preodolenyy reakcyi gorya v pozdnem vzdaste / Yu.Y.Polyshhuk // Psyhyatryya y relygyya na stuke tysyacheletyi: Sbornyk nauchnykh rabot Xarkovskoy oblastnoj klynicheskoi psyhyatrycheskoi bolnyczy # 3 (Saburovoj dachy) y Xarkovskoi medycynskoi akademiyi

posledyplomnogo obrazovanyya / Pod obshh. red. P. T. Petryuka, R. B. Bragy`na. — Xarkov, 2006. — Т. 4. — S. 95–96.

6. Frankl V. Lyudyna v poshukax spravzhnogo sensu. Psycholog u koncztabori. / V. Frankl. - X.: Klub simejnogo dozvillya, 2016. - 160 s.

7. Hood, Ralph W. The psychology of religion: an empirical approach / Ralph W. Hood Jr., Peter C. Hill, and Bernard Spilka. - 4th ed. - New York: The Guilford Press, 2009. - 1-205 pp.

Denys Predko

PhD, department of psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

Larin Dmitro

PhD student, department of psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv (Ukraine)

RELIGIOUS FAITH AS A FACTOR FOR OVERCOMING CRITICAL LIFE SITUATIONS

ABSTRACT

The article focuses on the sense-oriented orientation of religious faith and its possibilities in overcoming critical life situations. It is argued that religious beliefs can mitigate or overcome certain life situations, acting as an integrator and mobilizer of personal resources. It is emphasized that the therapeutic function of religious faith satisfies the psychological needs of the individual, «softens» existential tension, gives emotional relaxation and calming, stabilizes the mental state of the individual.

Productive to understand the role of religious faith as a factor in overcoming critical life situations, is the opinion of M. Mamardashvili on

finding of a certain «point of support» in life of person, through which she carries out a spiritual and existential act related to the development of the individual and determines its activities and behavior. Religious belief is characterized by fatalism, that is, the exceptional significance it has in solving the most painful issues of human existence. Usually, the most severe critical situations of the individual are those related to the awareness of their own mortality (incurable disease, participation in combat operations, etc.) or collision with another's death (the loss of a loved one).

Religious faith in various critical situations is experienced by a person in different ways. On the one hand, it can perform a destructive action, reinforcing anxiety and depression, a sense of helplessness and hopelessness that can lead to a life crisis, and on the other hand, to give meaning to life, to make it more complete and meaningful. In any case, the collision with a critical situation is painfully experienced by a person: firstly, it changes its attitude to life, death, self and values, and secondly, forms various life strategies that help her to get out of this situation, give meaning to life, make it more complete and meaningful. Consequently, religious belief is associated with existential issues, problems of values. After all, a person will not believe in something that does not have meaning for her, a special meaning. Therefore, religious faith is an integrative entity, which is characterized by a certain personal resource, which includes not only emo-

tional, cognitive and behavioral components, but also aspects related to the situational context.

Key words: religious faith, critical life situation, meaning of life, fatality, personal resource.

Предко Денис Ерофеевич

Асистент кафедри общей психологии, Киевского национального университета имени Тараса Шевченка, г. Киев (Украина)

Предко Денис Ерофеевич

Асистент кафедри общей психологии, Киевского национального университета имени Тараса Шевченка, г. Киев (Украина)

**РЕЛИГИОЗНАЯ ВЕРА КАК ФАКТОР
ПРЕОДОЛЕНИЯ КРИТИЧЕСКИХ ЖИЗ-
НЕННЫХ СИТУАЦИЙ**

Аннотация. В статье исследуется смысло-жизненная направленность религиозной веры и раскрываются ее возможности в преодолении критических жизненных ситуаций. Утверждается, что религиозная вера способна смягчить или преодолеть определенные жизненные ситуации, выступая интегратором и мобилизатором личностных ресурсов. Отмечается терапевтическая функции религиозной веры, которая удовлетворяет психологические потребности индивида, «смягчает» экзистенциальное напряжение, оказывает эмоциональную разрядку и успокоение, стабилизирует душевное состояние личности. Продуктивным для понимания роли религиозной веры, как фактора преодоления критических жизненных ситуаций, является мнение М. Мамардашвили

об обнаружении человеком определенной «точки опоры» в жизни, благодаря которой он осуществляет духовно-экзистенциальный акт, связанный с его развитием, деятельностью и поведением. Религиозной вере присуща фатальность, то есть исключительное значение, которое она имеет при решении наиболее болезненных вопросов человеческого существования. Обычно сильнейшими критическими ситуациями личности являются те, которые связаны с осознанием собственной смертности (неизлечимая болезнь, участие в боевых действиях и т.п.) или столкновения со смертью другого (переживания потери близкого человека). Религиозная вера в различных критических ситуациях переживается личностью по-разному. С одной стороны, она может оказать деструктивное действие, усиливая тревогу и депрессию, чувство беспомощности и безнадежности, что может привести к жизненному кризису, а с другой - придать смысл жизни, сделать ее более полной и содержательной. В любом случае столкновения с критической ситуацией болезненно переживаются личностью: во-первых, меняют ее отношение к жизни, смерти, себе и ценностям, во-вторых, формируют различные жизненные стратегии, которые помогают ей выйти из данной ситуации, придать смысл жизни, сделать ее более полной и содержательной. Поэтому религиозная вера связана с экзистенциальными вопросами, проблемами ценностей. Ведь человек не будет верить в то, что не имеет для него смыс-

ла, особого значения. Поэтому религиозная вера - интегративное образование, определенный личностный ресурс, включающий в себя не только эмоциональный, когнитивный и поведенческий компоненты, но и аспекты, связанные с ситуационным контекстом.

Ключевые слова: религиозная вера, критическая жизненная ситуация, смысл жизни, фатальность, личностный ресурс.

Дата отримання статті: 17.06.2017

Дата рекомендації до друку: 20.06.2017

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ ПОЛІГРАФОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК: 159.9.075

Мул Сергій Анатолійович

Доктор психологічних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, м. Київ (Україна)

Анотація. В статті досліджується проблема неоднозначності застосування поліграфа, наводяться приклади впровадження поліграфів. Автором виділяються окремі статичні душевні переживання, тобто психологічні стани, які відчуває особистість під час проведення поліграфологічних досліджень такі, як брехня, обман, настрій, радість, тривога, страх, хвилювання, спокій. Наголошується на наявності необхідної умови - уміння спеціаліста-поліграфолога вивчити психологічний стан досліджуваного. Звертається увага на те, що досвідчений поліграфолог здатен ще до початку проведення дослідження скласти психологічний образ досліджуваного, через протиріччя поглядів на доказову базу здобуту поліграфологічним дослідженням автор рекомендує застосовувати комбінований спосіб отримання правдивої інформації. Приділяється увага підготовці спеціаліста-поліграфолога. Він повинен мати знання з філософії, психології, права, анатомії, математики, фізики. Вбачається подальша перспектива досліджень у створенні системи поглядів психології на проблеми прогнозування недостатньої чесності через припущення майбутньої делінквентної поведінки через показники особистісної девіантності, як соціопатична особистість та психопатична девіація.

Ключові слова: поліграф, психофізіологічне дослідження, психологічний стан, детектор, дослідження, тести, оцінка, висновки, цінності, вибір.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогодні у світі поліграфологічні дослідження впроваджено більш як у 70 країнах світу, а США має досвід застосування поліграфа близько 100 років, де щороку при влаштуванні на роботу в урядові структури проходять перевірку близько 70000 кандидатів. Переважний спектр застосування психо-

фізіологічних досліджень це правоохоронні органи країн-лідерів. В Європі активне застосування поліграфа розпочалось на початку 90-х років: у Швеції, Данії, Нідерландах, Швейцарії. На початку 2000-х років використання зазначеної технології було впроваджено в Республіці Білорусь, де за результатами проведених досліджень правоохоронцями

розкрито понад 4,5 тисячі надскладних кримінальних злочинів. Незважаючи на досить активне застосування зазначених психофізіологічних технологій, в Австралії та Австрії такі дослідження заборонені, а в окремих країнах, навпаки, застосування таких технологій закріплено законами (США, Литва, Молдова).

Вивчений досвід та теоретичні дослідження проблеми застосування поліграфологічних досліджень вказує на наявність відмінних поглядів вчених на застосування поліграфа. З одного боку науковці стверджують, що такі технології не варті уваги, через наявність факторів об'єктивізму. Інші навпаки, наводять факти його ефективного використання та результати, переконують, що це новий метод здобуття прихованої інформації, викриття злочинів тощо. У цьому напрямку дослідження проводили Барко В. І., Біленчук П. Д., Гончаренко В. Г., Мотлях О. І., Рибальченко О. М., Усіков І. П. Морозова Т. Р., Поповічев С. В., Шаповалов В. А., Гордон Н., Сміт Н., Шафер Д., Штеллер М. та інші.

Необхідність досліджень проблем поліграфологічних технологій зумовлена, насамперед, активним розвитком і впровадженням в психології сучасних технічних розробок та технологій. Перші прилади були великі, громіздкі та потребували значних коштів на їх розробку, сьогодні ж поліграф це ноутбук, датчики, крісло. Не дивлячись на удосконалені технічні особливості пристрою, залишаються активними під час досліджень по суті впливу

на психічне життя особистості емоції, брехня, обман, почуття, образи.

В Україні поліграф почав застосовуватися в середині 2000-х років і сьогодні ми є свідками його активного впровадження в суспільно-правоохоронне життя країни.

Застосування поліграфа в Україні здійснюється на таких засадах:

- основне знаряддя діагностики, що дозволяє отримати більш конкретну інформацію про кандидата на посаду, використовується метод психофізіологічного тестування, тобто тестування за допомогою поліграфів;
- використання поліграфа законом прямо не забороняється;
- ліцензія на придбання зазначеного обладнання і використання не потрібна;
- проведення поліграфічних перевірок не суперечить чинному законодавству України і не порушує його, воно має на меті передусім захист прав фізичних і юридичних осіб у галузі трудових відносин;
- не порушуються конституційні права громадян, оскільки перевірки здійснюються лише з їх письмової згоди.

Використання поліграфа в Україні здійснюється на підставі Конституції України, законодавства про працю та інших нормативно-правових актів. Так у статті 28 Конституції України наголошується: «Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим досліддам». Його викорис-

тання підпадає під формулювання «інші дослідники». У ст. 32 Конституції України закріплено: «Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди». [8]

Тобто наявність письмової згоди досліджуваного на застосування поліграфа є обов'язковою.

На сьогодні в Україні поліграф застосовують в МВС, МО, ГУР МО, СЗР, СБУ, Держприкордонслужбі, Національній гвардії та інших органах та структурах.

Інформація, отримана в результаті проведення психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа, є непрямим доказом, що підтверджує лише суб'єктивну значущість конкретних стимулів, які можуть вказувати на наявність прихованої інформації про обставини злочину або на щирість відповідей при опитуванні. Сили доказів результату використання поліграфа набувають тільки у рамках призначеної судової експертизи.

На наш погляд неоднозначність суджень дослідників про ефективність застосування поліграфологічних досліджень, тобто, не зовсім об'єктивний вплив результатів дослідження на людську долю, психічне життя особистості потребують опрацювання загальнодержавних стандартів, правил застосування психофізіологічних технологій та визначення сфер їх використання. До цих норм ми відносимо, як юридичну, так і психологічну складові.

Метою статті є дослідження сучасного стану психофізіологічних досліджень, окремих психологічних станів людини під час використання поліграфа.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Проблема дослідження психічних станів неодноразово досліджувалась сучасною психологією.

У 1875 році італійський фізіолог Анжело Моссо опублікував роботу з розвитку інструментальної детекції брехні. Дослідник довів, що залежно від величини емоційної напруги змінюється низка фізіологічних показників. Зокрема, кров'яний тиск у судинах людини й частота пульсу змінюються залежно від коливань емоційного стану обстежуваної особи [11].

Розвиток техніки, медицини та психології спонукав дослідників до відкриття та розробки нових наукових напрямків. Так Марі Габріель Ромен Вігуру розкрив феномен, відомий як шкірно-гальванічний рефлекс – мимовільна (рефлексивна) зміна електричного опору шкіри в зв'язку з дією різних подразників (стимулів) або психічними переживаннями. Важливу роль в області дослідження шкірно-гальванічного рефлексу також зіграв відомий і впливовий американський психопатолог, психолог і психіатр початку 20 століття – Борис Сідіс, яким досліджено відношення емоцій і фізіологічних процесів до гальванометричних відхилень. Він довів, що спостережувані гальванометричні зміни були зумовлені фізіологі-

чними процесами, які відображали розумовий стан, викликаний подразниками [6].

Італійський психіатр Чезаре Ломброзо застосував перший в історії прилад для детекції брехні – гідросфігмограф. Цей прилад реєстрував у обстежуваної людини зміни кров'яного тиску й частоти пульсу, після того, як їй ставилися запитання, релевантні до скоєного злочину. Італієць Вікторіо Бенуссі довів, що брехунів видає дихання. Частота й амплітуда дихання розцінювалися як інформативні показники, які реєструвалися за допомогою приладу – пневмографа. В. Бенуссі визначав правду й брехню, використовуючи т. з. співвідношення тривалості вдиху і видиху [6].

Перший поліграф (детектор брехні), придатний для розслідування злочинів, був створений у 1921 році американцем Джоном Ларсоном, який розробив і застосував безперервний метод одночасної реєстрації змін частоти пульсу, кров'яного тиску й дихання. [6]

Найвидатнішим світовим поліграфологом є Ленерд Кілер, яким проведено понад 30000 поліграфологічних обстежень. Вченим модифіковано існуючі зразки поліграфів, застосовано поліграмний папір, психогальванометр (пристрій для вимірювання змін опору шкіри). Уведення каналу реєстрації шкірного опору значно підвищило точність результатів поліграфологічних обстежень. Ця версія поліграфа Кілера стала прототипом сучасного поліграфа, унаслідок чого Кілер вважається «батьком» сучасного поліграфа [6].

Найбільш ґрунтовно сформував проблему психологічних станів людини психолог М. Д. Левітов, який визначав психологічний стан, як особливу психологічну категорію: «це цілісна характеристика психічної діяльності за визначений період часу, яка виявляє своєрідність перебігу психічних процесів у залежності від відображуваних предметів і явищ дійсності, попереднього стану та властивостей особистості» [7].

А. В. Брушлінський розглядав зв'язки станів з процесами та особливостями психіки людини, зокрема, вченим обґрунтовано неділимість, нерозривність психологічних процесів та структур, їх проникливість одна в одну [1].

Психічний стан людини постійно змінюється, на нього впливають зовнішні та внутрішні подразники. В.А. Ганзен на основі проведеного аналізу визначив близько 63 понять та 187 термінів психологічних станів [3].

Класичну ж класифікацію психологічних станів провів М.Д. Левітов:

- особистісні та ситуативні стани;
- поверхневі та глибокі стани;
- стани позитивної та негативної дії;
- короткі та довготривалі стани;
- усвідомлені та неусвідомлені стани [7].

Психолог Леонард Сакс стверджував, що: «не існує психологічних рис обману. Немає жодних доказів, що параметри, які оцінює поліграф – серцебиття, тиск, виділення поту, дихання пов'язані з тим чи говорите Ви прав-

ду, чи ні» [6].

Виклад основного матеріалу. Поліграф (або детектор брехні) психофізіологічний прилад, який функціонує, як комплексна багатоканальна апаратна методика реєстрації змін психофізіологічних реакцій людини у відповідь на подання певних психологічних стимулів. Аналіз інформації, яка надходить від людини-отримувача при застосуванні поліграфа, дає змогу здобувати орієнтувальну інформацію та виявляти ту, яку опитуваний приховує.

Технології поліграфологічних досліджень сьогодні стрімко розвиваються, в кожній окремо взятій країні мають свою специфіку та свій, так би мовити, шарм. Але без сумніву, в загальному вигляді людей цікавить формула: «Крадіжка, хабар, секс, зрада». А питання, які обробляються здебільшого формуються по таких координатах: Хто вкрав? Чи береш хабарі? Відкати? Чи зраджуєш? Звичайно, дослідник отримавши тему дослідження, ретельно її опрацьовує: готує тестову базу, вивчає нюанси справи, здійснює опитування (бесіду) досліджуваного, інструктує його по порядку проведення дослідження.

Сьогоднішній поліграфолог впроваджує одне з завдань психології – намагається вивчити психічне життя особистості через дослідження окремих моментів її конкретної діяльності. Відмінністю від практичного психолога у цьому розумінні є те, що під час дослідження застосовується поліграф. Саме че-

рез це ми вважаємо, що психологічна освіта повинна домінувати при підготовці спеціалістів-поліграфологів.

Окремими спеціалістами-поліграфологами під час дослідження створюється атмосфера ізоляції для досліджуваного (відгороджують вікна шторами, замикають двері, звукоізолюють приміщення тощо). Звичайно, досліджуваний повинен не відволікатися на зайві звуки, відповідати на запитання, які йому транслюються дослідником, але, на наш погляд, занадто ізоляційні умови для досліджуваного теж впливають на результат дослідження, досліджуваний повинен перебувати в звичайних умовах життєвого середовища.

Життя людини супроводжує цілий спектр психологічних станів. Для досягнення мети дослідження ми виділили психологічні характеристики особистості, які відображають статичні душевні переживання, тобто психологічні стани, які відчуває особистість під час проведення поліграфологічних досліджень це брехня, омана, настрій, радість, тривога, страх, хвилювання, спокій.

Брехня – психологічна категорія, свідома передача інформації про неіснуючу дійсність. Мета брехуна – дезінформувати дослідника, ввести його в оману відносно дійсного стану справ у тій чи іншій сфері досліджуваної дійсності. Для розуміння природи брехні слід визначитись з істинним станом справ ділянки дослідження, цільовою поведінкою

суб'єкта дослідження. З позиції поліграфологічного дослідження брехливими є не лише повідомлення, які викривляють на свій усвідомлений розсуд факти, а й ті якими маніпулюють. Через наявність метафор, іроній, юмору поліграфологи дійшли висновку, що досліджуваний повинен давати стверджувальну відповідь, як правило однослівну: так-ні.

Проведені психологічні дослідження вказують на те, що частіше брешуть досліджувані з підвищеною тривожністю, малою стійкістю до стресу, при цьому зв'язок між інтелектом та брехнею не виявлений[5].

Брехня це слова. Досліджувані, які брешуть починають підбирати потрібні слова, в контекст розмови конструктивом вводять непотрібні слова, не задумуються над відповідями, затягують розмову, відповідь.

Слід врахувати, що брехня може мати своє виправдання, звичайно з моральних принципів. Скажімо, для нас, брехню військовополоненого можна вважати брехнею, а для його співвітчизників, та для нього самого це не брехня, а геройський вчинок.

Відомий постулат: «більшість людей готові поступити не чесно через свою вигоду» актуальний і досі. І його теж необхідно врахувати досліднику.

Масова свідомість сприймає сучасну брехню, як явище необхідне для існування в життєвому середовищі. Ми ж привертаємо увагу на окрему форму брехні, більш небезпечно, це омана.

Омана – це вже психологічний вчинок, твердження про наявну, на переконання досліджуваного, істину в питаннях дослідження. Тобто це не брехня, а напівправда. Розрахунок такого досліджуваного простий - дослідник зробить не вірні висновки, які влаштовують досліджуваного. У цьому процесі досліджуваний сповіщає про окремі правдиві, дійсні факти, а окремі факти приховує, таким чином, весь предмет дослідження дослідник не прослідковує.

Метою омани є направлення мислення про предмет дослідження по шляху актуалізації ситуацій, які частіше за інших зустрічаються. Омана базується на неповноті інформації [4].

Омана, на відміну від брехні, явище природне. В живій природі обман допомагає представникам тваринного світу вижити, захиститись від хижаків.

Отже, наявна різниця між брехнею та обманом: брехня направлена на видозміни референтного компонента знань дослідника про наявну ситуацію дослідження, а обман направлений на зміни суб'єктності світосприйняття дослідником. В обманному повідомленні істина викривлена через появу у свідомості дослідника помилкових висновків з наявної правдивої інформації.

Настрій – психічний стан, який характеризує емоційний фон психічного життя особистості. Він може бути радісним, сумним, тривожним, бадьорим.

Формування настрою здійснюється або поступово, або раптово (при виникненні радісної події, ситуації). Він залежний від здоров'я особистості, її суспільного становища, професійної діяльності. Настрій може змінюватись і від думки, дії чи бездіяльності, спогаду. Для такої зміни потрібне підготовлене підґрунтя, в якому враження, яке виникло узагальнилося б [2].

Настрій впливає на виникнення негативних психологічних станів особистості до або під час проведення психофізіологічних досліджень.

Страх – реакція особистості на наявну чи уявну небезпеку. Страх спонукає розвитку таких психічних станів, як нервування, переживання, неадекватність поведінки, переляк. Страх негативно впливає на пам'ять, сприймання, мислення, увагу, почуття, волю. Структурно цей психологічний стан складається з сприйняття, оцінки уявної в цей момент або реальної загрози, при такому стані відбуваються зміни психіки, як правило в негативну сторону, які дестабілізують уся подальші психологічні стани особистості.

Тривога – психологічний стан, при якому ймовірно затримуються неприємні ситуації в реальній усвідомлений, в окремих ситуаціях, небезпечний момент життєдіяльності людини. Тривозі притаманні стурбованість, побоюваність. Тривога межує зі страхом. Наявність в психічній поведінці особистості тривоги свідчить про недостатню прис-

тосованість до навколишньої дійсності, недолугість реакції на її зміну.

Хвилювання – підвищене збудження, напруження і страх, пов'язаний з негативними передчуттями людини. Хвилювання є показником загального стану людини. Втрата хвилювання робить людину байдужою до співпереживання, надмірне ж хвилювання спричиняють неврівноваженість, збудженість, не володіння собою. Хвилювання, як і страх виникають, коли нервові центри не можуть дати адекватну реальному факту відповідь на запитання. Психолог О. Кондаш вважав, що хвилювання – негативне передчуття суб'єктом наслідків своєї діяльності у тій чи іншій ситуації [6].

Радість – позитивний психологічний стан особистості, підвищена емоція після якоїсь дії, що задовольнила сформовану потребу у чому-небудь очікуваному. Радості притаманне почуття піднесеності, задоволеності зробленою роботою, отриманим повідомленням про що-небудь. Впевненість, яка виникає після радості спонукає особистість вирішувати складні, не вирішені проблемні питання. Радість залежна від інших людей, подій, обстановки, ситуацій та інших чинників. При цьому подолання перешкод в досягненні життєвих цілей, стратегій є тими чинниками, які спонукають особистість відчувати короткотермінову радість, радість виникає і при позитивній взаємодії з іншими особистостями, її не можливо запланувати.

Спокій – психологічний стан рівноваги почуттів, емоцій, дій. Спокій мінливий, залежний від численних психологічних подразників. Як правило, особистість задіяна в прикордонній діяльності набуває короткочасного стану спокою [2].

Вміло вибудована досліджуваним стратегія поведінки під час організації (попередньої бесіди), проведенні процедури психофізіологічних досліджень гарантує особистості психологічний стан спокою.

Уміння спеціаліста-поліграфолога вичити психологічний стан досліджуваного є обов'язковою, на наше переконання, умовою ефективного поліграфологічного дослідження. Звичайно, наявність психологічних знань у дослідника є важливим фактором досягнення ефективного кінцевого результату. Досвідчений поліграфолог здатен ще до початку проведення дослідження скласти психологічний образ досліджуваного, в окремих випадках він може спрогнозувати, які наміри має досліджуваний при проведенні тестування, чи налаштований тестувальник на брехню, оману, його психологічний стан спокою, рівноваги, яка його самодисципліна тощо.

Неоднозначність доказів здобутих поліграфологічним дослідженням змушує нас рекомендувати застосовувати комбінований спосіб отримання правдивої інформації. І у цьому сенсі важливим є професійна підготовка спеціаліста-поліграфолога. Він повинен мати знання з філософії, психології, права,

анатомії, математики, фізики. Вміло поєднуючи сучасні психофізіологічні технології з своїми знаннями, спеціаліст здобуде ймовірно високий результат дослідження, у тому числі й через те, що суспільна думка про викриття брехні, омані поліграфом впливає на досліджуваного ще до початку самого дослідження. Людина переконана, що поліграф здатен розкрити її неправдиві відомості. В таких умовах спостереження за особистістю досліджуваного дають можливість бачити повну картину ситуації. Покладатися лише на результати психофізіологічних досліджень поліграфологу не потрібно. Важливо перед початком дослідження встановити, чи має досліджуваний образ на те, що йому не довіряють, рекомендували йому пройти випробування на детекторі. В таких випадках особистість, з наявною образою, буде захищатись, доводити свою правоту, свою невинуватість. Людина, яка говорить правду дає стверджувальні відповіді, може висловлювати свої зорові, смакові, слухові, інтуїтивні почуття. Така тактика підтверджується результатами психологічних досліджень.

Подальшими напрямками досліджень можуть бути розробки системи поглядів психології особистості на проблеми прогнозування недостатньої чесності через припущення майбутньої делінквентної поведінки через показники особистісної девіантності, як соціально-патична особистість та психопатична девіація.

Перелік використаних джерел:

1. *Брушлинский А. В.* Проблема субъекта в психологической науке/А.В. Брушлинский // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3–11.
2. *Вилюнас В. К.* Психология эмоциональных явлений / В.К.Вилюнас. - М.: Изд-во МГУ, 1976.-143 с.
3. *Ганзен В. А.* Систематизация психических состояний / В. А. Ганзен // Психология состояний: хрестоматия / сост. Т. Н. Васильева, Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров / под. ред. А. О. Прохорова. – СПб.: Речь, 2004. – С. 60-64.
4. *Гусейнов Г.* Ложь как состояние сознания // Вопр.философ. 1989. №11. С.64-76.
5. *Знаков В.В.* Понимание субъектом правды о моральном проступке другого человека: нормативная этика и психология нравственного сознания \ Психол. журнал. 1993. Т.14.№1.С.32-43.
6. *Історія поліграфа (детектора брехні)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://polygraph-west.com.ua/history_ua.php.
7. *Левитов Н. Д.* О психологических состояниях человека. – М., Просвещение, 1964. – 344с.
8. Конституція України. – К. : Паливода А. В., 2005. – 104 с.
9. *Максименко С. Д.* Развитие психики в онтогенезі : в 2 т. / С. Д. Максименко. - К. : Форум, 2002. Т. 1:Теоретико–методологічні проблеми генетичної психології -319 с.
10. *Маслоу А.* Мотивация и личность/пер. с англ.-3-е изд. -СПб.: Питер.,2003.-392 с.
11. *Mosso A.* Angelo Mosso's Circulation of blood in the human brain / ed., with commentary, by M. E. Raichle, G. M. Shepherd. – New York: Oxford Univ. Press 2014. XXXII 202 с.

References (Transliteration):

1. *Brushlynskyy A. V.* Problema sub'yekta v psykholohycheskoy nauke/A.V. Brushlynskyy // Psykhol. zhurn. – 1991. – T. 12. – # 6. – S. 3–11.
2. *Vylyunas V. K.* Psykholohyya emotsyonal'nykh yavlenyy / V.K.Vylyunas. - M.: Yzd-vo MHU, 1976.-143 s.
3. *Hanzen V. A.* Systematyzatsyya psykhycheskykh sostoyanyy / V. A. Hanzen // Psykholohyya sostoyanyy: khrestomatyya / sost. T. N. Vasyl'eva, H. Sh. Habdreeva, A. O. Prokhorov / pod. red. A. O. Prokhorova. – SPb.: Rech', 2004. – S. 60-64.
4. *Huseynov H.* Lozh' kak sostoyanye soznanyya // Vopr.fylosof. 1989. #11. S.64-76.
5. *Znakov V.V.* Ponymanyе sub'yektom pravdy o moral'nom prostupke druhoho cheloveka: normatyvnaya etyka y psykholohyya nrvavstvennoho soznanyya \ Psykhol. zhurnal. 1993. T.14.#1.S.32-43.
6. *Istoriya polihrafa (detektora brekhni)* [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu : http://polygraph-west.com.ua/history_ua.php.
7. *Levytov N. D.* O psykholohycheskykh sostoyanyyakh cheloveka. – M., Prosveshchenye, 1964. – 344s.
8. *Konstytutsiya Ukrayiny.* – K. : Palyvoda A. V., 2005. – 104 s.
9. *Maksymenko S. D.* Rozvytok psykhyky v ontogenezi : v 2 t. / S. D. Maksymenko. - K. : Forum, 2002.T.1:Teoretyko-metodolohichni problemy henetychnoyi psykholohiyi -319 s.
10. *Maslou A.* Motyvatsyya y lychnost'/per. s anh.-3-e yzd.-Spb.: Pyter.,2003.-392 s.
11. *Mosso A.* Angelo Mosso's Circulation of blood in the human brain / ed., with commentary, by M. E. Raichle, G. M. Shepherd. – New York: Oxford Univ. Press 2014. XXXII 202 с.

Mul Serhii

Doctor in psychology, associate professor of National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova, Kyiv (Ukraine)

PROBLEMS OF USING POLIGRAPHIC RESEARCHES

ABSTRACT

The article examines the problem of ambiguity in the use of the polygraph, examples of the introduction of polygraphs are given. The author distinguishes an individual static emotional experience that is the psychological states that personality experiences during polygraph examinations such as lies, deceit, mood, joy, anxiety, fear, excitement, calm. It is emphasized on the presence of the necessary condition - the ability of a polygraph specialist to penetrate the psychological state of the subject. Attention is drawn to the fact that an experienced polygraph examiner is able to compose the psychological image of the subject before the study, because of the contradiction in the views on the evidence base obtained by polygraph examinations, the author recommends using a combined method of obtaining true information. The attention is paid to the training of a polygraph specialist. He must have knowledge of philosophy, psychology, law, anatomy, mathematics and physics. Attention is drawn to the conditions created by polygraph specialists during the study, it is noted that the atmosphere of isolation for the subject is undesirable. The author agrees with separate statements about the

fact that the subject should not be distracted by superfluous sounds, to answer the questions that are transmitted by the researcher, but is convinced that too hermetic conditions affect the result of the study, it is recommended to create normal living environment conditions. The further prospect of research in creating a system of psychological views on the problems of predicting lack of honesty through the assumption of future delinquent behavior through the indicators of personal deviance, as a sociopathic personality and psychopathic deviation is seen.

Key words: polygraph, psychophysiological research, psychological state, detector, research, tests, evaluation, conclusions, values, choice.

Мул Сергей Анатолієвич

Доктор психологических наук, доцент Национального педагогического университета имени Н. П. Драгоманова, г. Киев (Украина)

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПОЛИГРАФОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация. В статье исследуется проблема неоднозначности использования полиграфа, приводятся примеры использования полиграфов. Автором выделяются отдельные статистические душевные переживания, или психологические состояния, которые чувствует личность при проведении полиграфологических исследований такие как ложь, обман, настроение, радость, тревога, страх, пережи-

вание, спокойствие. Отмечается наличие необходимого условия – умения специалиста – полиграфолога изучить психологическое состояние испытуемого. Обращается внимание на то, что опытный полиграфолог способен еще до начала проведения исследования составить психологический образ испытуемого, из-за противоречий взглядов на доказательную базу добытую полиграфологическим исследованием автор рекомендует использовать комбинированный способ получения правдивой информации. Выделяется подготовка специалиста-полиграфолога. Он должен иметь знания философии, психологии, права, анатомии, математики, физики. Просматривается дальнейшая перспектива исследований создания системы взглядов психологии на проблемы прогнозирования недостаточной честности через предположения будущей делинквентного поведения через показатели личностной девиантности, как социопатичной личности и психопатической девиации.

Ключевые слова: полиграф, психофизиологическое исследование, психологическое состояние, детектор, исследование, тесты, оценка, выводы, ценности, выбор.

Дата отримання статті: 20.06.2017

Дата рекомендації до друку: 25.06.2017

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОТРАВМУЮЧІЙ СИТУАЦІЇ ЯК РЕСУРСУ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА

УДК: 159.09.07

Попелюшко Роман Павлович

Кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки, Хмельницького національного університету, м. Хмельницький (Україна)

Анотація. Метою даної статті було здійснення аналізу результатів діагностичного дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях, як одного з ресурсів в процесі їх психологічної реабілітації. Також наголошено, що сучасний стан діагностичного дослідження комбатантів вказує на те, що при дослідженні, в більшості випадків, виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, стресу, депресії, тривожності, адаптованості та ін., але дуже мало звертають увагу на поведінкові ресурси комбатанта якими він користується при подоланні стресових ситуацій. Актуалізація даного ресурсу комбатанта, дозволить спеціалістам, ефективніше будувати реабілітаційні та адаптаційні заходи з подолання наслідків психотравмуючих ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження психофізичного здоров'я комбатанта.

Ключові слова: психологічна реабілітація, канал ресурсу, комбатант, стрес, травматична подія.

Постановка проблеми. На сході нашої держави відбуваються бойові дії у вигляді антитерористичної операції (АТО). Українське сьогодення засвідчує те, що проблема психологічної реабілітації комбатантів, які приймали участь у бойових діях є надзвичайно актуальною проблемою сучасного українського суспільства. Розв'язання проблем пов'язаних з психологічною реабілітацією комбатантів є одним з найбільш негайних питань, якому приділяється значна увага в ЗМІ та яке виноситься на порядок денний засідань урядових

комітетів та громадських організацій.

Діяльність військових в умовах бойових дій характеризується впливом на психіку різних стрес-факторів. Значна тривалість цього впливу, а також травмуючий характер сприяють виникненню патологічних змін у психіці комбатанта, які знижують ефективність його діяльності у бойовій обстановці, при виконанні своїх професійних обов'язків, а також негативно проявляються при поверненні до цивільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публіка-

цій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Різні аспекти вивчення та впровадження основ та механізмів психологічної реабілітації комбатантів, висвітлені у працях таких науковців як: Боченков А. А., Волошин П. В., Доморацький В. А., Караяні О. Г., Ліпатов І. І., Магомед-Емінов М. Ш., Максименко С. Д., Марута Н. О., Неболюва Т. В., Підкоритов В. С., Пушкарьов А. Л., Романовська Д. Д., Тімченко О. В., М. Горовіц, М. Дорон, М. Лаад, Дж. Ротор та ін.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. На даний час, все більш гостро постає проблема первинної діагностики поведінкового ресурсу для подальшого його використання у психологічній реабілітації комбатантів, які брали участь у бойових діях, та зазнали бойових психічних чи фізичних травми, і страждають від віддалених наслідків стресогенних впливів. Сучасний стан діагностичного дослідження комбатантів вказує на те, що при дослідженні виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, стресу, депресії, тривожності, адаптованості та ін., але дуже мало звертають увагу на поведінкові ресурси комбатанта якими він користується при подоланні стресових ситуацій. Виявлення цього ресурсу військового, дозволить спеціалістам, ефективніше будувати реабілітаційні та адаптаційні заходи з подолання наслідків психотравмуючих ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження психофізичного здоров'я комбатанта.

Мета статті. Здійснити аналіз стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях, як одного з ресурсів в процесі їх психологічної реабілітації.

Завдання статті полягає у здійсненні порівняльного аналізу стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях, до та після їх повернення із зони проведення бойових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Концепція реабілітації комбатантів бере свій початок з розробки її принципів і практичного застосування в Англії та США під час Другої світової війни. Відповідно до сучасних тлумачень цього терміну, реабілітація є системою державних, соціальних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на попередження розвитку патологічних процесів, що призводять до тимчасової або стійкої втрати працездатності, на ефективне і раннє повернення хворих і інвалідів у суспільство і до суспільно-корисної праці. Також, реабілітація являє собою багатогранний процес, в результаті якого у постраждалого формується активне ставлення до порушення його здоров'я і відновлюється позитивне сприйняття життя, сім'ї та суспільства [2].

На сучасному етапі розвитку психологічної науки і практики, психологічна реабілітація комбатанта, включає в себе такі заходи як [4]:

- своєчасна профілактика і корекція психічних порушень;

- формування у комбатанта свідомої і активної участі у реабілітаційному процесі.

Психологічну реабілітацію комбатанта розглядають як функцію психотерапії та психологічної корекції, що дозволяє говорити про реабілітацію, як про психологічну чи психотерапевтичну інтервенцію [4].

Доктор Мулі Лаад, ізраїльський вчений і практик, у 90-х роках минулого століття, поставив перед собою мету розробити інтегративну модель коду психологічного виживання людини після сильного стресу. Він зацікавився, яким чином люди долають травму, які стратегії вони використовують і чи можна вивести формулу виживання. В результаті багатьох теоретико-практичних досліджень, М. Лаад дійшов висновку, що психологія, зазвичай зосереджена на хворобі, і серйозно недооцінює ресурси людської психіки [1].

Багаторічна дослідницька робота, дозволила створити багатовимірну модель BASIC Ph [1]. Згідно з доктором М. Лаадом, директором Центру профілактики стресу в Кир'ят-Шмона, Ізраїль, у кожної людини є 6 основних каналів, кожен з яких «допомагає» вийти їй з кризової ситуації. Зупинимося більш докладніше на кожному з них:

- «**B**» (базові цінності) – людина з домінуючим каналом «**B**» знайде опору у вірі і духовних цінностях, які допоможуть їй пережити важкі часи напруги та перелому. Тут може

бути як релігійна віра, так і політичні переконання, почуття місії (призначення), прагнення до самоздійснення і самовираження;

- «**A**» (афект) – це тип адаптації, під час якого, людина використовує афективні або емоційні методи: плач, сміх, усний виклад своїх переживань у розмові з ким-небудь, а також можливе промальовування, декламування або прописування своїх емоцій;

- «**S**» (соціальний) – людина з таким типом адаптації знайде підтримку у приналежності до групи, у виконанні завдання, в тому, щоб відігравати якусь роль і бути частиною організації;

- «**I**» (імагінація, уява) – людина з таким типом адаптації використовує свою уяву, щоб замаскувати грубі факти реальності, вона може марити наяву, піддаватися мріям. Вона може уявити собі додаткові рішення проблем - рішення, що виходять за межі реалістичних імпровізацій;

- «**C**» (когнітивне мислення) – це тип адаптації, під час якого людина використовує когнітивні стратегії, які включають в себе, збір інформації, рішення проблем, самоорієнтацію, внутрішній діалог або складання списків дій і переваг;

- «**Ph**» (фізіологія) – такі люди використовують фізичні, тілесні методи боротьби зі стресом. Ці методи включають релаксацію, десенситизацію, фізичні вправи і фізичну діяльність взагалі [1].

В силу своїх особливостей і умов сере-

довища військовий має набір стратегій подолання стресової ситуації, кожна з яких звертається до одного з шести каналів. До прикладу, комбатант може вдаватися до емоцій або уяви набагато частіше, ніж до фізичної активності, і навпаки. Тобто, одні канали можуть бути добре розвинуті, а інші практично не задіяні - і це зручно доти, поки життєва ситуація не стає тупиковою [3].

Отже, в процесі психологічної реабілітації комбатантів з віддаленими наслідками ПТСР, необхідно зосередити увагу, на наявних стратегіях для роботи з більш гострими кризовими ситуаціями, коли військовий втратив усі свої стратегії, заплутався і позбувся землі під ногами.

Сфера проблем комбатантів, з якими працює методика, досить широка, але є група проблем, з якими вона найбільш ефективна:

- **вікові кризи** (криза пов'язана з настанням нових періодів: шлюб, розлучення, народження дитини і т.д.);
- **ситуаційні** (обумовлені актуальною подією: фізична травма, соматичне захворювання, полон, поїздка чи повернення із зони АТО та ін.);
- проблеми **постановки цілей** і подолання перешкод на шляху до них (відчуття безцільності, безвиході, непотрібності; пошук свого місця в житті) [3].

Метою нашого експериментального дослідження було виявлення стратегій поведінки комбатантів (які направлялися у зону ан-

титерористичної операції (АТО) на сході нашої держави, та згодом прибули на чергову ротацию) у психотравмуючих ситуаціях, як одного з ресурсів в процесі їх подальшої психологічної адаптації та реабілітації. Для реалізації нашої мети було проведено діагностичне дослідження за методикою BASIC Ph (М. Лаад та М. Дорон) [4].

Дослідження проводилось на базі військової частини, польова пошта – 4252, двома етапами. На першому етапі, у лютому 2017 року, діагностувались комбатанти (77 військових) які направлялися у зону АТО, на другому етапі, у травні 2017 року, досліджувалися ті ж підрозділи (59 військових) які прибули на ротацию. Незначна зміна кількості досліджуваних комбатантів, на момент повторної діагностики, пов'язана з закінченням строку служби даними військовими.

На першому етапі діагностичного дослідження, на основі проведеної методики BASIC Ph, ми мали змогу визначити основні канали психологічних ресурсів, кожен з яких «допомагає» вийти з кризової ситуації комбатантам, які направлялися у зону АТО.

У військових, серед каналів що добре розвинуті, ми спостерігали наступні результати: канал «В» (базові цінності) спостерігався у 8 (10%) військових, канал «А» (афект) не був виявлений жодним комбатантом, канал «S» (соціальний) простежувався у 5 (7%) осіб, канал «I» (імагінація, уява) був констатований у 5 (7%) військових, канал «С» (когнітивне

мислення) виявився аж у 59 (76%) осіб, каналу «Ph» (фізіологія) у комбатантів не виявлено.

Отримані результати попереднього дослідження, добре розвинутих каналів психологічного ресурсу комбатантів, представлено на рис. 1.

При попередньому дослідженні, серед каналів що потребують найбільшого розвитку у комбатантів, нами були констатовані такі результати: канал «B» (базові цінності) виявився у 8 (10 %) осіб, канал «A» (афект) спостерігався у 36 (48 %) військових, канал «S» (соціальний) простежувався у 8 (10 %) комбатантів, канал «I» (імагінація, уява) спостерігався у 15 (19 %) осіб, канал «C» (когнітивне мислення) у комбатантів ви-

явило не було, канал «Ph» (фізіологія) виявився у 10 (13 %) осіб.

Отримані результати попереднього дослідження, каналів психологічного ресурсу які потребують розвитку у комбатантів представлено на рис. 2.

Порівняльні результати попереднього дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях представлені у таблиці 1.

Отримані результати попереднього дослідження, дали нам змогу констатувати той факт, що у більшій частині військових, які відправлялися у зону АТО, найкраще розвинутий канал ресурсності «C». Це свідчить про те, що при подоланні кризових ситуацій, яких буде багато під час бойових дій на сході краї-

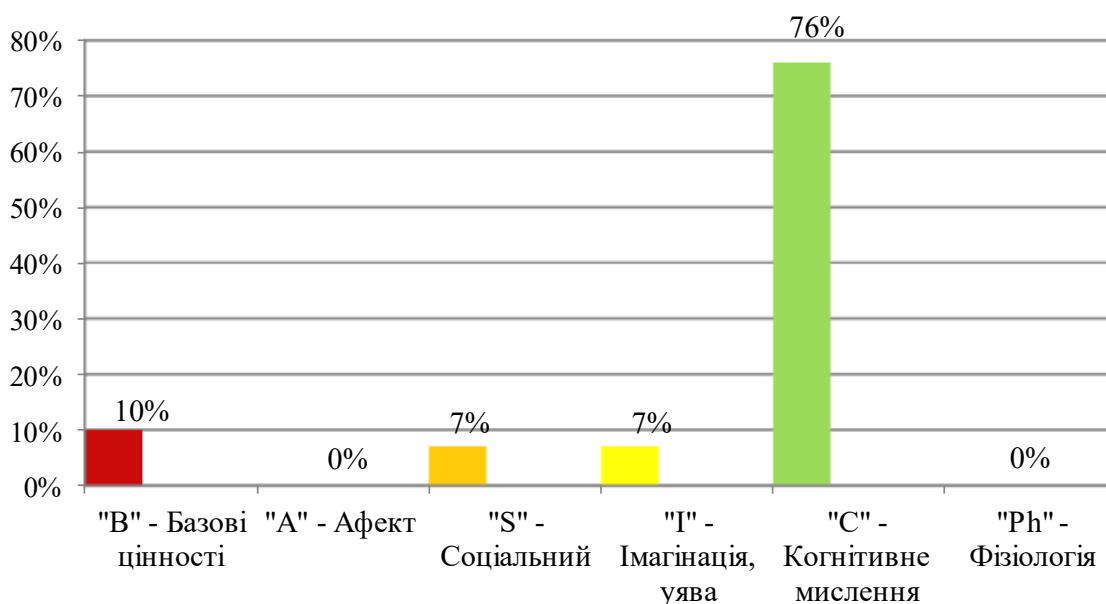

Рис. 1. Результати переднього дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (добре розвинуті канали психологічного ресурсу)

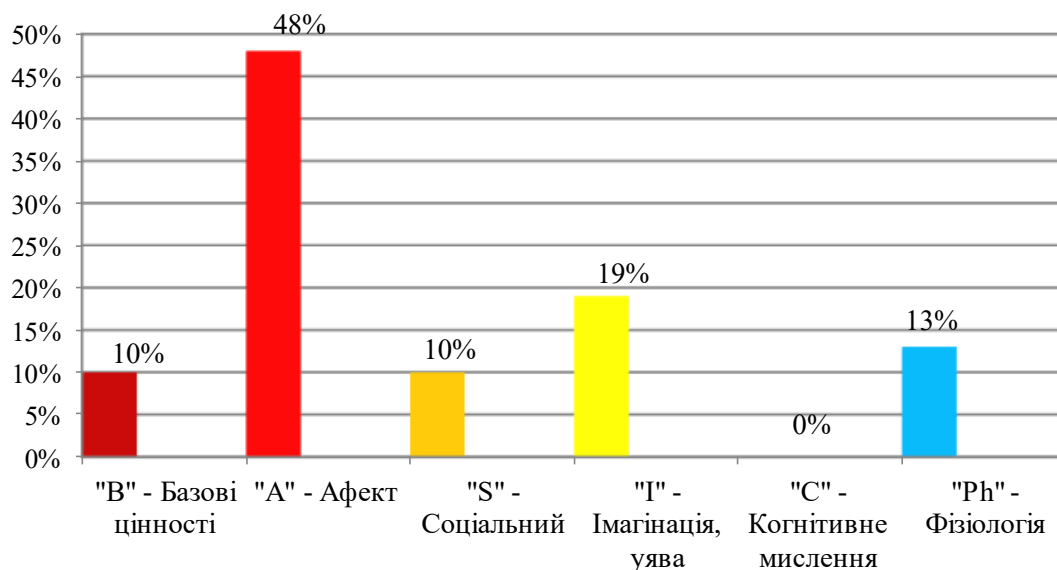

Рис. 2. Результати попереднього дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (канали психологічного ресурсу які потребують розвитку)

ни, психологічним ресурсом для комбатантів будуть являтися їх переконання, розсудливість, реальність, логіка, планування, навчання, інформація, порядок їх пріоритетів та аль-

чають в себе, збір інформації, рішення проблем, самоорієнтацію, внутрішній діалог або складання списків дій і переваг. Це в свою чергу, призведе до більш адекватного реагу-

Таблиця 1

Результати попереднього дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph

Канали психологічного ресурсу	Найбільш розвинуті		Потребують розвитку	
	Кількість досл.	%	Кількість досл.	%
«B» – Базові цінності	8	10	8	10
«A» – Афект	0	0	36	48
«S» - Соціальний	5	7	8	10
«I» – Імагінація, уява	5	7	15	19
«C» - Когнітивне мислення	59	76	0	0
«Ph» – Фізіологія	0	0	10	13

тернатив. Такий канал психологічного ресурсу та адаптації комбатантів, буде направлений на використання когнітивних стратегії, які вклю-

вання на психотравмуючі ситуації і дозволить зберегти психофізичне здоров'я комбатанта, під час перебування у зоні АТО [3].

Також, під час попереднього дослідження, були виявлені канали які потребують найбільшого розвитку. У великої кількості військових, спостерігається тенденція до вибору каналу ресурсності «А». Даний вибір свідчить про те, що при подоланні кризових психотравмуючих ситуацій, психологічним ресурсом для комбатантів не будуть являтися їх емоційний обмін почуттями, дзвінки іншим, написання віршів чи прози, малювання, пряме або непряме вираження їх емоцій. Даний канал психологічного ресурсу та адаптації комбатантів, на буде використовувати такі афективні або емоційні методи як: плач, сміх, виклад своїх переживань у розмові з ким-небудь, а також можливе промальовування, декламування або прописування своїх емоцій. Це в свою чергу, може призвести до загрубіння

емоційної сфери, порушення довірливої комунікації серед комбатантів та ускладнити подальшу психокорекційну чи реадaptaційну роботу фахівців з подолання наслідків посттравматичного стресового розладу та інших психосоматичних симптомів [3].

На основі повторно проведеної методики BASIC Ph, було виявлено найбільш розвинуті канали психологічного ресурсу та ті канали які потребували найбільшого розвитку. У комбатантів, серед каналів що добре розвинуті, ми спостерігали наступні результати: канал «В» (базові цінності) виявився у 13 (22%) осіб, канал «А» (афект) не констатовано у жодної особи, канал «S» (соціальний) простежувався у 3 (5%) військових, канал «І» (імагінація, уява) спостерігався у 1 (2%) особи; канал «С» (когнітивне мислення) виявився у 41

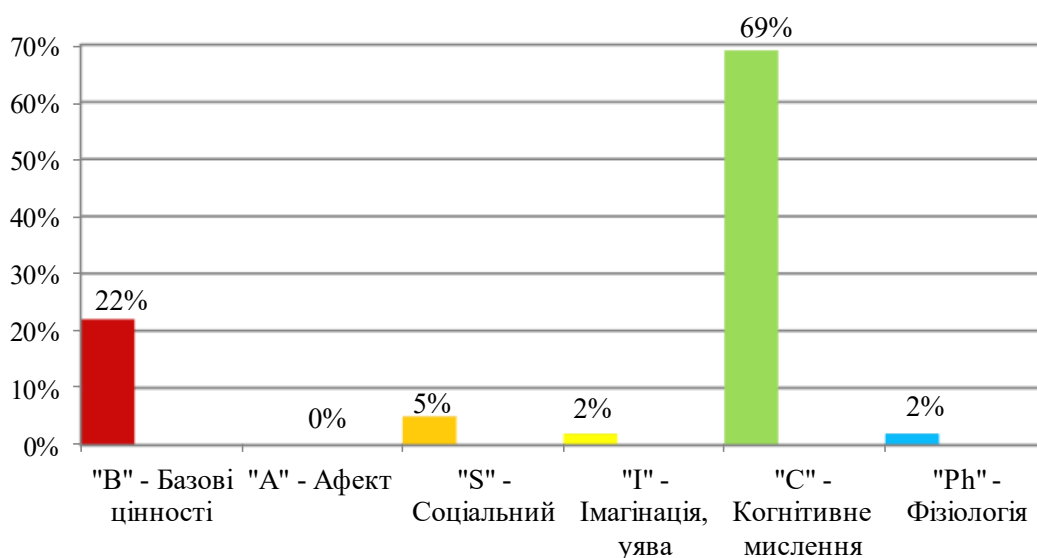

Рис. 3. Результати повторного дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (добре розвинуті канали психологічного ресурсу)

(69%) комбатанта, канал «Ph» (фізіологія) спостерігався у 1 (2%) особи.

Отримані результати повторного дослідження, добре розвинутих каналів психологічного ресурсу комбатантів, представлено на рис. 3.

Також, під час повторного дослідження, було виявлено канали, що потребують найбільшого розвитку у комбатантів. В результаті чого, ми отримали наступні результати: канал «В» (базові цінності) виявився у 4 (7%) військових, канал «А» (афект) спостерігався у 32 (55%) осіб, канал «S» (соціальний) констатований у 9 (15%) осіб, канал «I» (імагінація, уява) продіагностований у 8 (13%) осіб, канал «С» (когнітивне мислення) серед комбатантів не виявила жодна особа, канал

«Ph» (фізіологія) спостерігався у 6 (10%) осіб.

Отримані результати повторного дослідження, каналів психологічного ресурсу які потребують розвитку у комбатантів представлено на рис. 4.

Порівняльні результати повторного дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях представлені у таблиці 2.

Виходячи з отриманих результатів попереднього та повторного досліджень, ми можемо констатувати той факт, що у більшій частини комбатантів, які вирушали та повернулися із зони АТО, найкраще розвинутий канал ресурсності «С». Даний результат свідчить про те, що при подоланні кризових ситуацій, яких було достатньо під час несення ними

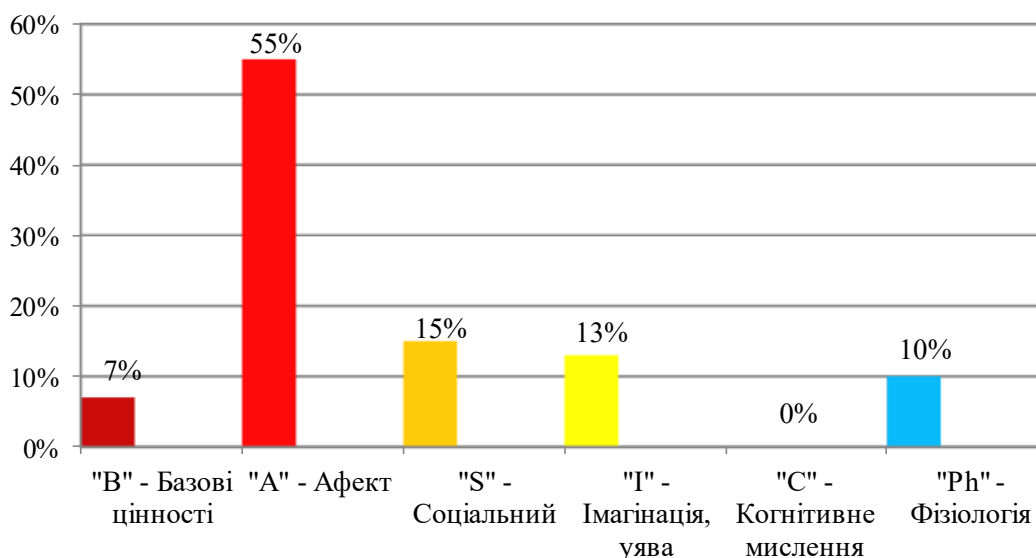

Рис. 4. Результати повторного дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (канали психологічного ресурсу які потребують розвитку)

служби на сході країни, психологічним ресурсом для комбатантів були їх переконання, розсудливість, реальність, логіка, планування, інформація. Такий канал психологічного ресу-

Дані канали, дозволили комбатантам, більш адекватно реагувати на психотравмуючі ситуації і зберегти власне психічне та фізичне здоров'я, під час перебування у зоні АТО.

Таблиця 2

Результати повторного дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph після повернення із зони АТО

Канали психологічного ресурсу	Найбільш розвинуті		Потребують розвитку	
	Кількість досл.	%	Кількість досл.	%
«В» – Базові цінності	13	22	4	7
«А» – Афект	0	0	32	55
«S» - Соціальний	3	5	9	15
«I» – Імагінація, уява	1	2	8	13
«C» - Когнітивне мислення	41	69	0	0
«Ph» – Фізіологія	1	2	6	10

ресу та адаптації комбатантів, був направлений на використання когнітивних стратегії, які включають в себе, збір інформації, рішення проблем, самоорієнтацію, внутрішній діалог або складання списків дій і переваг.

Необхідно зазначити, що при повторному дослідженні, канал «В» виявили близько четвертої частини всіх комбатантів, що не спостерігалось при попередньому діагностуванні. Даний результат свідчить про те, що при подоланні кризових ситуацій, психологічним ресурсом для комбатантів були їх переконання, цінності, надія, самооцінка, сенс життя, погляди і вірування, релігія, почуття спільності та приналежності до однієї великої групи побратимів, вираз подяки і визнання цінності інших колег, зміцнення військового партнерства.

Під час попереднього та повторного дослідження було виявлено, що серед каналів які потребують найбільшого розвитку, у великої кількості комбатантів, спостерігається тенденція до вибору каналу «А». Необхідно також зазначити, що даний показник збільшився з 48% при первинному дослідженні, до 55% після повернення комбатантів із зони АТО. Даний результат вказує на те, що при подоланні кризових ситуацій, психологічним ресурсом для комбатантів не будуть являтися їх обмін почуттями, дзвінки іншим, пряме або непряме вираження їх емоцій. Цей канал психологічного ресурсу та адаптації комбатантів, на буде використовувати такі афективні методи як: плач, сміх, виклад своїх переживань у розмові. Це в свою чергу, може призвести до ригідності та гіпотимії емоційної сфери, пору-

шенню ефективної комунікації серед комбатантів та ускладнити подальшу реабілітаційну чи адаптаційну роботу психологів та інших фахівців з подолання наслідків посттравматичного стресового розладу чи інших психосоматичних симптомів.

Порівняльні результати дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях, за методикою BASIC Ph, до та після повернення із зони АТО, представлені у таблиці 3.

Висновки з даного дослідження. Аналіз дослідження, стратегій поведінки комбатантів у психотравмуючих ситуаціях, як ресурсу в процесі психологічної реабілітації, дозволив нам зробити такий висновок, що у військових, які вирушали та повернулись із зони АТО, краще розвинуті такі канали як «С» (когнітивне мислення) та «В» (базові цінності). Ці канали були направлені на викорис-

бойових проблем, самоорієнтацію, складання списків власних дій (в тій чи іншій екстремальній ситуації). Також комбатанти знаходили опору у вірі, духовних цінностях, власних переконаннях, почутті місії (захист власної держави), прагненні до самоздійснення та самовираження, це допомагало їм пережити важкі часи та перелому.

Задіяння даних каналів ресурсу, у реабілітаційному та адаптаційному процесах, на нашу думку, може призвести до більш адекватного реагування на травматичні бойові та небойові ситуації, стійкості та вмотивованості патріотичних настроїв та дозволить зберегти на адекватному рівні боєздатність та психофізичне здоров'я комбатантів.

Також при попередньому дослідженні було виявлено, що у комбатантів недостатньо розвинуті такі канали ресурсу як «А» (афект), «І» (імагінація, уява) та «Ph» (фізіологія).

Таблиця 3

Порівняння результатів дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph до та після повернення із зони АТО

Канали психологічного ресурсу	Попереднє дослідження		Повторне дослідження	
	Найбільш розвинуті	Потребують розвитку	Найбільш розвинуті	Потребують розвитку
«В» – Базові цінності	10 %	10 %	22 %	7 %
«А» – Афект	0 %	48 %	0 %	55 %
«S» - Соціальний	7 %	10 %	5 %	15 %
«І» – Імагінація, уява	7 %	19 %	2 %	13 %
«С» - Когнітивне мислення	76 %	0 %	69 %	0 %
«Ph» – Фізіологія	0 %	13 %	2 %	10 %

тання таких когнітивних стратегій, як збір оперативної інформації, рішення бойових та не

Цими каналами будуть мінімально чи взагалі не будуть використовуватися (при подоланні

стресових травмуючих ситуації) плач (втрата побратима), сміх, виклад своїх переживань у розмові з психологом чи командиром підрозділу, власна уява (щоб скрити екстремальні факти бойової обстановки), тілесні методи боротьби зі стресом.

Натомість при повторному дослідженні, комбатантів які повернулися із зони АТО, каналами що недостатньо розвинуті, виявились «А» (афект), «S» (соціальний), «I» (імагінація, уява). Це свідчить про те, що до попередніх обмежень використання психологічного ресурсу комбатантами, при подоланні психотравмуючих впливів, додалися ще, обмеженість у соціальному спілкуванні з друзями, сім'єю та іншими важливими людьми, взаємній допомозі і підтримці, почутті власної соціальної цінності.

Не використання даних каналів ресурсу на належному рівні, може призвести до негативного неадекватного реагування на травмуючі ситуації та бойову обстановку, зниженню особистісної стійкості та вмотивованості. Також буде сприяти незадовільній адаптації та реабілітації військових, та виникненню проблем психологічного характеру, по підтриманню у них та членів їх сімей належного морально-психологічного стану.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Проблема, яка порушена, є актуальною та важливою для подальшого вивчення та впровадження у практику психологічної реабілітації комбатантів. Перспективу

подальших досліджень ми вбачаємо у дослідженні та впровадженні у психологічну практику діагностичного дослідження комбатантів, методики BASIC Ph, це в свою чергу забезпечить розширення перспектив збереження психофізичного здоров'я комбатантів, профілактику після стресових реакцій, побудову ефективних реабілітаційних процесів.

Перелік використаних джерел:

1. *Лаад М.* Как справиться с кризисом или бедствием (Шаг за шагом): Теория, практика и способы вмешательства / М. Лаад, Э. Хадоми. – Израиль: Центр предупреждения стресса (CSPC) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.silk-highway.org/ru/stepGuide.aspx>. – Дата доступа: 18.08.2010.
2. *Магомед-Эминов М.Ш.* Новые аспекты психотерапии посттравматического стресса. Методические рекомендации / М.Ш. Магомед-Эминов, Г.И. Кадук, А.Т. Филатов, О.Г. Квасова. – М.: АНОУМО «Инсайт», 2004. – 200 с.
3. *Попелюшко Р.П.* Дослідження стратегій поведінки у психотравмуючій ситуації як ресурсу для психологічної реабілітації особистості комбатанта / Р.П. Попелюшко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. – 2017. – Вип. 1, т. 1. – С. 104-108.
4. *Черепанова И.В., Черепанов О.А.* Основы психологической помощи: курс лекций / И.В. Черепанова, О.А. Черепанов. – Могилев: МГУ им. А.А. Кулешова, 2014. – 304 с.

References (Transliteration):

1. *Laad M.* Kak spravitsya s krizisom ili bedstviem (Shag za shagom): Teoriya, praktika i sposobyi vmeshatelstva / M. Laad, E. Hadomi. – Izrail: Tsentri preduprezhdeniya

stressa (SSPC) [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.silk-highway.org/ru/stepGuide.aspx>. – Data dostupa: 18.08.2010.

2. *Magomed-Eminov M.Sh.* Novyie aspekty psihoterapii posttravmaticheskogo stressa. Metodicheskie rekomendatsii / M.Sh. Magomed-Eminov, G.I. Kaduk, A.T. Filatov, O.G. Kvasova. – M.: ANOUMO «Insayt», 2004. – 200 s.

3. *Popelyushko R.P.* Doslidzhennya strategiy povedinki u psihotravmuyuchiy situatsiyi yak resursu dlya psihologichnoyi reabilitatsiyi osobistosti kombatannta / R.P. Popelyushko // Naukoviy visnik Hersonskogo derzhavnogo universitetu. Seriya: Psihologichni nauki. – 2017. – Vip. 1, t. 1. – S. 104-108.

4. *Cherepanova I.V., Cherepanov O.A.* Osnovy psihologicheskoy pomoschi: kurs lektsiy / I.V. Cherepanova, O.A. Cherepanov. – Mogilev: MGU im. A.A. Kuleshova, 2014. – 304 s.

Popelushko Roman

Ph.D, Prof., Assistant Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Khmelnitsky National University, Khmelnitsky (Ukraine)

COMPARATIVE ANALYSIS OF RESEARCH ON BEHAVIOR STRATEGIES IN THE TRAUMATIC SITUATION AS A RESOURCE FOR PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF COMBATANTS PERSONALITY

ABSTRACT

The purpose of this article was to analyze the results of the diagnostic study behavioral strategies combatants in stressful situations, as one of the resources in the process of their psychological rehabilitation.

It is also noted that the current state of the diagnostic study of combatants points out that the

study revealed signs of post-traumatic stress disorder, stress, depression, anxiety, adaptability and others, but very few pay attention to behavioral resources a combatant that he uses to overcome stressful situations.

Actualization of this resource of the combatant will allow the specialists, to build rehabilitation and adaptation measures more effectively to overcome the consequences of traumatic situations, will contribute to maintaining the physical and psychological health of the combatant.

Key words: psychological rehabilitation, channel of the resource, combatant, stress, traumatic event.

Попелюшко Роман Павлович

Кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии и педагогики, Хмельницкого национального университета, г. Хмельницкий (Украина)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИССЛЕДОВАНИЯ СТРАТЕГИЙ ПОВЕДЕНИЯ В ПСИХОТРАВМИРУЮЩЕЙ СИТУАЦИИ КАК РЕСУРСА ДЛЯ РЕАБИЛИТАЦИИ ЛИЧНОСТИ КОМБАТАНТОВ

Аннотация. Целью данной статьи было осуществление анализа результатов диагностического исследования стратегий поведения комбатантов в психотравмирующих ситуациях, как одного из ресурсов в процессе их психологической реабилитации.

Также отмечено, что современное состояние диагностического исследования комбатантов указывает на то, что при исследова-

нии выявляются признаки посттравматического стрессового расстройства, стресса, депрессии, тревожности, адаптированности и др., но очень мало обращают внимание на поведенческие ресурсы комбатанта которыми он пользуется при преодолении стрессовых ситуаций. Актуализация данного ресурса комбатанта, позволит специалистам, эффективнее строить реабилитационные и адаптационные меры по преодолению последствий психотравмирующих ситуаций, будет способствовать обеспечению сохранности психофизического здоровья комбатанта.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, канал ресурса, комбатант, стресс, травматическое событие.

Дата отримання статті: 27.06.2017

Дата рекомендації до друку: 02.07.2017

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНОГО РОЗУМІННЯ БАЗОВИХ РЕЛІГІЙНИХ КОНЦЕПТІВ СУБ'ЄКТАМИ З РІЗНИМИ РІВНЯМИ РЕЛІГІЙНОЇ АКТИВНОСТІ

УДК: 159.923.32

Савелюк Наталія Михайлівна

*Кандидат психологічних наук, доцент, докторант
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки, м. Кременець (Україна)*

Анотація. У статті здійснюється теоретичне обґрунтування і психологічний опис результатів емпіричного дослідження процесів метафоризації у розумінні базових релігійних концептів (таких як «Бог», «душа», «віра» й ін.) суб'єктами з різними рівнями релігійної активності. В контексті теоретичного аналізу стисло оглядаються найвідоміші підходи до вивчення метафори, остання порівнюється з іншими науковими поняттями – «метонімією», «символом», «архетипом». При цьому метафора розглядається як внутрішній психологічний аспект розуміння, зокрема, релігійного концепту, а символ – як його зовнішній, більш соціалізований аспект. Через застосування й обробку результатів модифікованої за змістом методики «Піктограма» експліковані графічні символи базових метафоричних категорій та окремих їх образів, які опосередковують осмислення зазначених концептів. Психологічна інтерпретація та порівняння відповідних результатів дали змогу описати окремі якісні й кількісні відмінності в такому осмисленні українцями з різними рівнями релігійної активності.

Ключові слова: метафора, метафоризація, символ, архетип, розуміння, релігійна картина світу, релігійний концепт, релігійна активність.

Постановка проблеми. Сучасний соціум – строкатий та полікультурний, і це стосується практично усіх аспектів буття людини, а численні віртуальні простори тільки помножують його реальні виміри. Водночас, існують певні універсальні схеми та моделі, що роблять принципово можливим розуміння й порозуміння суб'єктів у межах певної спільноти, культури, навіть, до певної міри, усього

світу. В цьому ракурсі у психології розроблена й обґрунтована низка концепцій та понять: наприклад, культурно-історична теорія Л. С. Виготського або аналітична психологія К. Г. Юнга; в рамках першої розглядаються «значення», другої – «архетипи». Але, попри універсальні особливості відповідних форм і структур, відображені у міфологічних, релігійних, мовних системах і у класичних творах

мистецтва, існують певні етнокультурні, історичні їх змістові варіації.

Зазначене особливою мірою стосується будь-якої релігійної системи, що у своєму функціонуванні реалізується в релігійних дискурсах – молитві, сповіді, проповіді, ритуальних актах із відповідними базовими концептами. При цьому такі концепти, деколи навіть не будучи характерними лише для релігійного дискурсу (наприклад, «віра» з усім її складним семантично-асоціативним полем), у релігійному контексті завжди мають унікальну специфіку: сутнісну метафоричність творення й відтворення своїх смислів, оскільки наочними, матеріалізованими засобами «світу земного» (в тому числі, через мову) вказують на духовну трансцендентність «світу небесного». Інакше кажучи, метафоричність – одна з основних якісних властивостей релігійного дискурсу, поза врахуванням якої будь-яке наукове дослідження відповідної концептуально-комунікативної системи буде невалідним і формальним.

Враховуючи все ще існуючу з різних причин слабку вивченість в Україні релігійної феноменології, можемо стверджувати, що психологічними засобами – як теоретичними, так і емпіричними, релігійні концепти у нас переважно не вивчалися, зокрема, і в аспекті свого метафорично-асоціативного наповнення. При цьому, з одного боку, в світовій науці існує ціла низка наукових теорій метафори, але з іншого боку, чималий евристичний поте-

нціал таких напрацювань майже не використаний у рамках власне української психології релігії. А тому, насамперед, необхідно стисло розглянути ключові ідеї та підходи відповідних теорій, актуальних для вивчення процесів метафоризації при сприйнятті й осмисленні базових концептів релігійного дискурсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ґрунтовний аналіз і систематизацію основних наукових підходів до дослідження метафори здійснили Л. М. Алексеева, Н. П. Івнських, С. Л. Мішланова, С. В. Полякова. Згідно з їх історичною ретроспективою, метафора в різні періоди свого вивчення розглядалася як: 1) різновид тропу, стилістична фігура, пов'язана з перенесенням властивостей з одного предмету на інший на основі їх схожості або контрасту (Аристотель, Цицерон та ін.); 2) аналогія та уподібнення, завдяки чому пов'язуються різні категорії речей (Августин, П. Абеляр та ін.); 3) єдиний та неминучий спосіб відображення у мисленні об'єктів високого ступеня абстракції (Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет та ін.); 4) вид міфопоетичної концептуалізації реальності, існуючий на противагу логічно-дискурсивному мисленню (Е. Кассіпер); 5) спосіб утворення непередбачуваних міжфреймових зв'язків (М. Мінський); 6) спосіб створення схожості через семантичний зсув (М. Блек); 7) спосіб мислення і пізнавальної діяльності, покликаний формувати певний новий смисл (Е. Мак-Кормак); 8) перетин знань однієї кон-

цептуальної сфери в іншій концептуальній сфері (А. Хілі, Р. Харріс та ін.); 9) сутність не тільки мислення, мови, а й дій та повсякденного життя (Дж. Лакофф, М. Джонсон); 10) спосіб взаємодії «наївного» і наукового знання, механізмом якої виступає концептуальна інтеграція (Дж. Фоконьє, М. Тернер) та ін. [9, с. 12-23].

У сучасній «Енциклопедії філософії та епістемології науки» (за заг. ред. І. Т. Касавіна) зазначається, що метафора – центральний троп мови, комплексна образно-семантична структура, особливий спосіб пізнання, який здійснюється через генерацію образів, що виникають у результаті взаємодії двох різнопланових смислів. Вказується також, що інтерес до метафори виник у рамках лінгвістичного повороту в філософії, внаслідок чого проблема метафори та її епістемологічних можливостей стала однією із найважливіших тем лінгвістичної філософії (та науки – Н.М.) останніх десятиліть. У результаті й було переглянуто існуюче ще з часів античності відношення до метафори тільки як до мовного явища; вона стала трактуватися як особлива форма думки (М. Блек, А. Річардс). Сучасні дослідження метафори є міждисциплінарними: вона вивчається аналітичною філософією, когнітивною лінгвістикою, психолінгвістикою, психологією та ін. [17, с. 492-493].

Варто зазначити, що спочатку в психології метафора розглядалася лише як експериментальний матеріал (К. Бюлер, Л. С. Вигот-

ський та ін.). І лише із середини 1970-их років минулого століття, коли виникли й активізувалися спроби теоретичного обґрунтування метафорології та її базових понять, метафора стає відносно самостійним об'єктом досліджень, зокрема, і у психології та психолінгвістиці (М. Балота, Т. Белт, В. Бриттон, Р. Гіббс, Г. Кларк, П. Люсі, Р. Стернберг, В. Уїльямс, В. Харді; К. І. Алексєєв, А. А. Залевська, Ю. К. Корнілов, Н. В. Рафікова, М. В. Самойлова, О. К. Тихомиров та ін.). У наш час у рамках психолінгвістики метафоризація розглядається як ментально-вербальний процес творення та розуміння складного метафоричного смислу, що має свою як когнітивну, так і етнокультурну специфіку [5].

Більше того, в річищі тенденцій потужного розвитку метафорології окремі дослідники останнім часом говорять вже не тільки про власне мовну, а і про метафоричну картину світу (Ж. А. Вардзелашвілі, Д. Н. Галімова, Н. С. Карпова, Д. А. Катунін, Н. А. Мішанкіна, А. М. Мухачьова, З. Ю. Петрова, В. В. Рожков, Г. Н. Складєвська, Д. І. Ертнер та ін.). Причому в одних випадках друга трактується лише як певний фрагмент, складова частина першої, а в інших – як така, що накладається на мовну картину світу загалом. У будь-якому разі, метафорична картина світу детермінована як зовнішніми (соціальними, національними) чинниками буття людини, так і внутрішніми (зокрема, духовними) її особли-

востями [6].

В українській психології, психолінгвістиці аналізуються як теоретичні засади метафоричності в пізнанні світу й самого себе, так і практичні аспекти використання відповідного підходу. Метафора розглядається як спосіб символічного вираження внутрішнього досвіду особистості (М. Л. Смульсон) та інтероцептивних відчуттів (В. І. Шебанова), «метафора відповідності» – як віддзеркалення ідеї центрованості суб'єкта, притаманної періоду модерну (О. М. Кочубейник), а «метафора щастя» – як спосіб презентації психологічних проблем та їх розв'язання (Л.А. Варава); описуються метафорична самопрезентація учасників АСПН із використанням архетипу тіла (Т. С. Яценко), когнітивний зміст метафори у глибинному пізнанні (Л. В. Драгола), метафора у процесі професійної підготовки майбутніх психологів (Т. О. Бородулькіна) і терапевтичні метафори у психокорекційно-розвивальній роботі з дошкільниками (І. М. Міхіна); також вивчаються метафоричність казки як засіб активного соціально-психологічного навчання (Л. В. Солодухова) і метафоризація як психологічне підґрунтя літературно-творчої самореалізації учня (З. І. Юрченко).

В контексті релігійної системи світосприйняття та світорозуміння при вивченні відповідної їй системи метафор важливо згадати, насамперед, про глибинні, малоусвідомлювані, архаїчні структури психіки, сформо-

вані тисячолітньою історією творення людини та її культури, які в науковій літературі часто озвучуються як архетипи. Так, у теорії К. Г. Юнга саме метафори («іномовлення») розглядаються як свого роду «одяг» для архетипів, а архетипи, у свою чергу – як прототипи метафор, адже всі вони не піддаються точному визначенню й вичерпному поясненню, володіючи потужним потенціалом несвідомих латентних смислів [16].

Тут доречно вказати й на значною мірою пов'язане з архетипами поняття базових метафор – один із засобів відображення пізнаваних людиною предметів та явищ навколишнього світу, вирішальну роль в утворенні яких відіграють закономірності магічного, міфологічного та традиційно-архаїчного національного світогляду. Саме в такого типу метафорах яскраво проявляється як асоціативно-образне мислення, так і певний елемент світоглядної позиції їх суб'єкта – творця та носія. Згідно з дослідженнями Т. Є. Кіс, поширеними базовими метафорами, спільними і для оригінальних давньоруських текстів, і для наших народних поетичних творів, і для Святого Письма, є «землеробські» метафори, метафори «серця», «вінка» та «води», а також пов'язані з назвами небесних світил («сонце», «місяць», «зорі» тощо) [3]. Отже, в базових метафорах у вербальній чи невербальній (графічній, ритуальній тощо) формах експлікуються архетипи («вогню», «води» й т.д.) колективного несвідомого людини.

З точки зору найбільш глобального поділу можна стверджувати, що будь-яка інформація має два рівні свого змісту: буквальний та метафоричний. У такому ракурсі аналізу метафора розглядається як фундаментальна когнітивна операція, яка забезпечує перенесення образних схем з однієї концептуальної сфери до іншої. Відповідно, базові метафори формують ключові парадигми творення й осмислення тих або інших знань [4].

При цьому саме метафора дає змогу розуміти відносно абстрактні й неструктуровані теми в термінах більш конкретних, структурованих речей. Інакше кажучи, метафори зазвичай формуються із наочного – візуального, аудіального й іншого сенсорного досвіду, складові якого переносяться на значеннєві структури іншого – теоретичного рівня. Водночас, форми втілення метафор нерідко мають конкретний іконічний характер, тобто безпосередньо відображають зміст відповідного чуттєвого досвіду людини, що ще більш спростовує їх творення, осмислення та функціонування. Адже, якщо висловлюватися у когнітивних та семіотичних термінах, то і візуальний знак, і метафора поділяють загальну властивість будь-якого процесу означування, що, услід за М. Хіраго, може бути названа «мотивованою подібністю». У свою чергу, зазначена подібність може стосуватися як конкретних форм, так і доволі віддалених абстрактних структур [18, с. 16-17].

Необхідно також дещо детальніше по-

рівняти «метафору» не тільки з «архетипом», а і з «символом» та «метонімією», які, хоча й мають усі образну природу, в сучасних лінгвістичних дослідженнях зазвичай розмежовуються. Зокрема, Н. Д. Арутюнова наводить розлогий перелік відмінностей між «метафорою» та «символом»: 1) в основі першої лежить семантичний аспект слова з його предикатною позицією, тоді як символ має, насамперед, референтне спрямування; 2) метафора зберігає відносну цілісність відповідного образу, натомість символ може розпадатися на окремі свої елементи з набуттям нового їх прочитання у системі інших таких елементів; 3) метафора зазвичай «тяжіє до земного», тобто відноситься до певного конкретного об'єкта, символ же виводить за межі звичної реальності, часто вказуючи на певні трансцендентні речі; 4) метафора виражає мовні значення, заключені в образну оболонку, а символ – певні загальні та соціально значущі ідеї; 5) якщо перехід від певного образу до метафори викликаний семантичними (внутрішньомовними) потребами, то такий же перехід до символу – вже екстралінгвістичними чинниками. Підсумовуючи окреслену характеристику, Н. Д. Арутюнова зазначає, що «образ психологічний, метафора семантична, символіка імперативна, знак комунікативний». Крім того, розмежовуючи «метафору» з «метонімією», дослідниця вказує на зорієнтованість першої переважно на позицію предикату та характеризувальну функцію, а другої –

на позицію суб'єкта і, відповідно, ідентифікувальну функцію [13, с. 22-32].

Визнаючи доцільність такого термінологічного розмежування в контексті потреби ідентифікації різноманітних засобів художньої мови, вважаємо за необхідне вказати на його до певної міри штучність, формальність у деяких інших, у тому числі, психологічних, аспектах наукового аналізу.

По-перше, сучасними науковцями (наприклад, О. Е. Спичак) метафора розглядається як «можливість розширювати смислове поле тексту, де полем значень є символ», та як активний механізм «екзистенції» символу. Вона – «символічна», адже «символ виступає для метафори як інструмент, за допомогою якого вона виражає свою полісемантичність». Крім того, символи зазвичай використовуються там, де міметизм знаходить свої природні межі, а метафора стає «єдиним шляхом виразити або позначити щось» [13].

По-друге, саме метафоричність (а не, наприклад, символічність) описується як сутнісна характеристика мислення, мовлення та дій людини у відомих когнітивних теоріях, одна з яких – теорія Дж. Лакоффа і М. Джонсона. Аналізуючи різні види метафор, дослідники розглядають і принципи функціонування метонімії у мовленні – заміну цілого його частиною, того, хто контролює – контролюваними об'єктами, місця – подією та ін. Згадуючи в цьому контексті про культурну, релі-

гійну символіку, відомі дослідники зазначають, що, з одного боку, вона «являє собою особливі випадки метонімії» (наприклад «голуб замість Святого Духа»), з іншого боку, «концептуальні системи культур і релігій метафоричні за своєю природою». Отже, «метонімія у сфері символів – це необхідний зв'язок між повсякденним досвідом і внутрішньо узгодженими метафоричними системами, що лежать в основі релігій та культур» [7, с. 66-67]. Інакше кажучи, у психологічному ракурсі теоретичного аналізу нашої проблеми, символ – це зовнішній засіб, інструмент наочної експлікації процесів і результатів метафоризації у релігійному світосприйнятті та світорозумінні, тоді як метонімія – конкретний мовленнєвий прийом, пов'язаний із антропоморфізацією та персоніфікацією абстрактних понять і відповідних їм нематеріальних сутностей.

По-третє, не тільки філософи чи психологи, а й мовознавці вказують саме на метафору як на основний прийом, на якому «будується усе біблійне (а отже і християнське – Н.М.) мислення» [8, с. 436]. Адже «світ Біблії» – це «світ знаків, що позначають інші, справжні речі», а тому в християнській екзегетиці метафора слугує меті розуміння цих «справжніх речей». І, крім когнітивної своєї функції, яка полягає у поясненні явищ невидимого духовного світу через певні наочні образи, вона спрямована й на те, щоб викли-

кати у співучасника релігійної комунікації також відповідну емоційну реакцію, певне почуття [15, с. 324-325].

Зазначене вище є цілком закономірним, адже в основі усіх перелічених мовних форм і засобів лежить образне мислення людини, й усі вони детерміновані відомими особливостями «правопівкульного» способу пізнання (синкретичністю, емоційністю тощо). Поряд із цим, у цілісному акті мислення, складовою якого виступає розуміння, його процеси та засоби тісно взаємопов'язані в рамках конкретної пізнавальної мети, в нашому випадку – завдання конкретизації низки гранично абстрактних і трансцендентних понять (таких як «Бог», «душа» і т. д.), що відбувається через перенесення властивостей, частин, функцій відомих людині з її повсякденного досвіду фрагментів реальності на недосяжні для звичного сенсорно-перцептивного відображення сутності.

Слушним вважаємо і такий погляд на тісний взаємозв'язок процесів метафоризації та символізації у релігійно зорієнтованому пізнанні, який вказує, що теологічний аспект релігійних метафор дає змогу говорити про їх символічність, а аспект використання у повсякденному мисленні й побуті – як про когнітивний засіб. З такої точки зору зручно є, наприклад, класифікація біблійно-християнських метафор на: 1) антономазійні, 2) астрологічні, 3) пов'язані з назвами природних стихій, 4) ті, в основу яких покладено на-

зви неорганічних речовин, 5) соматичні, 6) фітонімічні, 7) зоологічні та 8) метафорисимволи. Останні, як зазначає І. Б. Дубровська, стають власне символами в контексті Біблії та, ширше, теології, де вони однозначно вказують лише на певні духовні сутності [2, с. 9, 11]. Натомість у контексті повсякденної свідомості особистості, котра нерідко намагається «по-земному» осмислити той чи інший сакральний феномен, релігійні символи на психологічному рівні свого функціонування нерозривно переплетені з метафоричними когнітивними конструкціями.

Отже, надалі при описі результатів емпіричного дослідження ми будемо дотримуватися теоретичного погляду на метафоричність як на базовий принцип побудови релігійної картини світу, пов'язаний із функціонуванням архаїчних структур психіки у формі архетипів, а також зі специфікою правопівкульного способу пізнання. Метафоризація з такої позиції розглядається як внутрішній, психологічний ресурс образно-релігійного світосприйняття та світорозуміння, тоді як символізація виступає зовнішнім, ідейно-композиційним її втіленням у соціально значущих формах, доступних для осягнення «Іншим».

З одного боку, процеси метафоризації у мисленні й мовленні досліджені достатньо ретельно, з іншого боку – релігійні метафори теж нерідко аналізуються сучасними лінгвістами. А проте системного власне психологічного вивчення феномену метафоричності релі-

гійної картини світу особистості досі в українській науці не здійснено. Отже, **мета статті** – теоретичне обґрунтування і порівняльний аналіз результатів емпіричного дослідження психологічних особливостей метафоричності розуміння базових релігійних концептів суб'єктами з різними рівнями релігійної активності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вибірка нашого емпіричного дослідження складала 543 особи різного віку, соціального статусу та з різних регіонів Західної України (Тернопільської, Рівненської, Волинської, Івано-Франківської, Закарпатської областей), збалансована щодо конфесійної структури християнської частини сучасного українського суспільства (виходячи, наприклад, із даних останніх соціологічних зрізів).

Результати проведеного теоретичного аналізу проблеми, на нашу думку, достатньою мірою обґрунтовують використання відомої методики «Піктограма» О. Р. Лурії для дослідження метафоричної образності осмислення особистістю тієї чи іншої сфери її буття, в даному випадку – релігійної. Адже навіть етимологічні корені назви методики (від лат. «*pictus*» – намальований і грец. «*grapho*» – пишу, отже – «пишу малюнками») вказують на принципову можливість цілісного розкриття з її допомогою багатоаспектної – як афективно-ірраціональної, так і до певної міри вербалізовано-раціональної – релігійної картини світу особистості. Тим більше, що за майже вже столітню історію використання методика

«Піктограма» пройшла через численні процедури удосконалення своєї інтерпретативної схеми, що дало змогу перейти від спочатку лише якісної обробки її результатів до відносно високого ступеня формалізації отримуваних емпіричних даних [1, с. 243-245].

У зв'язку із заявленою предметною сферою дослідження, методика «Піктограма» була модифікована за змістом, а саме: до переліку слів-стимулів увійшли «Бог», «людина», «душа», «віра», «рай», «пекло», «добрий вчинок», «гріх», «любов», «сповідь», «молитва», «причастя», «покаяння», «церква», «храм», «релігійні цінності», що втілюють базові концепти релігійного (християнського) дискурсу.

Крім «Піктограми», відповідно до поставленої мети, у дослідженні також використано методику «Питальник релігійної активності» Д. О. Смірнова [11]. Згідно з обґрунтованою вченим структурою релігійної активності (далі по тексті – РА), питальник складається із чотирьох субтестів – вимірювальних шкал, за якими потенційно можна набрати максимальних 272 бали. Після збору первинних емпіричних даних і через статистичну процедуру вирахування кватилів – трьох значень узагальненого балу рівня РА всіх респондентів, вибірку за відповідним критерієм було поділено на чотири підгрупи: 1) 138 осіб із найнижчим рівнем РА (загальний бал 187 і менше), 2) 141 особа з рівнем РА, нижчим за середній (188 – 210 балів), 3) 139 осіб із рівнем РА, вищим за середній (211 – 225 балів)

та 4) 125 осіб із найвищим рівнем РА (226 і більше балів).

Далі результати, отримані за методикою «Піктограма», для кожної підгрупи якісно й кількісно оброблялися окремо: спочатку вираховувалася абсолютна кількість графічних зображень різних поняттєвих груп (наприклад, «сонце» чи «хмари»), які поєднувалися у глобальніші категорії («небесні» символи і т. д.). Потім визначалася відносна кількість (у %) піктограм тієї чи іншої категорії від загальної чисельності усіх репродукованих через графічні символи метафоричних образів, а також відносна кількість усіх окремих типів образів у межах кожної такої категорії. Крім того, на основі вирахованих відсоткових показників визначалися рангові місця суб'єктивної значущості категорій у контексті ціліс-

ного осмислення того чи іншого релігійного концепту.

Проаналізуємо тепер отримані якісні й кількісні результати на прикладі кількох релігійних концептів (повний аналіз усіх таких концептів неможливий у зв'язку з обмеженнями статті за змістом). Зауважимо, що в кожній таблиці числові дані перед дужкою – це відносна кількість (виражена у відсотках) певної зафіксованої категорії у тій чи іншій підгрупі респондентів, а число в дужках – відповідне її рангове місце у системі метафоричного осмислення відповідного концепту особами з певним рівнем РА.

Почнемо із системотвірного релігійного концепту «Бог» (табл. 1):

Наведені у таблиці дані демонструють, насамперед, що при піктографічному втіленні

Таблиця 1

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «Бог»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	«Небесні» символи	37,50 (1)	32,22 (1)	42,02 (1)	27,21 (1)
2.	Антропоморфічні символи з атрибутами святості	28,13 (2)	19,44 (2)	17,16 (2)	17,01 (2)
3.	Антропоморфічні символи без атрибутів святості	13,12 (3)	9,44 (4)	8,28 (4)	6,12 (6)
4.	Хрест	6,88 (4)	6,67 (5)	10,65 (3)	16,33 (3)
5.	Абстрактні символи святості	5,62 (5)	15,00 (3)	2,96 (8)	10,88 (4)
6.	Символи релігійної (християнської) культури	3,75 (6)	6,11 (6)	7,10 (5)	8,16 (5)
7.	Серце	2,50 (7)	4,45 (7)	5,33 (6)	6,12 (6)
8.	Символи побутової культури	1,25 (8)	2,78 (8)	1,77 (9)	1,36 (7)
9.	Абстрактні (в тому числі, геометричні) символи	1,25 (8)	2,78 (8)	3,55 (7)	6,12 (6)
10.	«Земні» символи	-	1,11 (9)	1,18 (10)	0,69 (8)

результатів метафоричного осмислення концепту «Бог» в усіх підгрупах переконливо домінує посередництво «небесної» символіки (образи «сонця», «зір», «хмар», а також «птаха»). З точки зору порівняння, важливо проаналізувати динаміку в межах зазначеної категорії символів відносної кількості двох основних її метафоричних образів – «сонця» та «хмар». Так, останній домінує у представників тільки найнижчого рівня РА (53,33 % від загальної кількості «небесних» символів), тоді як відносна частотність першого образу починає зростати й поступово домінувати з кожним наступним рівнем (50,00 %, 50,70 % та 60,00 % у 2-ій, 3-ій та 4-ій підгрупах, відповідно). «Сонце» у більшості культур – основний символ творчої енергії, який в умовах архаїчного світогляду часто сприймався як саме верховне божество або як втілення його всеохопної влади; також це – символ чоловічого першопочатку [14, с. 348]. «Сонце» можна розглядати і як одну з іпостасей архетипу світла, з яким у християнстві нерозривно пов'язана сутність Бога [8, с. 475]. Водночас, метафоричний образ «хмари», який можна віднести до типу метафор «природних стихій», є більш суперечливим у контексті християнського світогляду. З одного боку, на іконах, ілюстративних своїх зображеннях Бог часто перебуває на хмарах або серед хмар, з іншого ж боку, в Біблійних текстах саме хмари – це нерідко символ загрози Божого гніву й покарання [10, с. 230-231].

На другому місці за своєю значущістю в усіх досліджених підгрупах – антропоморфічна метафора Бога, як «святої людини» (хоч із німбом чи у сяйві, але також і з цілком людиноподібними обличчям та тілесною схемою). Наступна ж рангова позиція виявлених метафоричних символів у наших підгрупах відрізняється. Так, якщо в осіб із найнижчим рівнем РА третіми за чисельністю стали антропоморфічні зображення без будь-яких атрибутів святості, а із нижчою за середній рівень РА – група абстрактних символів святості («німб» і т. п.), то у двох підгрупах із вищими рівнями РА – символ хреста. Останній є не тільки найпоширенішим уособленням власне християнської віри, а і древнім універсальним символом Всесвіту. Послідовники К. Г. Юнга розглядають хрест також як символ енергії добра [14, с. 169-170].

Отже, аналізуючи динаміку кількісного співвідношення усіх згаданих вище категорій символів та їх змістового (образного) наповнення, можна стверджувати, що при метафоричному осмисленні концепту «Бог» в цілому спадає частотність значною мірою язичницьких астрологічних («небесних») метафор; також послаблюється посередницька роль антропоморфічних метафор (особливо зображень без атрибутів святості – їх кількість зменшується приблизно удвічі); натомість у понад ніж 2,5 рази зростає частотність використання традиційного християнського символу – хреста. Приблизно на стільки ж зростає і час-

тота звернення до посередництва інших символів християнської релігійної культури – насамперед, православної (наприклад, піктографічних зображень ікон), а також символу серця. Описані особливості вказують на те, що зі зростанням рівня релігійної активності суб'єкта «Бог» меншою мірою когнітивно репрезентується, як просто «могутня особа на небі»,

даних даної таблиці з даними попередньої демонструє, як далеко і в метафоричному плані свого розуміння «людина» знаходиться від «Бога». Якщо в першому випадку «небесні» символи та символ хреста перебувають на початкових рангових позиціях, то у другому – практично на останніх. Натомість тут однозначно переважають типові соматичні симво-

Таблиця 2

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «людина»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Схема тіла	89,78 (1)	91,97 (1)	88,32 (1)	90,98 (1)
2.	Обличчя	6,57 (2)	4,38 (2)	3,65 (2)	5,74 (2)
3.	Серце	0,73 (4)	-	1,46 (4)	0,82 (4)
4.	Руки/долоні	-	0,73 (4)	2,19 (3)	-
5.	Абстрактні символи	0,73 (4)	2,19 (3)	1,46 (4)	1,64 (3)
6.	Зооморфічні символи	0,73 (4)	-	0,73 (5)	-
7.	Фітоморфічні символи	-	0,73 (4)	0,73 (5)	-
8.	Символи побутової культури/ антикультури	1,46 (3)	-	-	-
9.	«Небесні» символи	-	-	0,73 (5)	-
10.	Хрест	-	-	-	0,82 (4)
11.	Символ зла	-	-	0,73 (5)	-

здатна погрожувати й карати, але більшою мірою – як абстрактне уособлення добра та любові, готовності до порятунку гріховної людини (складні асоціативні поля «хреста»).

Дослівний переклад терміну «релігія» – «зв'язок» (людини з Богом), тому другим базовим концептом при аналізі релігійної картини світу закономірно виступає «людина» (табл. 2).

Навіть початкове візуальне порівняння

ли, які у зв'язку з їх розлогою представленістю та для зручності аналізу поділено на окремі підгрупи («обличчя», «серце», «руки/долоні» тощо).

Так, на першому місці з абсолютно домінантною своєю суб'єктивною значущістю в усіх підгрупах перебуває образ «схеми тіла» («чоловічок» і т. п.), на другому – більшою або меншою мірою схематизовані зображення обличчя з різними його емоційними

виразами (часто це «смайлик»). А от третє рангове місце демонструє певні якісні розбіжності між представниками досліджених підгруп. Зокрема, тільки особи з найнижчим рівнем РА інколи зображували людину з атрибутами її «земних» потреб (іграшками або навіть з цигаркою, алкоголем – група символів «побутової культури/антикультури»); у представників 2-ої підгрупи на цій ранговій позиції опинилося віднесене до категорії «абстрактних» символів «коло» – образ повноти, гармонії та завершеності. У досліджених із вищим за середній рівнем РА відповідну позицію посів символ «рука», що втілює метафоричний смисл людини як активної, діяльної істоти, а у суб'єктів найвищого рівня РА – піктографічне відтворення детально описаної у теорії Лакоффа-Джонсона орієнтаційної метафори «донизу» [7, с. 35-43] через значок стріли з відповідним її спрямуванням (група

«абстрактних» символів).

Відмінності у розумінні концепту «людина», пов'язані з різними рівнями релігійної активності особистості, проявилися і в тому, що якщо, наприклад, у піктограмах респондентів із вищими рівнями РА трапляється певна частка релігійно орієнтованих зображень, то на нижчих таких рівнях відповідні зображення взагалі відсутні. Але в цілому настільки істотних відмінностей між різними підгрупами, як це було у випадку з метафоричним осмисленням концепту «Бог», тут не виявлено. «Людина» для більшості наших респондентів – це, насамперед, позначення модусу тілесно-матеріального буття.

Переходимо тепер до концепту з більшим духовним звучанням – до «душі» (табл. 3).

Як бачимо, при осмисленні «душі» спостерігається значно строкатіша й більш неод-

Таблиця 3

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «душа»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Соматичні символи (частини тіла, функції)	19,85 (1)	19,12 (2)	21,85 (1)	19,12 (2)
2.	Символ подиху	17,73 (2)	22,79 (1)	21,85 (1)	12,50 (4)
3.	«Небесні» символи	12,77 (3)	13,97 (3)	11,26 (2)	16,18 (3)
4.	Символ привида	12,77 (3)	9,56 (5)	8,61 (4)	3,68 (7)
5.	Антропоморфічна постать	9,93 (4)	-	9,27 (3)	21,32 (1)
6.	Бог/Святі істоти	7,80 (5)	8,82 (6)	8,61 (4)	11,02 (5)
7.	Символ переходу («покидає тіло»)	7,09 (6)	6,62 (7)	3,97 (5)	5,88 (6)
8.	Абстрактні символи	7,09 (6)	11,76 (4)	9,27 (3)	3,68 (7)
9.	«Земні» символи	3,55 (7)	5,88 (8)	3,97 (5)	2,94 (8)
10.	Символи релігійної культури	1,42 (8)	0,74 (9)	0,67 (6)	3,68 (7)

нозначна метафорична картина, ніж у випадку з концептом «людина». По-перше, хоча тут соматичні символи теж займають перші позиції у рангах значущості, а проте їх домінування далеко не є настільки потужним і стабільним. Зауважимо, насамперед, що відповідна група символів узагальнено втілює метафорику почуттів людини («серце», «смайлик» тощо). Крім того, у зв'язку зі своєю істотною частотністю нами була виокремлена у спеціальну категорію піктограма «подиху» (тобто аморфної, хмароподібної фігури), що метафорично відображає проміжне положення душі людини між тілом (саме воно породжує дихання) та духовним світом («відірваність» від тіла і відчуття легкості). Відносно домінування двох описаних категорій символів, що спочатку чергуються між собою першим і другим ранговими місцями, а далі зрівнюються за своєю значущістю, спостерігається від 1-ої по 3-тю підгрупи.

А от в осіб із найвищим рівнем РА репрезентована у піктограмах метафорична картина помітно змінюється: першу позицію за своєю частотністю посідає антропоморфічна символіка – різної міри схематизації зображення цілісної постаті людини, кількість яких, порівняно з попередніми рівнями РА, зростає понад ніж удвічі. Це демонструє суттєве метафоричне зближення концепту «душа» з концептом «людина» в релігійній картині світу тільки у суб'єктів із найвищою релігійною активністю. Крім того, метафоричний образ «душі,

наче подиху» тут пересувається з першої (у попередніх підгрупах) лише на четверту рангову позицію, що вказує на послаблення ролі розуміння душі як аморфного та дуалістичного («між небом і землею») утворення.

Третю ж рангову позицію у більшості наших підгруп (1-ій, 2-ій та 4-ій) посіла «небесна» символіка. Важливо зазначити, що при метафоричному осмисленні концепту «душа», як і концепту «Бог», із наростанням рівня РА істотно збільшується частотність використання образу «сонця» (від 22,22 % у 1-ій підгрупі до 45,45 % – у 4-ій).

Зауважимо і той факт, що у представників найнижчого рівня РА третьою ранговою позицією із «небесною» символікою ділиться значною мірою казковий образ «привида». Загалом же на основі виявленої та стисло описаної динаміки домінантних у цьому концептуальному контексті символів можемо констатувати, що зі зростанням рівня релігійної активності особистості метафоричний образ «душі» трансформується від спочатку так до кінця і не зрозумілої «фігури», до певної міри «застраглої» між матеріальним та духовним світами, до вже тісніше пов'язаної з «небом» істоти, котра і у своїй нематеріальній іпостасі багато в чому залишається «людиною».

Досить строката метафорична картина спостерігається і при візуалізації розуміння ще одного базового в нашому дослідженні концепту – «віра» (табл. 4).

Дані таблиці демонструють, що на пер-

Таблиця 4

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «віра»

№ з/п	Види символіки	З найнижчим рівнем РА	З нижчим за середній рівнем РА	З вищим за середній рівнем РА	З найвищим рівнем РА
1.	Символи ритуальних дій	17,09 (1)	11,46 (4)	9,94 (5)	22,22 (1)
2.	Соматичні символи	15,19 (2)	18,47 (1)	27,08 (1)	10,42 (5)
3.	«Небесні» символи	14,56 (3)	17,20 (3)	18,23 (2)	11,11 (4)
4.	Хрест	13,29 (4)	17,83 (2)	10,50 (4)	13,89 (3)
5.	Біблія/святі книги	11,39 (5)	10,83 (5)	12,15 (3)	15,28 (2)
6.	Символи релігійної культури	10,76 (6)	8,92 (6)	6,63 (6)	10,42 (5)
7.	Бог/святі істоти	8,23 (7)	5,10 (7)	5,52 (7)	10,42 (5)
8.	«Земні» символи	6,33 (8)	3,82 (8)	4,42 (8)	0,69 (7)
9.	Метафори трансформації	0,63 (9)	1,27 (9)	1,66 (9)	1,39 (6)
10.	Символ влади	0,63 (9)	-	-	-
11.	Вогонь	0,63 (9)	-	-	-

ший ранговій позиції у представників найнижчого рівня РА перебуває символіка ритуальних релігійних дій (зображення «стояти на колінах», «підняти догори руки» і т. д.), яка, істотно втрачаючи свою значущість для респондентів 2-ої та 3-ьої підгруп (відповідно, четверта і п'ята рангові позиції), знову стає домінуючим посередником при осмисленні концепту «віра» суб'єктами з найвищим рівнем РА. Але при цьому істотно змінюється метафорично-семантичний контекст розуміння відповідних ритуальних дій. Так, якщо для досліджених 1-ої підгрупи зазначений контекст формує соматична символіка людських почуттів («серце» та ін. образи у другій за значущістю категорії «соматичних» метафор) і «небесна» символіка, то у 4-ій підгрупі – піктографічні посилання на «Святе Письмо» (друга рангова позиція) та символіка хреста (третья позиція).

Інакше кажучи, ритуальна семантика «віри» у 1-ій підгрупі більшою мірою пов'язана із «земними» почуттями людини, тоді як у 4-ій підгрупі – з необхідністю дотримуватися власне християнської «букви Закону».

Причому такий метафоричний зсув від пріоритетності вираження людської почуттєвості до чіткої ритуальності християнської боговідповідності відбувається досить стрибкоподібно саме на найвищому рівні РА. Так, порівняно із попередніми підгрупами, у респондентів 4-ої підгрупи у середньому в 2 рази зростає частотність «ритуальної» символіки; водночас, приблизно у 1,5 рази спадає відносна кількість «соматичної» символіки з її афективно насиченими смислами й «небесної» символіки з її значною мірою язичницькою метафорикою; крім того, понад ніж у 6 разів зменшується репрезентованість типових

«земних» символів («квіти», «гори» й ін.). В цілому можна стверджувати, що з наростанням рівня релігійної активності особистості загально визнана ірраціональність її віри істотно огортається символічною ритуальністю і текстуальністю Слова Божого.

Аналізуючи метафорично-семантичне наповнення основних концептів релігійної картини світу, не можемо обминути «рай» та «пекло», що за своїм глобальним сприйняттям і розумінням взаємозв'язані з базовою орієнтаційною метафоричною моделлю «догори-донизу». Почнемо з «раю» (табл. 5).

Отже, дві перші рангові позиції при метафоричному осмисленні концепту «рай» посідають «небесні» й «земні» символи, які чергуються між собою зазначеними позиціями в розрізі від 1-ої до 4-ої підгруп. В цілому, при переході до найвищого рівня РА в даному контексті спадає частотність посередництва

класичної «небесної» символіки («сонця», «веселки» й т. д.) з одночасним наростанням представленості символіки «земної». Тут варто зазначити, що до складу останньої категорії було віднесено фітоморфні символи («дерево», часто з його «плодами», «квітка» та ін.), зооморфні («птаха», «риба», в окремих випадках – «змія»), а також символ «вода» (репрезентований зображеннями річки, озера, подекуди моря). Останній втілює собою потужний архетип, який, поряд із «вогнем», є центральним та всеохопним архетипом, що проходить через усю Біблію, виступаючи уособленням життєдайної природи Бога, а також очищення і благословення [8, с. 470-471].

Третя рангова позиція виявляє певну якісну відмінність між, з одного боку, особами з найнижчим рівнем РА та, з іншого боку, всіма іншими підгрупами респондентів: якщо в розумінні «раю» першими відповідну посе-

Таблиця 5

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «рай»

№ з/п	Види символіки	З найнижчим рівнем РА	З нижчим за середній рівнем РА	З вищим за середній рівнем РА	З найвищим рівнем РА
1.	«Небесні» символи	41,66 (1)	38,28 (2)	42,86 (1)	34,25 (2)
2.	«Земні» символи	38,64 (2)	46,09 (1)	41,67 (2)	42,13 (1)
3.	Символи переходу	6,06 (3)	4,69 (4)	3,57 (4)	5,91 (4)
4.	Бог/Святі істоти	5,68 (4)	3,52 (5)	2,78 (5)	7,09 (3)
5.	Людина/люди	4,17 (5)	5,47 (3)	6,75 (3)	7,09 (3)
6.	Споруди	1,51 (6)	0,78 (6)	-	0,39 (7)
7.	Символи релігійної культури	1,14 (7)	0,78 (6)	0,79 (7)	2,76 (5)
8.	Символи влади	0,76 (8)	-	0,39 (8)	-
9.	Абстрактні символи	0,38 (9)	0,39 (7)	1,19 (6)	0,78(6)

редницьку позицію займає символіка, пов'язана з метафоричними образами переходу в інший світ (наприклад, зображення сходів нагору або брами), то в інших випадках – антропоморфічна та/або соматична символіка, значущість якої повільно наростає з кожним наступним емпірично виокремленим рівнем РА. При цьому метафора переходу в інший світ піктографічно представлена і в інших підгрупах, але вже на четвертій ранговій позиції. Тут доцільно вказати на один психологічно важливий нюанс: якщо у 1-ій підгрупі 90 % експлікованих образів «брами у рай» характеризуються її метафоричною «зачиненістю», то у 4-ій підгрупі 100 % таких образів, навпаки, відображають її «відчиненість». Крім того, третю рангову позицію в метафоричній системі сприйняття й осмислення концепту «рай» у осіб із найвищим рівнем РА також посідає образ Бога та святих істот (що на попередніх рівнях РА є лише четвертим або навіть п'ятим за

своєю частотністю).

Описані факти демонструють, що з наростанням рівня релігійної активності особистості корелює трансформація метафоричного образу «раю» від відносно недосяжних («зачинених») «небес» до психологічно ближчого, більш досяжного місця вже навіть, принаймні частково, на землі, де людина зближується із Богом.

Переходимо до інтерпретації метафоричної символіки «пекла» (табл. 6).

Наведені у таблиці кількісні дані демонструють, що першим за значущістю із приблизно однаковими відносними показниками в усіх підгрупах цілком очікувано виявився символ вогню, пов'язаний з одним із найбільш багатограних та потужних відповідних архетипів, що належить, як і «вода», до відносно усталених у людській свідомості архетипів природних стихій. Вогонь є концентрацією та джерелом енергії, що здатна водночас як

Таблиця 6

Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту «пекло»

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Вогонь/вогнище	48,77 (1)	52,85 (1)	49,46 (1)	50,00 (1)
2.	Інструменти фізичних	20,20 (2)	18,65 (2)	15,59 (2)	18,39 (2)
3.	Нечиста сила	14,78 (3)	12,44 (3)	5,38 (5)	12,07 (3)
4.	Людина/люди	8,87 (4)	7,25 (4)	13,98 (3)	9,77 (4)
5.	Символи природних сти-	3,45 (5)	3,11 (5)	5,91 (4)	5,17 (5)
6.	Абстрактні символи	2,46 (6)	2,59 (6)	5,38 (5)	1,72 (7)
7.	Символ «рух донизу»	0,98 (7)	1,55 (7)	2,15 (6)	2,30 (6)
8.	Символи смерті	0,49 (8)	1,04 (8)	0,54 (8)	-
9.	Символи спокуси	-	0,52 (9)	1,61 (7)	0,58 (8)

підтримувати життя своїм теплом, так і вбивати його, спопеляючи усе навкруги. Отже, зазначений архетип є доволі неоднозначним і щоразу набуває нових смислових відтінків у різних контекстах свого прояву [8, с. 467-469]. Аналогічно, у випадку метафоричного осмислення концепту «пекло» символіка вогню може мати значення як руйнування усього злого, гріховного, так і очищення від зла та нечисті. На домінуючий саме перший тип символічного значення «вогню» – покарання та знищення, вказують наступні за своєю суб'єктивною значущістю групи піктограм – «інструменти фізичних катувань» (друга за рангом в усіх наших підгрупах) і «нечиста сила» (третя за рангом, за винятком 3-ьої підгрупи).

Як можемо бачити, за домінантними категоріями символів істотних розбіжностей у метафоричному розумінні концепту «пекло» між представниками різних рівнів РА практично не виявлено. А проте окремі глибші такі відмінності можна розкрити, аналізуючи динаміку проявів менш частотної символіки. Зокрема, якщо на найнижчому рівні РА взагалі відсутні метафоричні образи спокуси (такі, наприклад, як «змія» або «червине яблуко», виявлені на вищих рівнях), то у респондентів із найвищим рівнем РА зникають образи смерті (символ «череп і кістки» й т. п.). Крім того, в останньому випадку приблизно у 2,5 рази частіше зустрічається класична орієнтаційна метафора «донизу».

Отже, для досліджених українців кон-

цепт «пекло» пов'язаний, насамперед, з образами болю та руйнування, але поряд із тим його метафоричне жахіття для осіб із нижчою РА більшою мірою має конотації незворотності як певного кінцевого пункту буття («смерть» в усіх її вимірах), тоді як на вищих рівнях РА з'являється репрезентованість ще й чинників та процесу наближення людини до відповідного «місця» з потенційною можливістю зміни такого спрямування. Підсилення суб'єктивної ймовірності порятунку від гіпотетичного «пекла» на тлі зростання рівня РА суб'єкта демонструє, наприклад, і відсоткове співвідношення метафоричних образів блискавки, що спопеляє усе навкруги, та дощу із хмар, що несе потенційну можливість відновлення «спаленої землі» (в рамках категорії символів «природних стихій»): 57,14 % і 42,86 % (на користь «блискавки») у 1-ій підгрупі та 44,44 і 55,56 % (на користь «дощу») в 4-ій підгрупі.

Доцільно проаналізувати й особливості метафоричного осмислення концепту «молитва», що позначає основний жанр релігійного дискурсу (табл. 7).

Отже, в даному контексті домінантні першу та другу рангові позиції в усіх чотирьох підгрупах займають піктографічні символи «Святого Письма» та релігійних ритуальних дій, причому з наростанням рівня РА перші поступово поступаються за своєю частотністю перед другими. Натомість третю рангову позицію у двох підгрупах досліджених із ниж-

Таблиця 7

**Графічно репрезентовані категорії символів, які опосередковують розуміння концепту
«МОЛИТВА»**

№ з/п	Види символіки	Найнижчий рівень РА	Нижчий за середній рівень РА	Вищий за середній рівень РА	Найвищий рівень РА
1.	Біблія/Святе Письмо	38,13 (1)	37,80 (1)	33,96 (1)	29,33 (2)
2.	Символи ритуальних дій	35,62 (2)	35,98 (2)	33,96 (1)	36,00 (1)
3.	Символи релігійної культури	9,38 (3)	6,10 (3)	10,06 (2)	8,67 (4)
4.	Бог/Святі істоти	5,63 (4)	6,10 (3)	5,66 (3)	10,00 (3)
5.	Хрест	5,00 (5)	4,27 (4)	5,03 (4)	4,67 (6)
6.	«Небесні» символи	4,38 (6)	4,27 (4)	4,40 (5)	3,33 (7)
7.	Соматичні символи	0,62 (7)	3,05 (5)	5,03 (4)	7,33 (5)
8.	Символи трансформації	-	1,83 (6)	0,63 (7)	0,67 (8)
9.	Символи побутової культури	0,62 (7)	-	1,27 (6)	-
10.	Немічність	0,62 (7)	0,60 (7)	-	-

чими рівнями РА посідають символи релігійної культури (в першу чергу, цю категорію тут утворюють піктографічні образи ікон), тоді як у двох підгрупах із вищими рівнями РА – переважно антропоморфічні символічні зображення Бога та святих істот.

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що при метафоричному осмисленні молитви в розрізі аналізу його динаміки від найнижчого до найвищого рівнів РА відбувається деяке послаблення посередництва типових символів християнської релігійної культури з певним одночасним посиленням значущості діалогу людини з Богом та святими, так би мовити, «напрямую». Крім того, у респондентів із найвищою РА майже у 12 разів зростає відносна кількість соматичної символіки, що втілює почуттєву феноменологію («серце» і т. д. – від 0,62 % до 7,33 %). Отже, в даному ви-

падку відбувається процес, зворотній щодо особливостей розуміння концепту «віра» – тут одночасно зі зростанням релігійної активності особистості відбувається метафоричний «зсув», навпаки, від буквальної релігійної ритуальності до більш безпосередніх людських почуттів. Вважаємо, що одна з основних причин таких розбіжностей у розумінні полягає, зокрема, в більшій абстрактності концепту «віра», який, відповідно, більшою мірою теологізується у структурах релігійної картини світу особистості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, релігійна картина світу сучасного суспільства, яка функціонує і формується в різних жанрах релігійного дискурсу з відповідними базовими його концептами – складна, багатоаспектна, багаторівнева система. Найхарактерніша її особливість –

метафоричність, оскільки відповідні концепти пов'язані з нематеріальними, трансцендентними сутностями. Сучасна наука напрацювала низку теорій метафори, які у своїй сукупності дають змогу говорити про метафорологію як про відносно автономну галузь знання або, принаймні, про метафоричний підхід як про істотну складову лінгвістичного повороту когнітивно орієнтованих досліджень. Але, попри увесь чималий потенціал відповідного підходу, при вивченні власне психологічних аспектів релігійної картини світу українців він практично не використовувався. Отже, авторські напрацювання є одними з перших у даному напрямку.

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дає змогу стверджувати, поперше, що в контексті психологічного аналізу метафора та символ виступають двома нерозривно взаємопов'язаними аспектами (відповідно, внутрішнім і зовнішнім) цілісного процесу розуміння, причому базові метафори тієї або іншої культури відповідають архетипним структурам психіки людини; по-друге, в якості валідного емпіричного інструменту вивчення процесу й результатів метафоризації може використовуватися методика «Піктограма» – як засіб експлікації через графічно-символічне вираження складних метафоричних образів в їх смисловій цілісності; по-третє, асоціативно-метафорична структура релігійної картини світу в суб'єктів із різними рівнями релігійної активності характеризується

низкою якісних своїх відмінностей, репрезентованих та формалізованих у нашому дослідженні через порівняння відносної частоти прояву фундаментальних символічних категорій та їх окремих складових.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку вбачаємо в інших порівняльних аспектах: насамперед, вікових, гендерних, національних. Вважаємо, що подібні напрацювання сприятимуть міжкультурному й міжособистісному релігійному порозумінню в умовах глобалізації суспільства.

Перелік використаних джерел:

1. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 528 с.
2. Дубровська І. Б. Біблійно-християнська метафора в німецькій мові: номінативний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови» / І.Б. Дубровська – К., 2001. – 20 с.
3. Кіс Т. Є. Еволюція художньої метафори: лінгвокультурний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т.Є. Кіс – К., 2001. – 20 с.
4. Кобзар І. М. Метафора як базовий спосіб представлення інформації / І.М. Кобзар // Scientific Journal «ScienceRise». – № 1(1), 2014. – С. 95–98.
5. Кравцова Ю. В. Метафора как объект психолингвистических исследований рубежа XX-XXI веков / Ю.В. Кравцова // Система і структура східнослов'янських мов. – 2014. – Вип. 7. – С. 79–88.
6. Кравцова Ю. В. Особенности индивидуальной метафорической картины мира / Ю.В. Кравцова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 9: Сучасні тенденції розви-

тку мов. – 2011. – Вип. 6. – С. 124–127.

7. *Лакофф Дж.* Метафори, котрими ми живем: [Пер. с англ.] / Дж. Лакофф, М. Джонсон; Под ред. и с предисл. А.Н. Баранова. – М.: Эдиториал УРСС, 2004. – 256 с.

8. *Лановик З.* *Hermeneutica Sacra* / З. Лановик. – Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ ТПНУ, 2006. – 587 с.

9. *Метафора* в дискурсе: [учеб. пособие] / Л.М. Алексеева, Н.П. Ивинских, С.Л. Мишланова, С.В. Полякова; под ред. Л.М. Алексеевой; Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2013. – 240 с.

10. *Морозов Н. А.* История человеческой культуры в естественно-научном освещении. Том 1. Небесные вехи земной истории человечества / Н.А. Морозов – М.: Директ-Медиа, 2014. – 479 с.

11. *Смирнов Д. О.* Описание процедуры стандартизации психометрической методики «Опротник религиозной активности» / Д.О. Смирнов // Научный психологический журнал. – 1999. – № 1–2. – С. 159–172.

12. *Спичак О. Е.* Роль метафоры в экзистенції символу / О.Е. Спичак // Філософські дослідження: зб. наук. пр. / відп. ред. В.К. Суханцева. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2009. – Вип. № 10. – С. 165–171.

13. *Теория* метафоры: Сборник: [Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз.] / Вступ. ст. и сост. Н.Д. Арутюновой; Общ. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

14. *Тресиддер Дж.* Словарь символов / Дж. Тресиддер; Пер. с англ. С. Палько. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 448 с.

15. *Чернишова Ю. О.* Образність релігійного дискурсу з погляду перекладача / Ю.О. Чернишова // Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики. – Вип. 22. – 2010. – С. 323–328.

16. *Юнг К. Г.* Архетип и символ / К.Г. Юнг; пер. с англ. А.В. Мантов – М.: Ренессанс, 1991. – 300 с.

17. *Энциклопедия* философии и эпистемологии науки / Сост. и общ. ред. И.Т. Касавин. – М.: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2009. – 1248 с.

18. *Hirago M. K.* *Metaphor and Iconicity: A Cognitive Approach to Analyzing Texts* – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 261 p.

References (Transliteration):

1. *Burlachuk L. F.* Slovar-spravochnik po psihodiagnostike / L.F. Burlachuk, S.M. Morozov. – SPb.: Piter Kom, 1999. – 528 s.

2. *Dubrovskaya I. B.* Bibliyno-hrystyyanska metafora v nimetskiy movi: nominativnyy aspekt: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.04 «Germanski movy» / I.B. Dubrovskaya – K., 2001. – 20 s.

3. *Kis T. E.* Evolyutsiya hudozhn'oyi metafory: lingvokulturnyy aspekt: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. filol. nauk: spets. 10.02.01 «Ukrayinska mova» / T.E. Kis – K., 2001. – 20 s.

4. *Kobzar I. M.* Metafora yak bazovyy sposib predstavleniya informatsiyi / I.M. Kobzar // Scientific Journal «ScienceRise». – № 1(1), 2014. – S. 95–98.

5. *Kravtsova Yu. V.* Metafora kak ob'ekt psiholingvisticheskikh issledovaniy rubezha XX-XXI vekov / Yu.V. Kravtsova // Systema i struktura shidnoslov'yanskikh mov. – 2014. – Vyp. 7. – S. 79–88.

6. *Kravtsova Yu. V.* Osobennosti individualnoy metaforicheskoy kartiny mira / Yu.V. Kravtsova // Naukovyy chasopys Natsionalnogo pedagogichnogo universytetu imeni M.P. Dragomanova. Seriya 9: Suchasni tendentsiyi rozvytku mov. – 2011. – Vyp. 6. – S. 124–127.

7. *Lakoff Dzh.* Метафори, котрими ми зживем: [Пер. с англ.] / Dzh. Lakoff, М. Dzhonson; Pod red. i s predisl. A.N. Baranova. – М.: Editorial URSS, 2004. – 256 s.

8. *Lanovyk Z.* *Hermeneutica Sacra* / Z. Lanovyk. – Ternopil: Redaktsiyno-vydavnychiy viddil TPNU, 2006. – 587 s.

9. *Метафора* в дискурсе: [учеб. пособие] / Л.М. Алексеева, Н.П. Ивинских, С.Л. Мишланова, С.В. Полякова; под ред. Л.М. Алексеевой; Перм. гос. нац.

issled. un-t. – Perm, 2013. – 240 s.

10. *Morozov N. A.* Istoriya chelovecheskoy kultury v yestestvenno-nauchnom osvescheniyi. Tom 1. Nebesnyye vehi zemnoy istoriyi chelovechestva / N.A. Morozov. – M.: Direkt-Media, 2014. – 479 s.

11. *Smirnov D. O.* Opisaniye protsedury standartizatsiyi psihometricheskoy metodiki «Oprostnik religioznoy aktivnosti» / D.O. Smirnov // Nauchnyy psihologicheskiy zhurnal. – 1999. – № 1–2. – S. 159–172.

12. *Spichak O. E.* Rol metafory v ekzistentsiyi simvolu / O.E. Spichak // Filosofski doslidzhennya: zb. nauk. pr. / vidp. red. V.K. Suhantseva. – Lugansk: SNU im. V. Dalya, 2009. – Vyp. № 10. – S. 165–171.

13. *Teoriya metafory: Sbornik: [Per. s ang., fr., nem., isp., polsk. yaz.] / Vstup. st. i sost. N.D. Arutyunovoy; Obsch. red. N.D. Arutyunovoy i M.A. Zhurinskoy.* – M.: Progress, 1990. – 512 s.

14. *Tresidder Dzh.* Slovar simvolov / Dzh. Tresidder; Per. s angl. S. Palko. – M.: FAIR-PRESS, 2001. – 448 s.

15. *Chernyshova Yu. O.* Obraznist' religiyogo diskursu z poglyadu perekladacha / Yu.O. Chernyshova // Problemy semantiki, pragmatiki ta kognitivnoyi lingvistyki. – Vyp. 22. – 2010. – S. 323–328.

16. *Yung K. G.* Arhetyp i symvol / K.G. Yung; per. s angl. A.V. Mantov – M.: Renessans, 1991. – 300 s.

17. *Entsiklopediya filosofiyi i epistemologiyi nauki / Sost. i obsch. red. I.T. Kasavin.* – M.: «Kanon+», ROOI «Reabilitatsiya», 2009. – 1248 s.

18. *Hirago M. K.* Metaphor and Iconicity: A Cognitive Approach to Analyzing Texts – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 261 p.

Savelyuk Nataliya

Candidate of Psychological Sciences (Ph.D.), Assistant professor (Psychology), Doctoral Student of Lesya Ukrainka Eastern European National University, Kremenets (Ukraine)

PSYCHOLOGICAL PECULARITIES OF METAPHORIC COMPREHENSION OF

BASIC RELIGIOUS CONCEPTS BY SUBJECTS WITH DIFFERENT LEVELS OF RELIGIOUS ACTIVITY

ABSTRACT

The article provides a theoretical substantiation and a psychological description of the empirical study of the peculiarities of metaphoric comprehension of basic religious concepts (such as «God», «soul», «faith», etc.) by subjects with different levels of religious activity. On one hand, contemporary science has developed a number of theories of metaphor, which in total make it possible to treat metaphorology as a relatively autonomous branch of knowledge, or at least view the metaphoric approach as an essential component of the linguistic turn of cognitive-oriented research. On the other hand, despite the considerable potential of the corresponding approach, it has not been researched in the study of the psychological aspects of Ukrainian's religious image of the world. Therefore, author's work becomes one of the first scientific researches in this area.

The results of the theoretical and empirical research help to state the following: firstly, in the context of the psychological analysis, the metaphor and the symbol are two inextricably interrelated aspects (internal and external) of the integrated process of comprehension, including religious concepts, with basic metaphors (for example, the metaphor of «fire» or the metaphor of «water») of one or another culture corresponding to the archetypal

structures of its carrier's mentality; secondly, the «Pictogram» method can be used as a valid empirical tool for studying the process and results of metaphorization and as a means of explication through the graphic-symbolic expression of complex metaphoric images in their emantic integrity; thirdly, the associative-metaphoric structure of religious image of the world of subjects with different levels of religious activity is characterized by a number of qualitative differences, represented and formalized in our study by comparing relative frequency of the manifestation of fundamental symbolic categories and their separate components. Among such global categories that manifest themselves in the pictorial reproduction of the results of metaphoric comprehension of most religious concepts we find «heavenly» (astrological) and «earthly» (phytomorphic and zoomorphic) symbols, affectively charged «somatic» images («heart», «smile», etc.), attributes of religious culture («cross», «icon», etc.), as well as abstract (in particular, geometric) symbols. Their combination embodies the subjective complexity of the metaphoric religious image of the world, which, at the same time, becomes extremely abstract and visually concrete, affective-irrational and, at least, partly verbalized-rational.

Key words: metaphor, metaphorization, symbol, archetype, comprehension, religious image of the world, religious concept, religious activity.

Савелюк Наталия Михайловна

Кандидат психологических наук, доцент, докторант
Восточноевропейского национального университета
имени Леси Украинки, г. Кременец, (Украина)

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ
ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОРИЧЕСКОГО
ПОНИМАНИЯ БАЗОВЫХ
РЕЛИГИОЗНЫХ КОНЦЕПТОВ
СУБЪЕКТАМИ С РАЗНЫМИ
УРОВНЯМИ РЕЛИГИОЗНОЙ
АКТИВНОСТИ**

Аннотация. В статье осуществляется теоретическое обоснование и психологическое описание эмпирического исследования особенностей метафоричности в понимании базовых религиозных концептов (таких как «Бог», «душа», «вера» и др.) субъектами с разными уровнями религиозной активности. С одной стороны, современная наука наработала ряд теорий метафоры, которые в своей совокупности позволяют говорить про метафорологию как про относительно автономную отрасль знания или, как минимум, про метафорический подход как про существенную составляющую лингвистического поворота когнитивно ориентированных исследований. С другой стороны, несмотря на большой потенциал соответствующего подхода, при изучении собственно психологических аспектов религиозной картины мира украинцев он практически не разрабатывался. А потому авторские наработки одни из первых в данном направлении научных поисков.

На основе результатов проведенного

теоретического и эмпирического исследования в целом констатируется: во-первых, в контексте психологического анализа метафора и символ выступают двумя неразрывно взаимосвязанными аспектами (внутренним и внешним) целостного процесса понимания, в том числе, и религиозных концептов, причем базовые метафоры (например, метафора «огня» или метафора «воды») той или иной культуры соответствуют архетипическим структурам психики ее носителей; во-вторых, в качестве валидного эмпирического инструмента изучения процесса и результатов метафоризации может использоваться методика «Пиктограмма» – как средство экспликации через графически-символическое выражение сложных метафорических образов в их смысловой целостности; в-третьих, ассоциативно-метафорическая структура религиозной картины мира у субъектов с разными уровнями религиозной активности характеризуется рядом качественных своих особенностей, репрезентированных и формализованных в нашем исследовании через сравнение относительной частоты появления фундаментальных символических категорий и их отдельных составляющих. Среди таких глобальных категорий, которые проявляются при пиктографическом отображении результатов метафорического осмысления большинства религиозных концептов – «небесные» (астрологические) и «земные» (фито- и зооморфные) символы, аффективно заряженные соматические образы

(«сердце», «улыбка» и т. п.), атрибуты религиозной культуры («крест», «икона» и др.), а также абстрактные (в частности, геометрические фигуры) символы. Их соединение отображает субъективную сложность метафорической религиозной картины мира, которая есть одновременно гранично абстрактной и наочно-конкретной, аффективно-иррациональной и, во всяком случае частично, вербализовано-рациональной.

Ключевые слова: метафора, метафоризация, символ, архетип, понимание, религиозная картина мира, религиозный концепт, религиозная активность.

Дата отримання статті: 27.06.2017

Дата рекомендації до друку: 02.07.2017

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

УДК:159:340.132.1

Юрченко-Шеховцова Тетяна Іванівна

Науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення Національної академії внутрішніх справ, м. Київ (Україна)

Анотація. У статті проаналізовано теоретичні аспекти проблеми формування правосвідомості особистості. Визначені фактори, які впливають на формування правосвідомості особистості. Підкреслено, що правосвідомість виступає як один з елементів соціальних відносин та є основною ланкою суб'єктивних та об'єктивних форм взаємодії особистості, суспільства, держави. Правова поведінка особистості залежить від рівня правосвідомості особистості. Розвинута правосвідомість виступає стабілізуючим фактором, який сприяє вдосконаленню суспільства. Звернено увагу на те, що правосвідомість особистості (індивідуальна правосвідомість) виступає одним із найважливіших компонентів, які створюють правове поле держави. Обґрунтовано важливість вивчення психологічних механізмів правосвідомості особистості, які забезпечують засвоєння та функціонування соціальних та правових норм поведінки людини.

Ключові слова: правосвідомість, соціальна норма, особистість, індивід, суб'єкт, індивідуальна правосвідомість, рівень правосвідомості, криміногенна ситуація, виявлені злочини.

Постановка проблеми. Тема вивчення правосвідомості є актуальною для різних наукових галузей. З точки зору психологічної науки категорія правосвідомості відіграє значну роль як у формуванні особистості, так й у формуванні законослухняного суспільства. Поняття «правосвідомість» застосовується як до спільноти людей або певної соціальної групи – суспільна правосвідомість, так і до окремої

особистості – індивідуальна правосвідомість.

Науковці зазначають, що правосвідомість має бути властивою не тільки творцям юридичних норм, законодавцям, але й усім громадянам держави. Від зростання рівня правосвідомості громадян України залежить ефективність правового регулювання суспільних процесів, становлення України як правової держави [1, с. 40].

Формування правосвідомості особистості є актуальною проблемою, вирішення якої пов'язане з побудовою громадянського суспільства. Саме розвинута правосвідомість, яка дозволяє особистості співвідносити власну поведінку з нормами, правилами, цінностями суспільства, визначати та оцінювати власні вчинки та вчинки інших людей відповідно встановлених соціальних норм, є необхідною умовою створення суспільства, заснованого на принципах громадянських свобод, толерантності, економічної й соціальної ініціативності громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування правосвідомості досліджували провідні філософи, педагоги, правознавці: Н. Алексєєв, В. Бабкін, В. Головченко, М. Костицький, В. Котюк, М. Орзих, М. Подберезький, Л. Рабинович, О. Скакун, С. Станик. Загальний аспект досліджень у психологічній галузі полягав у розробці теорії та методології емпіричного вивчення правосвідомості (А. Долгова, Л. Єремєєва, Г. Єфремова, В. Камінська, І. Карпець, В. Ратінов, А. Столяренко, В. Рибальська, В. Щегорцов, Л. Ясюкова та ін.). Водночас, залишаються недостатньо дослідженими психологічні детермінанти правосвідомості особистості, визначення яких надало б можливість окреслити основні психологічні чинники формування правосвідомості особистості.

Мета статті: проаналізувати теоретичні аспекти формування правосвідомості осо-

бистості; розглянути особистісну (індивідуальну) правосвідомість як один з найважливіших компонентів, які створюють правове поле держави; обґрунтувати важливість вивчення психологічних механізмів правосвідомості особистості, які забезпечують засвоєння і функціонування соціальних та правових норм поведінки людини.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

В умовах правової держави і громадянського суспільства правосвідомість стає, фактично, основною ланкою суб'єктивних і об'єктивних форм взаємодії особистості, суспільства і держави. Залежно від суб'єктів – носіїв правосвідомості розрізняють:

- індивідуальну правосвідомість (правові уявлення і почуття індивіда);
- групову правосвідомість (правові уявлення і почуття тих чи інших соціальних груп, класів, прошарків населення);
- суспільну правосвідомість (правові уявлення і почуття суспільства в цілому).

Індивідуальна правосвідомість – це, насамперед, соціально-психологічна властивість особистості і якісно визначений різновид індивідуальної свідомості [2, с. 50]. Деякі автори звертали увагу на співвідношення людської індивідуальності та індивідуальної правосвідомості. Так, П. Баранов, зазначаючи значення людської індивідуальності, стверджує, що це «соціально-біологічний фільтр», кризь

який правосвідомість переломлює, а не просто відображає правову дійсність. Про унікальність та неповторність індивідуальної правосвідомості внаслідок «... різних пізнавальних здібностей, психологічних типів особистості ...» писав В. Сирих [3, с. 117].

М. Гладких вперше була здійснена спроба на загальнотеоретичному рівні дослідити індивідуальну правосвідомість як форму психічної діяльності, яка проявляється на раціональному, іраціональному, підсвідомому рівні. Вона зазначала про вплив активної діяльності підсвідомого на формування, розуміння та прояв правосвідомості у правовій поведінці [4].

Індивідуальна правосвідомість може мати різні рівні розвитку:

- на елементарному рівні індивідуальна правосвідомість виявляється в узгодженні конкретної правозначущої діяльності з емпіричними уявленнями особи про норми правовірної поведінки);
- більш високі рівні індивідуальної правосвідомості (усвідомлення особистістю складних правових ситуацій, правових інститутів, правового статусу особистості у суспільстві);
- вищий рівень індивідуальної правосвідомості (характеризує сукупністю компетентних уявлень про правову систему, усвідомлення соціальної значимості права, оцінкою його сутності, оволодінням правовою ідеологією). Це концептуальний рівень правосвідомості.

мости.

Особистість з розвинутою правосвідомістю оцінює себе в якості громадянина держави, суб'єкта прав та обов'язків, учасника правових відносин. При цьому закріплюється та конкретизується її соціальна позиція. Людина обирає правомірні засоби вирішення проблемних чи конфліктних ситуацій. Дотримується правових норм за власними переконаннями. У свідомості суб'єктів формуються певні моделі поведінки, що відповідають правовим приписам.

На думку Л. Єфименко, вкрай низький рівень правосвідомості у особистості знижує рівень відповідальності та впливає на формування протиправної поведінки. Така поведінка пов'язана із зневагою до кримінально-правових заборон, зневагою до закону, втраченою страху перед покаранням. Відсутність або деформація знань про норми права, правових установок, переконань виражається у правовій неграмотності, у неправильному ставленні до права, невиконанні правових приписів [5].

Науковець М. Ведешкін описує труднощі, які можуть виникати у людини в різних сферах життя через несформовану правосвідомість:

- 1) при несформованості правосвідомості в побуті особистість проявляє непослідовність, здебільшого характеризується потенційною конфліктністю у взаємовідносинах через нерозуміння соціального релятивізму, групової відносності морально-етичних норм, через

неможливість визнати, прийняти іншу, не властиву йому самому систему життєвих цінностей;

2) при несформованості правосвідомості в діловій (професійній) сфері у людини домінує орієнтація на власну думку, яка поєднується з нехтуванням документального оформлення роботи, схильність діяти в обхід трудового законодавства й не дотримуватись (або частково дотримуватись) договірних обов'язків задля власної користі;

3) при несформованості правосвідомості в суспільно-громадській сфері людина характеризується інфантилізмом, пасивністю, небажанням прикладати особисті зусилля, самостійно шукати вихід із складних життєвих ситуацій, відсутністю громадянської відповідальності [6, с. 48].

На процес становлення індивіда та формування правосвідомості впливають різні фактори, в тому числі соціальні, економічні, політичні, правові тощо.

Правосвідомість має різнобічну, розгалужену за структурою та змістом суть, зумовлену різними чинниками. Вона є категорією, яка, з погляду її виникнення, суті й еволюції, чітко визначена історично, економічно та соціально. Правосвідомість формується і розвивається на базі суспільної свідомості та її ідей (філософських, світоглядних, політичних, моральних тощо), що стосуються явищ суспільного життя і характеру дій людей, суспільних відносин, інтересів і потреб, які зумо-

влені економічною та політичною основою суспільства [7, с. 130].

Формування правосвідомості особистості починається з усвідомлення своїх соціальних потреб, визначення інтересів, які обумовлюються об'єктивними потребами всього суспільства. Цей процес включає пізнавальні, емоційні та оцінні компоненти. Пізнавальні компоненти правосвідомості допомагають соціальним групам, класам, верствам виявити свої потреби і інтереси, емоційні – формувати своє ставлення до них, оціночні – визначити форму поведінки, спрямованої на задоволення своїх потреб.

У процесі формування людини в групі (сім'я, колектив) у свідомості поступово складається соціальний стереотип поведінки, що базується на постійному співвіднесенні індивідуальних уявлень із суспільною правосвідомістю.

Таким чином, у особистості формується механізм соціального саморегулювання (готовність діяти певним чином у конкретній обстановці).

У поняття правосвідомості включаються юридичні цілі, інтереси, мотиви, звички, традиції, ілюзії, інтуїція, ментальні установки, стереотипи, правове навіювання, наслідування, реакції, вольові імпульси, правокультурні моделі поведінки та інші складові сукупного досвіду попередніх поколінь, фіксації в пам'яті психічних процесів, які постійно повторюються [6, с. 46].

Вивчаючи правосвідомість дослідники виділили два типи індивідуальних характеристик особистості:

- соціодемографічні (наприклад: стать, вік, економічний, професійний статус);
- психологічні (наприклад: тривожність, агресивність, адаптованість, ступінь авторитаризму, соціальні уявлення, які пов'язані безпосередньо з областю права тощо).

Соціодемографічні характеристики очевидні, легко фіксуються і роблять деякий вплив на зміст правосвідомості. Наприклад, в одному з досліджень було виявлено, що найбільш позитивне ставлення до закону спостерігається у людей із середньою спеціальною освітою, які мають сім'ю і служать в армії [8, с. 33]. Разом з тим зв'язок між соціодемографічними характеристиками та думкою щодо окремих правових питань непостійний. Це пояснюється тим, що зв'язок змінюється під впливом часу, а характер зв'язку між соціодемографічними характеристиками та особливостями правосвідомості особистості залежить від культурного рівня особистості.

Порівняно з соціодемографічними особливостями найбільше впливають на правосвідомість психологічні характеристики особистості, такі як тривожність, адаптивність тощо [8, с. 34].

Отже, змістовне наповнення категорії правосвідомість є результатом взаємодії емоційного та когнітивного в окремій особи-

стості й об'єктивного правового устрою держави.

Правосвідомість за допомогою раціонально-психологічних компонентів, які виступають посередниками між нормою права і поведінкою в стадії її дії, формує готовність особистості до правової поведінки. Вона акумулює сукупність психологічних властивостей особистості, що виявляються в сфері свідомості, які детермінують правову спрямованість поведінки індивіда (законоступу або протиправну). Ефективність механізмів реалізації права в суспільстві, все більше визначається ступенем і характером засвоєння його особистістю. Особистісна правосвідомість стає одним з найважливіших компонентів, які створюють правове поле.

На формування індивідуальної правосвідомості впливає суспільна правосвідомість, проявляючись як соціально-психологічний феномен. Такий вплив обумовлений тим, що людина, перебуваючи в соціумі, в тій чи іншій мірі орієнтується на думку оточуючих її людей, їх ставлення до тих чи інших вчинків, їх реакцію на ці вчинки та пов'язані з нею наслідки. Вона будує свою поведінку, проявляючи, з одного боку, самостійність (самовизначення, прагнення до персоналізації), і, з іншого боку, – конформізм (прагнення забезпечити власну соціальну адаптованість і ідентифікацію з соціальним оточенням) [9, с. 2].

Розвиток та становлення особистості залежить як від оточення (суспільства), в якому триває її життєдіяльність, так й від внутрішніх індивідуальних характерологічних, інтелектуальних особливостей. Особистість – активний носій свідомості, який має індивідуально-типову структуру психологічних якостей, вибірково відноситься до оточуючої дійсності та виконує певні соціальні ролі [10, с. 67].

Як будь-яка форма суспільної свідомості правосвідомість має свої ознаки:

- є вищим рівнем відображення соціально-економічних відносин людей, виражених у законах суспільства, причому вона не тільки відображає соціальну дійсність, але й активно на неї впливає;

- завжди виявляється через другу сигнальну систему, розумову діяльність людей, що виступає в якості механізму правосвідомості, відображаючи систему правових знань і понять, регулюючих суспільні відносини;

- правосвідомість не може існувати без свого конкретного носія – особистості, груп, колективів. За ознакою спільності усвідомлення своїх правових норм у суспільстві відбувається об'єднання людей в групи, виникає категорія групової правосвідомості, характерна для соціальних спільнот і історичних епох.

Будь-який індивід не тільки сприймає право, юридичне буття за допомогою розуму, оперуючи при цьому науковими категоріями та поняттями, тобто раціональним засобом,

але і певним чином відчуває, почуває, емоційно реагує на встановлені та прийняті державою юридичні норми, на діючу систему законодавства, на правову реальність в цілому [11, с. 46].

У процесі усвідомлення індивідом соціальних норм (культури) відбувається перетворення соціального досвіду у власні установки, орієнтації, цінності. У процесі соціалізації особистість формує свої соціальні якості, властивості, засвоює певні цінності, норми, загальноприйняті в її оточенні, а також систему їх оцінок, засвоює соціальний досвід.

Узагальнюючи наявні дослідження, можна стверджувати, що індивідуальна правосвідомість притаманна конкретній особі, формується в процесі її включення в систему суспільних зв'язків і значною мірою визначається правосвідомістю малих соціальних груп, до яких ця особа належить.

Ілюстративно наведене характеризується динамікою злочинності в нашій державі. Нами проаналізовано дані Державної статистичної служби України щодо показників виявлених в Україні злочинів у період з 1990 року по 2016 рік [12]. Графічно ці дані представлені на діаграмі (див. рис.1.).

Відповідно до представлених даних протягом 1990-2016 років кількісний показник виявлених злочинів коливався від 369809 (мінімальний – у 1990 р.) до 641860 (максимальний – у 1995 р.). Крива виявлених злочинів має піки (у 1995, 2000, 2003, 2011,

2013, 2016 роках) та спади (у 1990, 1999, 2002, 2008, 2012, 2014 роках) значень шкали. Зростання кількості виявлених злочинів спостерігається у 2016 році (592604), що є результатом впливу як об'єктивних, так й суб'єктивних факторів.

До об'єктивних факторів слід віднести:

1) початок у 2014 році озброєного конфлікту (АТО) на сході України; 2) реформування української міліції у 2015 році та створення Національної поліції України; 3) модернізація нормативно-правової бази діяльності Національної поліції України; 4) соціально-політичні та економічні зміни в країні.

До суб'єктивних факторів, на наш погляд, слід віднести, перш за все, зниження рівня індивідуальної правосвідомості громадян.

Вищенаведені статистичні дані щодо кількості виявлених в Україні злочинів дозволяють констатувати взаємозв'язок об'єктивних та суб'єктивних детермінант становлення індивідуальної правосвідомості людини та її залежність від суспільної правосвідомості.

Висновки. Виникнення, розвиток та вдосконалення правосвідомості особистості є результатом впливу як об'єктивних так і суб'єктивних факторів. Правова поведінка особистості включає правомірну або протиправну поведінку та залежить від рівня і спрямованості правосвідомості. Розвинута правосвідомість виступає стабілізуючим фактором, який сприяє вдосконаленню суспільства.

Отже, вивчення процесів формування і трансформації правосвідомості дає можли-

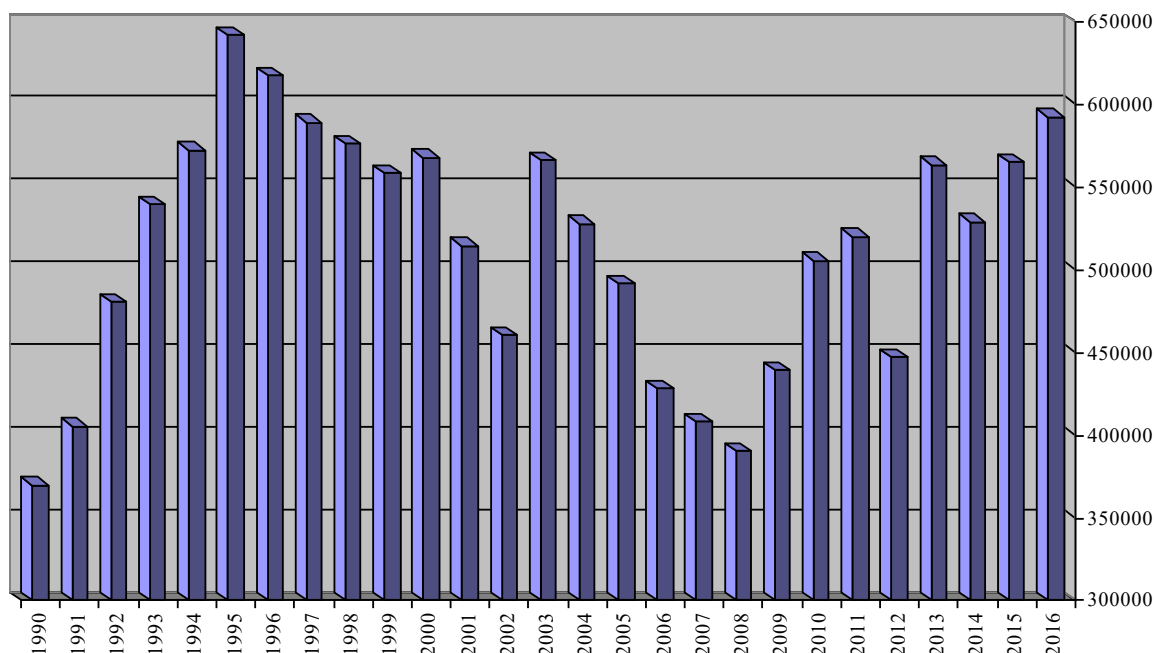

Рис.1. Діаграма кількості виявлених злочинів у період 1990–2016 роки

вість більш детально розкрити основні механізми структуризації всього комплексу якостей особистості, яких вона набула завдяки залученості до системи соціальних відносин.

Перелік використаних джерел:

1. Коваленко Н. Ю. Правова природа правосвідомості // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція, 2013, №6, Т. 1. С. 40-43.
2. Юридична психологія: Підручник / За заг. ред. Л.І. Казміренко, Є.М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2007. – 359 с.
3. Сырых В.М. Теория государства и права. Былина. 1998.
4. Гладких М. В. Понятие индивидуального правосознания в свете психоаналитической теории : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / М.В. Гладких. – Ставрополь, 2004 г. – [Електронний ресурс] <http://www.disserscat.com/content/ponyatie-individualnogo-pravosoznaniya-v-svete-psykhoanaliticheskoi-teorii#ixzz4p9XSo88l>.
5. Ефименко Л. А. Криминологический анализ взаимосвязи правосознания и преступности несовершеннолетних : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Л.А. Ефименко. – Краснодар, 2004 – [Електронний ресурс] <http://lawtheses.com/kriminologicheskij-analiz-vzaimosvyazi-pravosoznaniya-i-prestupnosti-nesovershennoletnih>.
6. Ведешкин Н. А. Изучение правосознания кандидатов на службу в органы внутренних дел России // Психопедагогика в правоохранительных органах, 2012, №1. С. 45-48.
7. Цуркан О. В. Функції правосвідомості працівників органів внутрішніх справ у сучасних умовах / / Науковий вісник Чернівецького університету, 2012. Випуск 618. Правознавство. С. 129-133.

8. Гулевич О. А., Голыничик Е.О. Правосознание и правовая социализация. Аналитический обзор: Учебное пособие для студентов факультетов психологии высших учебных заведений по специальности 020400 — «Психология». Москва: Международное общество им. Л.С. Выготского, 2003. – 270 с.

9. Пастушеня А. Н. Психологическая характеристика индивидуального и общественного правосознания: структурно-содержательный аспект // «Психология и право», 2012, №1. С. 1-11.

10. Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я.Ю. Кондратьєв та ін.; за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 1999. – 352 с.

11. Титаренко Т. А. Значение правосознания в становлении сотрудника ОВД // Психопедагогика в правоохранительных органах, 2011, №1. С. 45-47.

12. Статистична інформація. Правосуддя та злочинність. / Державна служба статистики України [Електронний ресурс] – режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

References (Transliteration):

1. Kovalenko N. Yu. Pravova priroda pravosvidomosti // Naukoviy visnik Mizhnarodnogo humanitarnogo universitetu. Ser.: Yurisprudentsiya, 2013, #6, T. 1. S. 40-43.
2. Yuridichna psihologiya: Pidruchnik / Za zag. red. L.I. Kazmirenko, E.M. Moiseeva. – K.: KNT, 2007. – 359 s.
3. Syryih V. M. Teoriya gosudarstva i prava. Bylina. 1998.
4. Gladkih M. V. Ponyatie individual'nogo pravosoznaniya v svete psihoanaliticheskoy teorii : avtoref. dis. na zdobuttya nauk stupenya kand. yurid. nauk : spec. 12.00.01 «Teoriya i istoriya prava i gosudarstva; istoriya pravovyh uchenij» / M.V. Gladkih. – Stavropol', 2004 g. – [Elektronnij resurs] <http://lawtheses.com/kriminologicheskij-analiz-vzaimosvyazi-pravosoznaniya-i-prestupnosti-nesovershennoletnih>.

5. *Efimenko L. A.* Kriminologicheskii analiz vzaimosvyazi pravosoznaniya i prestupnosti nesovershennoletnih : avtoref. dis. na zdobuttya nauk stupenya kand. yurid. nauk : spets. 12.00.08 «Ugolovnoe pravo i kriminologiya; ugovno-ispolnitelnoe pravo» / L.A. Efimenko. – Krasnodar, 2004 – [Elektronniy resurs] <http://lawtheses.com/kriminologicheskii-analiz-vzaimosvyazi-pravosoznaniya-i-prestupnosti-nesovershennoletnih>.

6. *Vedeshkin N. A.* Izuchenie pravosoznaniya kandidatov na sluzhbu v organy vnutrennih del Rossii // Psihopedagogika v pravoohranitelnykh organakh, 2012, #1. S. 45-48.

7. *Tsurkan O. V.* Funktsiyi pravosvidomosti pratsivnikiv organiv vnutrishnih sprav u suchasniy umovah // Naukoviy visnik Chernivetskogo universitetu, 2012. Vipusk 618. Pravoznavstvo. S. 129-133.

8. *Gulevich O. A., Golynchik E.O.* Pravosoznanie i pravovaya socializatsiya. Analiticheskij obzor: Uchebnoe posobie dlya studentov fakul'tetov psikhologii vysshih uchebnykh zavedenij po special'nosti 020400 — «Psikhologiya». Moskva: Mezhdunarodnoe obshchestvo im. L.S. Vygotskogo, 2003. 270 s.

9. *Pastushenya A. N.* Psihologicheskaya karakteristika individualnogo i obschestvennogo pravosoznaniya: strukturno-soderzhatelnyy aspekt // «Psikhologiya i pravo», 2012, #1. S. 1-11.

10. *Yuridichna psihologiya: Pidruchnik dlya stud. yurid. visch. navch. zakl. I fak. / V.G. Androsyuk, L.I. Kazmlrenko, Ya.Yu. KondratEv ta In.; za zag. red. Ya.Yu. KondratEva.* – K.: Vidavnychiy Dim «In Yure», 1999. – 352 s.

11. *Titarenko T. A.* Znachenie pravosoznaniya v stanovlenii sotrudnika OVD // Psihopedagogika v pravoohranitelnykh organakh, 2011, #1. S. 45-47.

12. *Statistichna Informatsiya. Pravosuddya ta zlochinnist. / Derzhavna sluzhba statistiki UkraYini [Elektronniy resurs] – rezhim dostupu :* <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Yurchenko-Shekhovtsova Tatyana

Research fellow, scientific laboratory on psychological support of the National Academy of Internal Affairs, Kiev

(Ukraine)

CONSCIOUSNESS OF THE PERSONALITY: THEORETICAL ANALYSIS

ABSTRACT

The article is devoted to importance and relevance of the problem of the personality formation as a subject of legal consciousness. The article presents a theoretical analysis of some aspects of the legal consciousness formation of the individual. The psychological aspect of the sense of justice suggests the consideration of its emergence, development and improvement through internal psychological activity is the result of the influence of subjective and objective factors.

The concept of individual legal consciousness, levels of its development and factors that influence directly on its formation are considered.

The interdependence of the level of the formation of a person's legal consciousness and the state of the criminal situation in the country is defined. Based on the analysis of the statistical data of the State Statistics Service of Ukraine, concerning the identified crimes, the interrelation of objective and subjective determinants of the individual legal consciousness formation of a person and its dependence on public legal consciousness are determined.

Difficulties that a person can face in various spheres of life through unformed legal

consciousness are indicated. It is noted that in the context of the legal state and civil society, the category of legal consciousness is as one of the main links in the subjective and objective forms of interaction between the individual, society and the state. The effectiveness of mechanisms for the realization of law in society is increasingly determined by the degree and nature of its assimilation of a personality. Personal legal consciousness is one of the most important components that create the legal field of the state.

The necessity of the psychological mechanisms study of the person's legal consciousness, providing the assimilation and functioning of social and legal norms of behavior is substantiated. The study of the processes of formation and transformation of the legal consciousness suggests the possibility to reveal in detail the main mechanisms of structuring the whole complex of personal qualities that it acquired through the involvement in the system of social relations.

The prospects of further theoretical and empirical research of this issue are determined.

Key words: legal consciousness, social norm, personality, individual, subject, individual legal consciousness, level of legal consciousness, criminal situation, identified crimes.

Юрченко-Шеховцова Татяна Ивановна

Научный сотрудник научной лаборатории по проблемам психологического обеспечения Национальной академии внутренних дел, г. Киев (Украина)

ПРАВОСОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. Статья посвящена обоснованию актуальности проблемы формирования личности, как субъекта правосознания. В статье представлен теоретический анализ некоторых аспектов формирования правосознания личности. Психологический аспект правосознания предполагает рассмотрение его возникновения, развития и совершенствования через внутреннюю психическую деятельность, является результатом влияния как субъективных так и объективных факторов.

Рассматривается понятие индивидуального правосознания, уровни его развития и факторы, которые оказывают непосредственное влияние на его формирование.

Определена взаимозависимость уровня сформированности правосознания личности и состояния криминогенной ситуации в стране. На основе анализа статистических данных Государственной службы статистики Украины, относительно выявленных преступлений, указана взаимосвязь объективных и субъективных детерминант становления индивидуального правосознания человека и его зависимость от общественного правосознания.

Обозначены трудности, которые могут возникать у человека в различных сферах жизни вследствие несформированного правосоз-

нання. Отмечено, что в условиях правового государства и гражданского общества категория правосознание является одним из основных звеньев субъективных и объективных форм взаимодействия личности, общества и государства. Эффективность механизмов реализации права в обществе все в большей мере определяется степенью и характером усвоения его личностью. Личностное правосознание выступает одним из важнейших компонентов, которые создают правовое поле государства.

Обоснована необходимость изучения психологических механизмов правосознания личности, обеспечивающих усвоение и функционирование социальных и правовых норм поведения. Изучение процессов формирования и трансформации правосознания предполагает возможность более подробно раскрыть основные механизмы структурирования всего комплекса качеств личности, которые она приобрела благодаря вовлеченности в систему социальных отношений.

Определены перспективы дальнейшего теоретического и эмпирического исследования этого вопроса.

Ключевые слова: правосознание, социальная норма, личность, индивид, субъект, индивидуальное правосознание, уровень правосознания, криминогенная ситуация, выявленные преступления.

Дата отримання статті: 23.06.2017

Дата рекомендації до друку: 03.07.2017

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

УДК:159.923:338.242.2:338.48

Жовнер Віталій Юрійович

*Аспірант кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету,
м. Київ (Україна)*

Анотація. У статті здійснено аналіз наукових джерел методологічних підходів дослідження конкурентоспроможності особистості. Встановлено, що значна кількість індивідуально-психологічних характеристик, властивостей, утворень та станів, які визначаються при дослідженні конкурентоспроможності підприємців, а також неоднаковий їх прояв у різних осіб, свідчить про можливість і необхідність з'ясування кількісних і якісних показників конкурентоспроможності підприємців, що зумовлюють професійно-важливі якості. З іншого – вказує на необхідність комплексного підходу у дослідженні щодо психодіагностики, а також формування і розвитку індивідуально-психологічних властивостей які сприяють конкурентоспроможності. При цьому генетико-моделювальний метод поєднується із застосуванням добре відомих окремих дослідницьких методів і процедур таких як: спостереження, анкетування, психодіагностика і експеримент, що дає первинний емпіричний матеріал для аналізу, узагальнення, осмислення в контексті єдиного методу.

Розкрито зміст і сформовано психодіагностичний інструментарій дослідження конкурентоспроможності на підставі використання загальних наукових методичних підходів, етапів розробки системи дослідження і за умови дотримання процедури визначення професійно-значимих властивостей.

Аналіз літературних джерел свідчить про «міждисциплінарність» проблеми конкурентоспроможності, доцільність застосування комплексного підходу та виділення економічного і психологічного напрямів її дослідження. Перший підхід передбачає зовнішні – ергономічні, економічні, технічні умови, розвиток успішної професійної діяльності, а другий потребує системи психологічних заходів і засобів збереження конкурентоспроможності у процесі формування професіонала.

Ключові слова: характеристика, методологія, підходи, дослідження, конкурентоспроможність, особистість.

Постановка проблеми. Методологічні важливим компонентом його організації, здійснення й інтерпретації отриманих результатів. засади будь-якого наукового дослідження є

Методологія спирається на закони функціонування об'єктивної реальності, додає цілісного характеру, входить в смислове поле наукових категорій, які використовувалися, з поєднанням теоретичних положень і практичних методів дослідження, обробки й інтерпретації результатів, що доводить правомірність обраної стратегії та її адекватність властивостям об'єкта [1,3,5,6].

Теоретико-методологічний аналіз з позицій сучасної науки свідчить про те, що вона охоплює щонайменше три рівні. По-перше – це загальна методологія, або методологія наукового дослідження, що репрезентує собою філософський підхід до явищ дійсності. Другий рівень методології можна визначити як системно-структурні методологічні розробки окремої наукової дисципліни, що представляють собою реалізацію загальнофілософських принципів при дослідженні специфічного предмета. Третій рівень методології – сукупність конкретних методів (способів отримання емпіричних даних) дослідження, що становлять важливу суттєву частину будь-якої системи наукового знання [7,8,9].

Методологія як надпредметна структура охоплює як предмети, так і різноманітні практики, й відтак передбачає не одне якесь відношення до них, а масу різних відношень – не тільки дослідницьке, але й конструктивне, проектне, рефлексивне, організаційне та ін. [1,3,4,6,7].

Аналіз останніх досліджень. Теорети-

ко-методологічною основою дослідження конкурентоспроможності особистості слугують фундаментальні загальні принципи психологічної науки: принцип системного підходу розуміння особистості (Б. Ананьєв, Б. Ломов, С. Максименко, В. Мерлін, К. Платонов та ін.); положення про особистість як активний суб'єкт діяльності (К. Абульханова-Славська, М. Боришевський, Л. Карамушка, Г. Костюк, С. Максименко, В. Роменець, С. Рубінштейн, В. Татенко, Т. Титаренко); принципи детермінізму та розвитку, єдності свідомості та діяльності особистості (Б. Ананьєв, Л. Виготський, С. Рубінштейн); принципи психологічної теорії діяльності (Г. Балл, О. Леонтьєв, Г. Ложкін, С. Максименко, В. Семиченко, В. Шадриков); принцип полімотивації підприємницької діяльності як поєднання внутрішніх та зовнішніх мотивів (Л. Карамушка, О. Креденцер, М. Корольчук); методологічні принципи організації психологічного дослідження (Б. Ломов, М. Корольчук, М. Макаренко, С. Максименко, та ін.); закономірності співвідношення біологічного та соціального в психіці людини (Ю. Александровський, Б. Братусь, Б. Зейгарник); концепція генетико-моделювального методу дослідження особистості підприємця (С. Максименко); [1,2,6,8,9,10,11,12].

Суттєве значення щодо розуміння наслідків взаємодії в складних життєвих ситуаціях, конкурентної боротьби, ризиків та змісту психологічної допомоги мають праці, присвя-

чені психології життєвого шляху особистості, та активності суб'єкта (К. Абульханова-Славська, О. Брушлінський, В. Моляко, В. Татенко, Л. Шестопалова, С. Яковенко та ін.) [1,7,13].

Аналіз літературних джерел свідчить про «міждисциплінарність» проблеми конкурентоспроможності, доцільність застосування комплексного підходу та виділення економічного і психологічного напрямів її дослідження.

Перший підхід передбачає зовнішні – ергономічні, економічні, технічні умови розвиток успішної професійної діяльності, а другий потребує системи психологічних заходів і засобів збереження конкурентоспроможності у процесі формування професіонала (В. Бодров, Є. Клімов, М. Корольчук, В. Крайнюк, С. Максименко, М. Макаренко) [4,8,12,13,14].

Психологічні особливості професійного розвитку фахівців у різних галузях професійної діяльності та за різними науковими підходами розглядали такі вчені як Б. Ананьєв, Г. Костюк, М. Корольчук, Л. Карамушка, А. Маркова, С. Мітіна, С. Максименко, С. Миронець, О. Тімченко [2,7,8,9,15].

Мета статті здійснити аналіз методологічних підходів дослідження конкурентоспроможності особистості, а також розкрити зміст і сформулювати психодіагностичний інструментарій дослідження конкурентоспроможності на підставі використання загальних наукових методичних підходів, етапів розроб-

ки системи дослідження.

Виклад основного матеріалу. Методологічне знання об'єднує і включає багато різноманітних знань, воно внутрішньо гетерогенне та гетерархівоване. Але, одночасно, як зазначає більшість вчених, знання має бути єдиним та цілісним, незважаючи на всю свою внутрішню складність і різноманітність. Дослідження в межах методології завжди обслуговує проектування та нормування, воно спрямоване на створення дуже складних композицій або суперструктур зі знань різного типу, на абсолютне нове поєднання природничо-наукових, конструктивно-технічних, історичних та практично-методичних знань [1,3,5,6].

Розпочинаючи дослідження конкурентоспроможності особистості з позиції вимог першого рівня методологічного аналізу, вважаємо за необхідне впровадження системного підходу до аналізу проблеми суб'єкта. Такий підхід орієнтує дослідження на розкриття цілісності суб'єкта підприємництва, який знаходиться на етапі зрілості, коли його індивідні, особистісні та суб'єктні характеристики вивчаються в єдності, в усіх взаємозв'язках і опосередкуваннях, в інтересах досягнення вищих рівнів, на виявлення багатоманітності взаємозв'язків і зведення їх у єдину концептуальну систему [1,6,8,10,12].

З позиції другого рівня методологічного аналізу дослідження конкурентоспроможності особистості вважається необхідним обґрунтування вибору методологічних переду-

мов дослідження з урахуванням його інтегративного характеру, що проводиться в межах загальної, організаційної та економічної психології [1,6,8,10,12,15].

На третьому рівні методологічного аналізу розроблено концептуальну модель дослідження, процедуру психологічної діагностики конкурентоспроможності, а також психокорекційну програму, що розкривають компоненти і напрями формування конкурентоспроможності обстежуваних [1,6,8,10,12].

При організації дослідження було використано поєднання формалізованих і малоформалізованих засобів психодіагностики конкурентоспроможності особистості [15].

Формалізовані (об'єктивні) засоби діагностики дають змогу отримувати інформацію, за допомогою якої можна кількісно і якісно порівняти досліджуваних один з одним. Для них характерні регламентація, об'єктивізація і стандартизація процедури.

Малоформалізовані (діалогічні) засоби діагностики дають змогу досліджувати психічні процеси і явища, що мало піддаються об'єктивізації або є мінливими за змістом [15].

Вибір і обґрунтування психологічних методів, а особливо їх адекватність завжди актуальна в експериментальному дослідженні. Головним принципом психологічного дослідження вважається його об'єктивність. До загальних принципів наукового вивчення психічних явищ вчені відносять відображення об'єктивної істини, перевірку закономірностей,

що вивчаються на практиці, сувору об'єктивність при вивченні психіки, дослідження психічних явищ у процесі діяльності людини, вивчення всіх психологічних феноменів у розвитку [5,8,10,15,19].

Як правило, методи психологічного дослідження розподіляють на декілька основних груп – теоретичні, емпіричні, інтерпретаційні та ін. Зважаючи на загальноновизнаний підхід необхідності комплексного, всебічного вивчення людини, а також складність, багатогранність проблем дослідження КСП особистості як найбільш придатна для репрезентації системи дослідницьких методів, що використовувалися для розв'язання поставлених нами завдань, була обрана класифікаційна схема, запропонована Б. Ананьєвим та С. Максименком [2,15].

Ця схема включає чотири великі групи методів: організаційні, емпіричні, методи обробки даних та інтерпретаційні. Кожну з цих груп можна розглядати як окремих етап цілісного психологічного дослідження. При розв'язанні поставлених завдань нами використовувались:

із групи організаційних методів – порівняльний (зіставлення різних контингентів (вибірок досліджуваних) та комплексний характер дослідження.

із групи емпіричних – експериментальні, психодіагностичні, біографічні методи.

із групи методів обробки даних – кількісний (математично-статистичний аналіз: ме-

тод середніх величин, процентильна статистика, порівняння середніх значень за t-критерієм Ст'юдента, кореляційний та факторний аналіз) та якісний (диференціація матеріалу за типами, групами, варіантами.);

із групи інтерпретаційних – генетичний (інтерпретація матеріалу дослідження в характеристиках розвитку) і структурний (інтерпретація матеріалу дослідження у характеристиках систем та типів зв'язків між ними).

Окрім того, методи емпіричного дослідження конкурентоспроможності особистості, безумовно, включають загальноприйняті і класичні, такі як: спостереження, анкетування, психологічне тестування, експертне оцінювання та експериментальний метод [2,15].

Нами обґрунтовано, що для визначення конкурентоспроможності визначено такі методики: «Рівень конкурентоздатності» (Л. Подольак, В. Юрченко); мотиваційний компонент та ієрархію мотивів ППД (безпосередні і опосередковані) вивчали за допомогою методик: «Мотиви підприємництва» (Л. Карамушка, Н. Худякова), діагностика мотиваційної спрямованості особистості на досягнення успіху здійснювалась за «Методикою діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса» (Д. Райгородський); реалізацію ціннісних орієнтацій особистості в умовах життєдіяльності вивчали за методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості» (С. Бубнова); дослідження професійного спрямування обстежува-

них проводили за методиками: «Тест загальних здібностей до підприємницької діяльності» для визначення психологічних особливостей щодо підприємницької діяльності (Ю. Пачковський), за методикою «Адаптаційна мобільність» з'ясовували рівень адаптаційної мобільності до зовнішніх і внутрішніх викликів (Л. Карамушка, М. Москальов); індивідуально-психологічний компонент обстежуваних визначали за методиками «Індивідуально-типологічний опитувальник», яка спрямована на дослідження індивідуально-типологічних особливостей, сили мотивації, стилю міжособистісного спілкування і пізнавальних процесів (Л. Собчик), «Дослідження психологічної структури темперамента» використали для виявлення полярних властивостей темпераменту: екстраверсія - інтроверсія, емоційну збудливість - емоційну врівноваженість, темп реакцій (швидкий-повільний), активність -низьку) (Б. Смірнов), тест Шварцландера «Дослідження рівня домагань» спрямували на визначення рівня домагань особистості, прагнень, а також оцінки своїх індивідуальних можливостей (Пашукова Т. И., Допира А. И., Дьяконов Г. В.); соціально-комунікативну сферу вивчали за допомогою методик «Комунікативні та організаторські здібності», що розкривають рівень комунікативних та організаторських здібностей (В.Бодров); рівень емоційної та вольової регуляції і стресостійкості вивчали за методикою «Тест на стресостійкість» (Ю. Щербати_ [2, 6, 8, 10, 12, 15, 16, 17,

18, 20].

Висновки. Здійснено аналіз наукових джерел методологічних підходів дослідження конкурентоспроможності особистості. Встановлено, що значна кількість індивідуально-психологічних характеристик, властивостей, утворень та станів, які визначаються при дослідженні конкурентоспроможності підприємців, а також неоднаковий їх прояв у різних осіб, свідчить про можливість і необхідність з'ясування кількісних і якісних показників конкурентоспроможності підприємців, що зумовлюють професійно-важливі якості. З іншого – вказує на необхідність комплексного підходу у дослідженні щодо психодіагностики, а також формування і розвитку індивідуально-психологічних властивостей які сприяють конкурентоспроможності. При цьому генетико-моделювальний метод поєднується із застосуванням добре відомих окремих дослідницьких методів і процедур таких як: спостереження, анкетування, психодіагностика і експеримент, що дає первинний емпіричний матеріал для аналізу, узагальнення, осмислення в контексті єдиного методу.

Розкрито зміст і сформовано психодіагностичний інструментарій дослідження конкурентоспроможності на підставі використання загальних наукових методичних підходів, етапів розробки системи дослідження і за умови дотримання процедури визначення професійно-значимих властивостей.

Аналіз літературних джерел свідчить

про «міждисциплінарність» проблеми конкурентоспроможності, доцільність застосування комплексного підходу та виділення економічного і психологічного напрямів її дослідження. Перший підхід передбачає зовнішні – ергономічні, економічні, технічні умови, розвиток успішної професійної діяльності, а другий потребує системи психологічних заходів і засобів збереження конкурентоспроможності у процесі формування професіонала.

Перспектива подальшого дослідження – полягає у апробації психодіагностичного інструментарію, щодо визначення індивідуально-психологічних особливостей фахівців і обґрунтуванні комплексної програми формування конкурентоспроможності.

Перелік використаних джерел:

1. *Абабков В. А.* Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии. / В. А. Абабков, М. Перре // – С.Пб. : Речь, 2004. – 166 с.
2. *Ананьев Б. Г.* О проблемах современного человекознания. / Б. Г. Ананьев // – С.Пб. : Питер, 2001. – 272 с.
3. *Балл Г. О.* Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. / Г. О. Балл // – Рівне: Ліста – М. : 2003. – 128 с.
4. *Бодров В. А.* Психология профессиональной пригодности. / В. А. Бодров // – М. : ПЕРСЭ, 2001. – 511 с.
5. *Галаган Л. В.* Психологічні особливості розвитку конкурентоздатності безробітних майбутніх підприємців : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.10 / Галаган Лариса Володимирівна ; наук. кер. Філь О. А. ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Київ, 2013. – 342 с. : табл., рис. – Бібліогр.: с. 207 – 242
6. *Карамушка Л. М.* Психология управления закладами

середньої освіти. /Л. М. Крамушка // Монографія. – К. : Ніка-Центр, 2000. – С.72 – 75.

7. *Карамушка Л. М.* Мотивація підприємницької діяльності / Л. М. Карамушка, Н. Ю. Худякова. – Київ-Львів: «Сполом», 2011. – 206 с.

8. *Корольчук М. С.* Психодіагностика. / М. С. Корольчук, В. І. Осодло // Навч. посібник. – К. : Ельга; Ніка-Центр, 2014. – 400 с.

9. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды. / Г. С. Костюк // – М. : Педагогика, 1988. – 304 с.

10. *Креденцер О. В.* Психологічні умови підготовки підприємців до професійної діяльності у сфері торговельного бізнесу : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.10 / Оксана Валеріївна Креденцер. – Київ : Б.в., 2009. – 20 с. – На укр. яз.

11. *Ломов Б. Ф.* О системном подходе в психологии / Б. Ф. Ломов // Вопр. психологии. – 1975. – № 2. – С. 31 – 45.

12. *Мазаракі А. А.* Підприємництво: психологічні, організаційні та економічні аспекти : навч. посіб. / С. Д. Максименко, А. А. Мазаракі, Л. П. Кулаковська, Т. Ю. Кулаковський. – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2012 – 720 с.

13. *Максименко С. Д.* Проблема метода в возрастной и педагогической психологии / С. Д. Максименко // Вопр. психологии. – 1989. №4. – С. 31 – 39.

14. *Максименко С. Д.* Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. / С. Д. Максименко // – К. : НДШ, 1990. – 239 с.

15. *Максименко С. Д.* Метод дослідження особистості. / С. Д. Максименко // Практик. психологія та соціал. робота. – 2004. – №7. – С. 1 – 8.

16. *Психология здоровья* / Под ред. Г. С. Никифорова. – СПб. : Питер, 2003. – 607 с.

17. *Рубинштейн С. Л.* / С. Л. Рубинштейн // Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 1998. – 688 с.

18. *Суходольський Г. В.* Математическая психология. / Г. В. Суходольський // – Х. : Изд-во Гуманитар. центр, 2006. – 360 с.

19. *Тарабрина Н. В.* Практикум по психологии постт-

равматического стресса. / Н. В. Тарабрина // – СПб. : Питер, 2001. – 272 с.

20. *Титаренко Т. М.* Кризове психологічне консультування. / Т. М. Титаренко // – К. : Плавник, 2004. – 96 с.

References (Transliteration):

1. *Ababkov V. A.* Adaptacyya k stressu. Osnovn teoryy, dyagnostyky, terapyuy. / V. A Ababkov, M. Perre // – S Pb. : Rech, 2004. – 166 s.

2. *Anan'ev B. G.* O problemaх sovremennogo chelovekoznan'ya./ B. G. Anan'ev// – S Pb. : Pyter, 2001. – 272 s.

3. *Ball G. O.* Suchasnyj gumanizm i osvita: Socialno-filosofski ta psychologo-pedagogichni aspekty. / G. O. Ball// – Rivne: Lista – M. : 2003. – 128 s.

4. *Bodrov V. A.* Psychologyya professyonalnoj prygodnosti./ V. A. Bodrov// – M. : PERSE, 2001. – 511 s.

5. *Galagan L. V.* Psychologichni osoblyvosti rozvytku konkurentozdatnosti bezrobitnyh majbutnih pidpryyemciv : dys. ... kand. psychol. nauk: 19.00.10 / Galagan Larysa Volodymyrivna ; nauk. ker. Fil O. A. ; In-t psychologii im. G. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny. – Kyiv, 2013. – 342 s. : tabl., rys. – Bibliogr.: s. 207 – 242

6. *Karamushka L. M.* Psychologiya upravlinnya zakladamy serednoyi osvity. /L. M. Kramushka // Monografiya. – K. : Nika-Centr, 2000. – S.72 – 75.

7. *Karamushka L. M.* Motyvaciya pidpryyemnyczkoyi diyalnosti / L. M. Karamushka, N. Yu. Xudyakova. – Kyiv -Lviv: «Spolom», 2011. – 206 s.

8. *Korolchuk M. S.* Psychodiagnostyka. / M. S. Korolchuk, V. I. Osodlo // Navch. posibnyk. – K. : Elga; Nika-Centr, 2004. – 400 s.

9. *Kostyuk G. S.* Yzbrannyye psychologicheskye trudu. / G. S. Kostyuk // – M. : Pedagogyka, 1988. – 304 s.

10. *Kredencer O. V.* Psychologichni umovy pidgotovky pidpryyemciv do profesijnoyi diyalnosti u sferi torgivel'nogo biznesu : avtoref. dy's ... kand. psychol. nauk: 19.00.10 /

Oksana Valeriyivna Kredencer . – Ky`yiv : B.v., 2009 . – 20 s. – Na ukr. yaz.

11. Lomov B. F. O systemnom podxode v psixologiyi / B. F. Lomov // Vopr. psixologiyi. – 1975. – # 2. – S. 31 – 45.

12. Mazaraki A. A. Pidpnyemnyctvo: psixologichni, organizacijni ta ekonomichni aspekty : navch. posib. / S. D. Maksymenko, A. A. Mazaraki , L. P. Kulakovska, T. Yu. Kulakovskij. – K.: Kyiv. nacz. torg.-ekon. un-t, 2012 – 720 s.

13. Maksymenko S. D. Problema metoda v vozrastnoj y pedagogicheskoj psixologiyi / S. D. Maksymenko // Vopr. psixologyy. – 1989. #4. – S. 31 – 39.

14. Maksymenko S. D. Teoriya i praktyka psixologo-pedagogichnogo doslidzhennya. / S. D. Maksymenko // – K. : NDSH, 1990. – 239 s.

15. Maksymenko S. D. Metod doslidzhennya osobystosti. / S. D. Maksymenko // Prakt. psixologiya ta social. robota. – 2004. – #7. – S. 1 – 8.

16. Psixologiya zdorovya / Pod red. G. S. Nykyforova. – SPb. : Pyter, 2003. – 607 s.

17. Rubynshtejn S. L. / S. L. Rubynshtejn // Osnovu obshej psixologiyi. – SPb. : Pyter, 1998. – 688 s.

18. Suxodolskyi, G. V. Matematy cheskaya psixologiya. / G. V. Suxodolskij // – X. : Yzd-vo Gumanytar. centr, 2006. – 360 s.

19. Tarabryna N. V. Praktykum po psixologiyi posttravmatycheskogo stressa. / N. V. Tarabry`na // – SPb. : Pyter, 2001. – 272 s.

20. Tytarenko T. M. Kryzove psixologichne konsultuvannya. / T. M. Tytarenko // – K. : Plavnyk, 2004. – 96 s.

Zhovner Vitaliy

PhD student at Department of Psychology at Kyiv National University of Trade and Economics, Kyiv (Ukraine)

«GENERAL CHARACTERISTICS OF METHODOLOGICAL APPROACHES OF THE COMPETITIVENESS OF PERSONALITY RESEARCH»

ABSTRACT

The article analyzes the scientific sources of methodological approaches to the research of individual competitiveness. It is established that a significant number of individual psychological characteristics, properties, entities and states that are determined in the study of entrepreneurs competitiveness, as well as their uneven manifestation in different individuals, indicates the possibility and need to find out the quantitative and qualitative indicators of competitiveness of entrepreneurs, which determine professionally, important qualities. On the other hand, it indicates the need for an integrated approach in the study of psychodiagnostics, as well as the formation and development of individual psychological properties that contribute to competitiveness. In this case, the genetic modeling method is combined with the application of well-known individual research methods and procedures such as: observation, questionnaires, psychodiagnosis and experiment, which gives the primary empirical material for analysis, generalization, comprehension in the context of a single method.

The content and psychodiagnostic tools of

competitiveness research are developed on the basis of the use of general scientific methodical approaches, stages of the development of the research system and subject to the procedure for the determination of professionally significant properties.

The analysis of literary sources testifies to «interdisciplinarity» of the problem of competitiveness, expediency of application of an integrated approach and allocation of economic and psychological directions of its research. The first approach involves external - ergonomic, economic, technical conditions, the development of successful professional activities, and the second requires a system of psychological measures and means of maintaining competitiveness in the process of formation of a professional.

Key words: characteristic, methodology, approaches, research, competitiveness, personality.

Жовнер Віталій Юрьевич

Аспирант кафедри психології Київського національного торговельно-економічного університету, м. Київ (Україна)

«ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ЛИЧНОСТИ»

Аннотация. В статье осуществлен анализ научных источников методологических подходов исследования конкурентоспособности личности. Установлено, что значительное

количество индивидуально-психологических характеристик, свойств, образований и состояний, которые определяются при исследовании конкурентоспособности предпринимателей, а также неодинакового их проявление в различных лиц, свидетельствует о возможности и необходимости выяснения количественных и качественных показателей конкурентоспособности предпринимателей, обуславливающие профессионально – важные качества. С другой – указывает на необходимость комплексного подхода в исследовании по психодиагностики, а также формирования и развития индивидуально-психологических свойств которые способствуют конкурентоспособности. При этом генетико-моделировочный метод сочетается с применением хорошо известных отдельных исследовательских методов и процедур таких как: наблюдение, анкетирование, психодиагностика и эксперимент, дает первичный эмпирический материал для анализа, обобщения, осмысления в контексте единого метода.

Раскрыто содержание и сформирован психодиагностический инструментарий исследования конкурентоспособности на основе использования общих научных методических подходов, этапов разработки системы исследования и при условии соблюдения процедуры определения профессионально значимых свойств.

Анализ литературных источников свидетельствует о «междисциплинарности» про-

блемы конкурентоспособности, целесообразности применения комплексного подхода и выделения экономического и психологического направлений ее исследования. Первый подход предполагает внешние - эргономичные, экономические, технические условия, развитие успешной профессиональной деятельности, а второй нуждается в системе психологических мероприятий и средств сохранения конкурентоспособности в процессе формирования профессионала.

Ключевые слова: характеристика, методология, подходы, исследования, конкурентоспособность, личность.

Дата отримання статті: 01.07.2017

Дата рекомендації до друку: 03.07.2017

ПРАГНЕННЯ ДО САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ЯК ІНТЕГРАТИВНИЙ ПОКАЗНИК РОЗВИТКУ СУБ'ЄКТНОЇ ПОЗИЦІЇ СУЧАСНОГО СТУДЕНТА

УДК:159.923.2

Вовк Валентина Олегівна

Аспірантка кафедри педагогічної та вікової психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Тернопіль (Україна)

Анотація. У статті актуалізована проблема суб'єктної позиції у студентському віці. Зокрема, здійснене дослідження проявів прагнення до самоактуалізації як одного із визначальних показників розвитку суб'єктної позиції особистості майбутнього фахівця. На теоретичному рівні розглянуто розуміння самоактуалізації зарубіжними та вітчизняними дослідниками. На емпіричному рівні здійснена діагностика та ґрунтовний аналіз особливостей самоактуалізації студентів різних спеціальностей.

Ключові слова: позиція, суб'єктна позиція майбутнього фахівця, самоактуалізація, сенситивність, автономність, саморозуміння, самоповага, синергія.

Постановка проблеми. Освіта – це та сфера становлення особистості, де закладаються механізми саморозвитку, котрі ведуть людину як суб'єкта власної діяльності до духовного вдосконалення. Напевне, не можна стверджувати, що лише самоактуалізація повинна стати метою чи сенсом вищої освіти. Проте, якщо мати на увазі, що потреби самовизначення, реалізації фізичних та психічних сил найбільш актуальні у юнацькому віці, то дуже важливо створити освітні умови для реалізації прагнення до самоактуалізації. Смісло-

вий простір освіти повинен здійснювати зв'язок суб'єкта освітнього процесу зі світом культури, аналізуючи потенціал самоорганізації і саморозвитку, створюючи умови для осмисленого, суб'єктивно включеного учіння [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В теперішній час суб'єктна позиція майбутнього фахівця як предмет дослідження вчених різних галузей гуманітарного знання, набуває все більший інтерес. Особливу значимість мають праці, в яких розкривається сутність феномену суб'єктності

українськими та зарубіжними вченими (З. М. Адамська, О. М. Волкова, З. С. Карпенко, О. О. Конопкін, В. А. Петровський, В. І. Слободчиков, В. А. Татенко, Г. К. Радчук, С. Л. Рубінштейн та ін.); теорії розвитку суб'єктності в системі вищої освіти (І. Д. Бех, Ж. П. Вірна, В. В. Давидов, О. О. Деркач, С. Д. Максименко, М. В. Савчин, Ю. М. Швалб, Т. С. Яценко та ін.); дослідження компонентів суб'єктного досвіду (О. К. Осницький); становлення суб'єктної позиції особистості в процесі фахової освіти та професійної діяльності у працях психологів та педагогів (Г. І. Аксьонова, Ю. Л. Блінова, Е. Н. Залевська, Е. К. Дворянкіна, Ю. Л. Кузнецова, А. С. Лебедев, Т. О. Ольхова та Г. К. Радчук та ін.).

Разом з тим, аналіз теорії і практики вказують на недостатність наукового обґрунтування цілісної концепції розвитку суб'єктної позиції майбутнього фахівця, наявності низки протиріч між вимогами до рівня її розвитку та відчутною нестачею знань про особливості становлення означеного феномену в процесі професійної підготовки, відсутності стратегії реалізації цього процесу в практиці вищої школи.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі змісту поняття «самоактуалізації» та емпіричному вивченні даної проблеми у студентів різних спеціальностей.

Виклад основного матеріалу дослі-

дження. Позиція особистості, як стверджується психологами (К. О. Абульхановою-Славською, Б. Г. Ананьєвим, Л. І. Божович, О. М. Леонтєвим, В. Ф. Сафіним, В. В. Століним) та педагогами (Н. М. Боритко, О. О. Мацкайловою, В. В. Сериковим) – це складна система ставлень, установок та мотивів особистості, котрими вона керується у своїй діяльності, цілей та цінностей, на які спрямована ця діяльність.

На нашу думку, суб'єктна позиція майбутнього фахівця – це система особистісно-значущих, ціннісно-сміслових ставлень до процесу навчання, до обраної професії, до себе як до фахівця і свого майбутнього професійного шляху, спрямованих на саморозвиток та самоактуалізацію. Вона характеризується властивостями суб'єкта та реалізується у таких функціях як самопізнання, саморозуміння, самооцінка, самореалізація, самоствердження, саморозвиток, самовдосконалення.

Погоджуючись з Н. М. Боритко, Ф. І. Блієвою, О. А. Мацкайловою, Г. К. Радчук, вважаємо, що інтегративним показником суб'єктної позиції студента є прагнення до самоактуалізації, котра є провідним мотивом, що спонукає до максимальних досягнень у майбутній професії. Різні автори називають її по-різному: самоактуалізація, сенс життя, інтеграція, психічне здоров'я, індивідуалізація, автономія, продуктивність [2], але всі вони одноставні в тому, що все це синоніми реалізації потенцій індивіда в повному сенсі

цього слова, становлення тим, ким він може стати.

Введення поняття «самоактуалізація» у психологію пов'язане із ім'ям К. Гольдштейна, який розглядав її як фундаментальний процес в кожному організмі, основу розвитку і вдосконалення організму, творчу тенденцію людської природи. Учений вважав, що для здорового організму первинною метою є формування певного рівня напруги, який зробить можливою подальшу впорядкованість діяльності, незважаючи на кінець проблем і труднощам, а, навпаки, діяльність, що супроводжується певною часткою невпевненості і страждання.

Представники психоаналітичної школи спробували побачити в домінуючих інстинктах людини потребу в самореалізації. Так, самореалізація, за З. Фрейдом, локалізується в несвідомому шарі людської психіки і виявляється в «прагненні до задоволення», властивому людині з народження. Цій інстинктивній потребі в самореалізації протистоять нав'язані суспільством імперативні вимоги культури (норми, традиції, правила і т.д.), основна функція яких полягає в цензурі за несвідомим, в придушенні інстинкту подібних потреб.

У роботах К. Юнга для позначення процесу особистісного зростання використовується термін «індивідуація», що означає «шлях до себе» або «самореалізацію», метою якої є набуття внутрішнього стрижня, усвідомлення людиною певного центру в її

психічному бутті. У завершеній своїй формі індивідуація – це свідомо реалізація особистістю своєї унікальної психічної реальності, повний розвиток і виявлення всіх елементів особистості [4].

Основи теорії самоактуалізації на ґрунті екзистенційної філософії (Ф. Брентано, М. Бубер, Е. Гуссерль, А. Камю, С. К'єркегор, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс) заклали представники гуманістичної психології А. Адлера, Ш. Бюллер, Дж. Олпорт, К. Роджерс, Х. Когут, Р. Мей, К. Хорні, А. Маслоу, В. Франкл, Е. Шостром.

Одне із основних понять концепції А. Адлера [1] – це «творча сила», тобто суб'єктна активність, що відповідає за стратегію і життєву тактику людини в процесі самоактуалізації. Людина відповідальна за свої цінності і установки, оскільки вона використовує спадковість і соціальне оточення для формування власної особистості.

У поглядах К. Роджерса тенденція до самоактуалізації – це не просто один із мотивів: «Це прагнення, яке простежується у всьому органічному і людському житті, прагнення поширюватися, ставати зрілим, прагнення виражати і задіювати усі здібності організму, в тій мірі, в якій ця дія посилює організм або самість» [5, с. 381].

Однією з найбільш широко відомих теорій в рамках екзистенційно-гуманістичного напрямку в психології є концепція А. Маслоу. Поняття самоактуалізації у А. Маслоу синте-

тичне, що включає всебічний і безперервний розвиток творчого і духовного потенціалу людини, максимальну реалізацію усіх можливостей, адекватне сприйняття оточення, світу і свого місця у ньому, багатство емоційної сфери і духовного життя, високий рівень психічного здоров'я і моральності. В одній зі своїх праць учений визначає самоактуалізацію як прагнення до самоздійснення, точніше, тенденцію актуалізувати те, що міститься в особистості в якості потенцій, як головний мотиваційний чинник сходження людини до індивідуальності на основі чуттєвого переживання потреби у вдосконаленні [2]. Автор описує наступні характеристики самоактуалізованої особистості:

- спротив прилучення до культурних норм;
- власна система цінностей;
- пікові переживання;
- свіжість сприймання: здатність переживати прості радощі життя, приймати як чудо те, що для інших стало звичним та буденним;
- спонтанність: поведінка відрізняється простотою та природністю;
- прийняття: відсутність домінуючого почуття провини або сорому;
- людська спорідненість: відчуття істинного бажання принести користь всьому людству;
- автономія: відносна незалежність від фізичного та соціального оточення,

незалежність від ставлень оточуючих;

- центування на проблемі;
- креативність [6].

Поняття самоактуалізації і особистості, що самоактуалізується А. Маслоу, подібне до понять «особистість з повним функціонуванням» у феноменологічному підході К. Роджерса, «аутентичної особистості» в гештальттерапії Ф. Перлса. О. С. Штепою був проведений контент-аналіз переліку особистісних характеристик особистості, яка продуктивно розвивається за працями К. Юнга, Г. Олпорта, В. Штерна, Е. Фромма, В. Франкла, А. Менегетті, Р. Ассаджолі, К. Роджерса, А. Маслоу, Е. Шострома, Ф. Перлза, А. О. Реана, Г. С. Абрамової, Л. І. Божович та інших, в результаті чого виведені риси та названі «пропріумом зрілої особистості». Синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, здатність до децентрації та наявність власної життєвої філософії складають «пропріумом зрілої особистості». Перші п'ять рис на думку О. С. Штепи є яскравою ознакою особистості, що самоактуалізується. У той же час сама по собі самоактуалізація є одночасно ознакою і процесом кристалізації пропріуму зрілої особистості. Змістовно ці характеристики є такими. Синергічність характеризується здатністю до цілісного сприйняття світу та людей, до розуміння взаємопов'язаності суперечностей.

Автономність виявляється у вмінні довіряти власним судженням та діяти відповідно до них, наявності власної, незалежної від оточення системи цінностей. Контактність характеризує здатність до швидкого встановлення глибоких контактів з людьми. Самоприйняття – безоцінкове позитивне ставлення до себе, незважаючи на існуючі недоліки. Креативність – здатність до створення чогось нового, чого раніше не було, творча спрямованість [7].

Узагальнюючи сказане, автор робить висновок, що особистісне зростання характеризується процесом внутрішньо-особистісної трансформації, джерелом якої є потреба особистості у самоактуалізації та відчутті ідентичності. Результатом трансформації є відповідальна побудова людиною власної концепції життя згідно з загальними моральними принципами та особистісною місією.

У вітчизняній психології найвідоміші дослідження самоактуалізації особистості пов'язані з іменами Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Г. С. Костюка, К. К. Платонова, Г. О. Балла.

Зокрема С. Л. Рубінштейн, визначає поняття самоактуалізації через категорію «спрямованості». Він розглядає цей феномен як інтегральну характеристику особистості, що поєднує і динамічне, і змістове, і ставленнєве (емоційне), де на новому рівні розкриваються вольові якості особистості в тому сенсі, наскільки й у якому напрямі зуміла особистість додати єдності своїм потягам, бажан-

ням і застосувати свою волю для їх реалізації в особистісно-ціннісних і суспільно значущих формах.

Важливим є погляд Л. І. Божович, яка визначає зростаючу особистість як ініціатора власної активності, підґрунтя якої знаходиться в мотиваційно-потребовій сфері. Ця активність становить основу розвитку особистості як суб'єкта. За її словами дитина поступово перетворюється з істоти, підпорядкованої зовнішнім впливам, на суб'єкта, здатного діяти самостійно на основі свідомо поставлених цілей і прийнятих намірів. Хоча в концепції Л.І. Божович і не вживається термін «самоактуалізація», процес її досліджується і пов'язується з терміном «суб'єкт», який виступає у вигляді важливої якості особистості, що полягає в здатності оволодіти світом, створювати себе, створювати щось нове, суто своє, в соціумі [3].

Узагальнюючи підходи до визначення процесу самоактуалізації особистості, ми можемо зробити висновок, що поняття «самоактуалізація» об'єднує різні концепції розвитку людини і суспільства, що ґрунтуються на ідеї саморозвитку і самоорганізації та припускають максимально ефективно використання людиною усієї сукупності своїх здібностей, умінь, навичок і психофізіологічних ресурсів. Прагнення до реалізації своїх можливостей закладено в кожній людині і, на думку представників різних психологічних шкіл, є її найважливішою, центральною якістю, необ-

хідним атрибутом життєдіяльності здорової, зрілої особистості. Таким чином, самоактуалізація визначається нами як психічне явище, котре може трактуватися як процес, стан, інтенція, потреба, результат і властивість особистості, що знаходиться у когруентних стосунках із самопізнанням і самовдосконаленням та забезпечує соціальну «ефективність» особистості.

Аналіз психолого-педагогічної літератури дає можливість визначити самоактуалізацію особистості в процесі здобуття фахової освіти як процес найбільш повного втілення студентом власного інтелектуального, духовного, морального, творчого, комунікативного, енергетичного та інших потенціалів особистості в учбово-професійній діяльності, спілкуванні, праці і дозвіллі. Самоактуалізація особистості студента розглядається навіть не стільки як мета, скільки як шлях суб'єктного становлення, оскільки передбачає саморозвиток самозміну, самопізнання. Суб'єкт (особистість, що самоактуалізується) ставить мету, перетворює її в життєву задачу, для чого сам переструктурує власний внутрішній світ, і стає причиною своїх ставлень зі світом, із суспільством; є творцем власного життя, створює умови свого розвитку; долає деформацію власної особистості. Характеристиками особистості, яка самоактуалізується у професійній діяльності виділяються [2]: емоційне переживання повноти життя; безперервне прагнення до особистісно-професійного самовдо-

сконалення; отримання задоволення від самого процесу професійної діяльності; здатність до усвідомленого вибору в складних ситуаціях і до прийняття відповідальності за його наслідки.

З метою вивчення особливостей та рівня прояву самоактуалізації сучасних студентів у процесі фахової підготовки у вищому навчальному закладі ми використали *самоактуалізаційний тест* (САТ) Е. Шострома в адаптації Ю. О. Альшиної, Л. Я. Гозмана. Дана методика включає 14 шкал, з яких 2 основні і 12 – додаткові: 1) компетентність у часі; 2) підтримка; 3) ціннісні орієнтації; 4) гнучкість поведінки; 5) сенситивність (чутливість) до себе; 6) спонтанність; 7) самоповага; 8) самоприйняття; 9) уявлення про природу людини; 10) синергія; 11) прийняття власної агресії; 12) контактність; 13) пізнавальні потреби; 14) креативність.

Таким чином, кожен випробуваний має в підсумку 14 показників самоактуалізації особистості. Дані показники заносяться на спеціальний бланк, на якому вони співвідносяться з допомогою масштабної сітки. Вважається, що випробуваний досягнув оптимального рівня самоактуалізації особистості, якщо його дані перебувають у діапазоні 55-56%.

Вивчення особливостей самоактуалізації здійснювалося на сукупній вибірці студентів першого, другого, третього та п'ятого курсів навчання технічних, педагогічних, психо-

Таблиця 1

**Розподіл середніх показників за шкалами САТ
у студентів (n=243)**

Шкали	Одержані результати (%)				
	I курс	II курс	III курс	V курс	Уся
Компетентність у часі	46,14	45,58	42,23	44,69	44,96
Підтримка	47,35	48,58	50,13	53,80	49,75
Ціннісна орієнтація	49,90	48,56	51,74	52,64	50,65
Гнучкість поведінки	44,62	47,39	47,96	48,08	46,67
Сенситивність до себе	49,34	48,90	52,13	49,64	49,82
Спонтанність	45,79	49,49	52,48	50,95	49,06
Самоповага	51,43	54,54	51,81	52,19	52,34
Самоприйняття	45,22	46,33	44,90	48,72	46,29
Уявлення про природу людини	54,82	48,47	51,30	55,16	52,95
Синергія	50,66	49,37	49,48	56,75	51,74
Прийняття агресії	48,27	47,66	48,88	49,32	48,52
Контактність	50,68	49,11	45,60	50,95	49,52
Пізнавальні потреби	42,01	42,50	38,86	47,66	43
Креативність	47,83	49,31	45,81	46,95	47,56

логічних та медичних спеціальностей. Загальний обсяг вибірки – 243 особи.

Отримані результати дослідження вказують (таблиця 1), що у студентів спостерігається низький рівень тенденції до самоактуалізації, так як показники майже за усіма шкалами не досягають оптимального значення 55-56%. Найвищі показники у студентів виявлені за такими шкалами: «Уявлення про природу людини» (52,95%), «Самоповага» (52,34%), «Синергія» (51,74%) та «Ціннісна орієнтація» (50,65%). Найнижчі показники діагностовано за шкалами «Компетентність у часі» (44,96%) та «Пізнавальні потреби» (43%). Проаналізуємо їх детальніше.

За шкалою «Компетентність у часі» виявили, що досліджувані занурення в минулі переживання, схильні відкладати своє теперішнє життя на потім. Про що свідчать отримані показники, зокрема у студентів першого курсу – це 46,14%, у другокурсників – 45,58%, у третьоккурсників – 42,23% і у студентів п'ятого курсу – 44,69%. Окрім того з таблиці 1, бачимо чітку тенденцію до зниження показників з першого до третього курсу, проте у випускників фіксується невелике зростання відсотків, що дає підставу стверджувати про можливість появи у студентів розуміння екзистенціальної цінності життя «тут і тепер», здатності насолоджуватися актуальним моментом, минулим

і теперішнім.

За допомогою шкали «Підтримка», діагностували рівень незалежності суб'єкта від зовнішніх впливів. Одержані значення вказують на зростання показників від 47,35% на першому курсі до 53,80% на п'ятому курсі. Можна сказати, що у студентів поступово розвивається відносна автономність у своїх вчинках та стремління керуватися у житті власними цілями, переконаннями, установками.

Показник нижче оптимального рівня виявлено у третьокурсників (51,74%) та у випускників (52,64%) за шкалою «Ціннісна орієнтація», а це свідчить що молоді люди не зовсім поділяють цінності самоактуалізованих особистостей, до числа яких А. Маслоу відносив істину, життєрадісність, добро, красу, цілісність, порядок, досконалість, справедливість, самодостатність, легкість без зусиль. Найнижчі значення за досліджуваним параметром у другокурсників – 48,56%. Їм властива схильність до маніпуляції людьми у своїх інтересах, незадоволеність минулою дійсністю і теперішньою реальністю.

За наступною шкалою «Гнучкість поведінки» діагностовано найнижчий показник у першокурсників (44,62%), найвищий у випускників (48,08%), у студентів другого та третього курсів – 47,39% та 47,96 відповідно. Можна стверджувати, що студенти неохочі до гнучкої взаємодії з оточуючим середовищем, не вміють швидко та адекватно реагувати в будь-якій ситуації. Проте аналізуючи таблицю

1, прослідковуємо тенденцію до можливого розвитку означених вмінь, адже середні значення від першого до п'ятого курсів дещо зростають.

За шкалою «Сенситивність до себе» найвищий розвиток досліджуваного параметру виявлено у третьокурсників (52,13%), найнижчий у другокурсників (48,90%), у студентів першого – 49,34% та п'ятого курсів – 49,64%. Такі результати свідчать про недостатню схильність усвідомлювати та розуміти власні потреби і почуття, невміння відчувати та рефлексувати їх.

Наступною характеристикою самоактуалізованої особистості є спонтанність – це якість, яка означає вільне виявлення своєї особистості, відсутність комплексів неповноцінності, страху здатися смішним, нетактовним тощо. Інакше кажучи, простота, довіра до життя. Аналізуючи таблицю 1 бачимо, що найвищий показник за шкалою у досліджуваних третього курсу (52,48%), трохи нижчий – у випускників (50,95%) та студентів другого (49,49%). Такі результати є свідченням того, що майбутні фахівці не завжди поводять себе природньо та розкуто, бояться демонструвати оточуючим свої емоції. Опитувані першого курсу отримали найнижчі відсотки (45,76%), тому їм властива схильність приховувати свої недоліки, стримувати бажання і контролювати почуття.

Аналізуючи шкали «Самоповага» та «Самоприйняття», бачимо, що за першим параметром середні показники всіх опитаних є

вищими ніж за другим (першокурсники – 51,43% і 45,22% відповідно, другокурсники – 54,54% і 46,33%, третьокурсники – 51,81% і 44,90%, випускники – 52,19% і 48,72%). Це дає підстави стверджувати про переважаючу здатність у випробуваних цінувати та поважати свої переваги, позитивні якості характеру, а ніж приймати себе таким, яким є, незалежно від оцінки своїх достоїнств і недоліків.

Найвищий середній показник для досліджуваної вибірки серед усіх шкал виявлений за параметром «Уявлення про природу людини» (52,95%). Так, згідно отриманих значень п'ятикурсникам (55,16%) та першокурсникам (54,82%) властива схильність позитивно сприймати оточуюче середовище, щирість та гармонійність в міжособистісних взаєминах. Найнижчий показник у студентів другого курсу (48,47%), це можна інтерпретувати як деяку недовіру до людей.

За допомогою шкали «Синергія» ми дослідили на скільки майбутні фахівці здаті до цілісного сприйняття оточуючого середовища. Згідно таблиці 1 високо розвинена ця здатність у п'ятикурсників (56,75%). Результати другокурсників (49,37%) та третьокурсників (49,48%) знаходяться нижче показника студентів першого курсу (50,66%), який недосягає навіть оптимального значення (55-56%), а це свідчить про невміння цілісно відображати світ та людей, появу недовіри.

За параметром «Прийняття агресії», виявили у всіх досліджуваних недостатній

розвиток здатності приймати власну роздратованість, гнів та агресивність як природні людські прояви. Про що свідчать отримані показники, у першокурсників – це 48,27%, у студентів другого курсу – 47,66%, у третьокурсників – 48,88% і у випускників – 49,32%.

З таблиці 1 бачимо, що до третього курсу поступово знижуються показники за шкалами «Контактність» та «Пізнавальні потреби», це вказує на недостатнє вміння швидко встановлювати глибокі та міцні емоційно насичені контакти з іншими людьми та відсутність прагнень до набуття нових знань. Однак, на випускному курсі фіксуємо зростання названих показників.

За шкалою «Креативність» діагностували у студентів розвиток прагнення до творчості. Так, найбільш творчо ставляться до життя, хочуть досягнути внутрішньої гармонії другокурсники (49,31%). Студенти третього курсу (45,81%) навпаки найменше проявляють схильність до креативності, вважаючи, що в ній неможливо знайти смисл життя.

Отже, підсумовуючи проведене дослідження, діагностували низький рівень тенденції до самоактуалізації у всіх студентів, що проявляється у недостатньому прагненні до самопізнання, саморозвитку, самовдосконаленні, самозміни та самоздійснення. Студенти не бажають досягати поставленої мети, отримувати певні результати, максимально виявляти кращі якості своєї особистості, не прагнуть долати несприятливий досвід, бути відкрити-

ми у внутрішніх та зовнішніх переживаннях. Наявні цілі, погляди, цінності та мотиви не спонукають випробуваних до досягнення у професії свого максимуму. Проте досліджувані вміють цінувати та поважати свої переваги, позитивні якості характеру та в цілому позитивно сприймати оточуюче середовище, проявляти щирість та гармонійність в міжособистісних взаєминах.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Таким чином, самоактуалізація – це безперервний рух у напрямку особистісного та професійного зростання. Прагнення до самоактуалізації є провідним і найвищим мотивом у діяльності і поведінці людини, природнім, закономірним і необхідним процесом життя. Тенденція до повної реалізації себе та власних потенціальних ресурсів є інтегративним показником розвитку суб'єктної позиції особистості, яка виражає систему особистісно-значущих, ціннісно-сміслових ставлень до себе, своєї діяльності та оточуючих. Експериментальне дослідження студентів-майбутніх фахівців різних спеціальностей показало низьку тенденцію до самоактуалізації. На нашу думку, однією із причин такого стану є недостатнє сприяння розгортанню суб'єктності, актуалізації суб'єктного потенціалу в умовах освітнього середовища вищої школи. Виступаючи пасивними об'єктами освітніх впливів, студенти не мають достатніх можливостей реалізації прагнення до самоактуалізації. Відтак, у

майбутніх дослідженнях ставимо собі за мету вивчення та обґрунтування чинників та умов які б сприяли розвитку суб'єктної позиції сучасного студента-майбутнього фахівця.

Перелік використаних джерел:

1. Адлер А. Индивидуальная психология // Теории личности в западноевропейской и американской психологии / Под ред. Райгородского Д. Я. – Самара: Изд. дом «Бахрах», 1996. – С.154-180.
2. Блинова Ю. Л. Субъектная позиция педагога: теория и психолого-акмеологическое сопровождение. – Казань: ТГГПУ, 2010. – 202с.
3. Загальна психологія. / За загальною редакцією академіка Максименка С.Д. Підручник. – 2-е вид., переробл. і доп. – Вінниця: Нова Книга, 2004. – 704с.
4. Конець Л. В. Психологія особистості: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 470 с.
5. Роджерс К. Клиент-центрированная терапия. – Киев, 1997. – 320с.
6. Радчук Г. К. Аксіопсихологія вищої школи: Моногр. / Галина Кіндратівна Радчук – Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014 – 380с.
7. Шмена О. С. Пропріум зрілої особистості // Практична психологія та соціальна робота. – 2004.–№2. – С.26-32.

References (Transliteration):

1. Adler A. Individualnaya psihologiya // Teorii lichnosti v zapadnoevropeyskoy i amerikanskoy psihologii / Pod red. Raygorodskogo D. Ya. – Samara: Izd. dom «Bahrah», 1996. – S.154-180.
2. Blinova Yu. L. Subektnaya poziciya pedagoga: teoriya i psixologo-akmeologicheskoe soprovozhdenie. – Kazan': TGGPU, 2010. – 202s.
3. Zagalna psychologiya. / Za zagalnoyu redakciyeyu

akademika Maksymenka S.D. Pidruchnyk. — 2-e vyd., pererobl. i dop. — Vinnycya: Nova Knyga, 2004. — 704s.

4. *Kopecz L. V.* Psychologiya osobystosti: Navch. posib. dlya stud. vyshh. navch. zakl. — K.: Vyd. dim «Kyievo-Mogylyanska akademiya», 2007. — 470 s.

5. *Rodzhers K.* Klient-tsentrivannaya terapiya. — Kiev, 1997. — 320s.

6. *Radchuk G. K.* Aksiopsychologiya vyshhoi shkoly : Monogr. / Galyna Kindrativna Radchuk — Ternopil: TNPU im. V. Gnatyuka, 2014 — 380s.

7. *Shtepa O. S.* Proprium zriloyi osobystosti // Praktychna psychologiya ta socialna robota. — 2004. — #2. — S.26-32.

Vovk Valentina

PhD student at Department of pedagogical and age psychology Precarpathian National University of Vasyl Stefanyk, Ternopol (Ukraine)

THE DESIRE FOR SELF-ACTUALIZATION AS AN INTEGRATED INDICATOR OF THE MODERN STUDENT'S SUBJECTIVE POSITION

ABSTRACT

The problem of the formation of the individual's subjective position during professional education and professional activities is widely presented in the psychologists's and educators's researchs (G. Aksonova, Yu. Blinova, E. Zalevskaya, E. Dvoryankina, Yu. Kuznetsova, A. Lebedev, T. Olkhova and G. Radchuk, etc.). The researchers are paying attention on the development of the students's subjective position in the educational, professional and creative activity, they are learning the process of its formation at the stage of self-actualization and during advanced training.

In our opinion, the subjective position of a future specialist it is a system of meaningful, valuable and semantic attitudes to the learning, to the chosen profession, to himself as a specialist and to the own future professional way that are aimed at self-development and self-actualization. Agreeing with N. Boritko, F.I Bliyeva, G. Radchuk we think that the desire for self-actualization is an integrated indicator of the subjective position of a future specialist. The desire for self-actualization is a leading motive that prompts for maximum achievements in the future profession.

The analysis of psychological and pedagogical literature makes it possible to determine the self-actualization of the personality in educational and professional activity as the process of the most complete embodiment of the student's own intellectual, spiritual, moral, creative, communicative, energetic and other potentialities of the person in educational and professional activity, in communication and in the work.

When we did a research we found that all students have a low level of self-actualization. It is manifested in the lack of desire for self-knowledge, self-development, self-improvement, self-transformation. The students do not want to achieve the own goal, do not want to get some results, do not want to show the best qualities of they personality, as much as possible. They do not strive in overcome unfavorable experience and do not strive to be open in internal and external experiences. They goals, views, values and

motives doesn't encourage to achieve their maximum in the profession. However, the researchers can appreciate and respect their advantages and positive qualities and positively perceive the environment, show sincerity and harmony in interpersonal relationships.

In our opinion one of the reasons for such a state is the inadequate promotion of the development of subjectivity, actualization of the subject potential in the conditions of the educational environment of higher education. Being passive objects of educational influences, students do not have sufficient opportunities to realize the desire for self-actualization. Therefore, all of the above issues actualizes the problem of creation the favorable conditions for the development of a subjective position and the formation of the integrity of the personality of a modern student-future specialist.

Key words: the position, the subject position of the future specialist, the self-actualization, the sensitivity, the autonomy, the self-understanding, the self-esteem, the synergy.

Вовк Валентина Олегівна

Аспирантка кафедри педагогічної і вікової психології ГВУЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», г. Тернопіль (Україна)

СТРЕМЛЕНИЕ К САМОАКТУАЛИЗАЦИИ КАК ИНТЕГРАТИВНЫЙ ПОКАЗАТЕЛЬ РАЗВИТИЯ СУБЪЕКТНОЙ ПОЗИЦИИ СОВРЕМЕННОГО СТУДЕНТА

Проблема становления субъектной позиции личности в процессе профессионального образования и профессиональной деятельности представлена достаточно широко в работах психологов и педагогов (Г. И. Аксенова, Ю. Л. Блинова, Е. Н. Залевский, Е. К. Дворянкина, Ю. Л. Кузнецова, А. С. Лебедев, Т. А. Ольховая и Г. К. Радчук и др.). Исследователи акцентируют внимание на развитие субъектной позиции студентов в учебно-профессиональной и творческой деятельности, изучается процесс ее формирования на этапе самоактуализации и в процессе повышения квалификации и др.

По нашему мнению, субъектная позиция будущего специалиста – это система личностно-значимых, ценностно-смысловых отношений к процессу обучения, к избранной профессии, к себе как к специалисту и своему будущему профессиональному пути, направленных на саморазвитие и самоактуализацию. Соглашаясь с Н. М. Боритко, Ф. И. Блиевой, О. А. Мацкайловою, Г. К. Радчук, считаем, что интегративным показателем субъектной позиции студента является стремление к самоактуализации, которая является ведущим мотивом, побуждающим к максимальным достижениям в будущей профессии.

Анализ психолого-педагогической литературы позволяет определить самоактуализацию личности в учебно-профессиональной деятельности как процесс наиболее полного воплощения студентом собственного интел-

лектуального, духовного, нравственного, творческого, коммунікативного, енергетического и других потенциалов личности в учебно-професіональній діяльності, общенні, труде и досуге.

По результатам проведенного исследования особенностей и уровня проявления самоактуализации современных студентов в процессе профессиональной подготовки в вузе, обнаружили низкий уровень тенденции к самоактуализации у всех студентов, что проявляется в недостаточном стремлении к самопознанию, саморазвитии, самосовершенствованию, самоизменению.

Студенты не хотят достигать поставленной цели, получать определенные результаты, максимально проявлять лучшие качества своей личности, не хотят преодолевать неблагоприятный опыт, быть открытыми во внутренних и внешних переживаний.

Имеющиеся цели, взгляды, ценности и мотивы не побуждают испытуемых до достижения в профессии своего максимума. Однако исследуемые умеют ценить и уважать свои преимущества, достоинства характера и в целом положительно воспринимают окружающую среду, проявляют искренность и гармоничность в межличностных отношениях.

По нашему мнению, одной из причин такого положения является недостаточное содействие разворачиванию субъектности, актуализации субъектного потенциала в условиях образовательной среды высшей школы.

Выступая пассивными объектами образовательных воздействий, студенты не имеют достаточных возможностей реализации стремления к самоактуализации. Следовательно, все вышесказанное актуализирует проблему создания благоприятных условий для развития субъектной позиции и становления целостности личности современного студента-будущего специалиста.

Ключевые слова: позиция, субъектная позиция будущего специалиста, самоактуализация, сенситивность, автономность, самопонимания, самоуважение, синергия.

Дата отримання статті: 02.07.2017

Дата рекомендації до друку: 03.07.2017

Наукове видання

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧАСОПИС

Збірник наукових праць

№ 4 (8) / 2017

(українською, російською, англійською мовами)

за редакцією *Максименка С. Д.*

Технічний редактор С.С. Клімовський

Комп'ютерна верстка Т.І. Мельничук

Коректор С.С. Клімовський

Обкладинка К.А. Бобровницька

Редакційна колегія може не розділяти думку авторів.

За достовірність поданих до друку матеріалів відповідальність несуть автори. Редакційна колегія залишає за собою право наукового редагування.

Передрук матеріалів можливий за погодженням з редакцією та авторами наукових праць.

Електронне видання: <http://ua.appsyjournal.com/>

Автор логотипу — Віктор Кириченко

Підп. до друку 06.07.2017.

Адреса редакції: 01033, Україна, місто Київ, вулиця Паньківська, будинок 2.